

„Grammatica est ars recte loquendi et scribendi autoritate optimorum poetarum et oratorum constans.”¹ Balázs János fordításában: „A grammatika a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózaírók tekintélyére támaszkodó művészete.”² Ezzel a gyakran idézett mondattal kezdődik Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-ja.

A meghatározás jelentőségével és lehetséges forrásaival többen foglalkoztak mind a régebbi, mind a frissebb magyar szakirodalomban. Az újabb külföldi kutatások eredményei alapján azonban bizonyos pontokon árnyalhatjuk az eddig megfogalmazott, némely tekintetben egymásnak ellentmondó magyarázatokat. Sylvester szavait akkor értékelhetjük az eddigieknél pontosabban, ha csatlakozunk azokhoz a törekvésekhez, amelyek a meghatározást az európai grammatikai irodalom tágabb összefüggéseiben helyezik el. Ennek során alkalmunk nyílik felvillantani, hogyan látja az újabb kutatás a középkori és a humanista grammatika viszonyát, a folytonosság és a fordulat kérdéseit. Ugyancsak pontosítani lehet az itáliai nyelvtanirodalom sokat emlegetett hatását az Alpoktól északra fekvő területekre. Ami pedig a definíció eredetét illeti: Balázs János Sylvester-monográfiája³ óta közvetlen vagy közvetett mintának Guarino Veronensis *Regulae Grammaticales* című munkáját tartják. Ezzel szemben, úgy látom, Guarino kizárható a feltételezhető források közül; ugyanakkor sokkal nagyobb valószínűséggel jelölhetünk meg más lehetőségeket.

A grammatika összetevői és hatásköre

A kutatás Sylvester grammatika-definícióját a humanista nyelvszemlélet megnyilvánulásaként méltatja. Hivatkozott monográfiájában Balázs János egyetértőleg idézi a 19. század tudósát, aki hangsúlyozta a reneszánsz kori nyelvtanok jellemző vonását: a grammatikai szabály és a nyelvi norma együttes jelenlétét a definícióban. „Már Sylvester nyelvtanának első tüzetesebb elemzője, Jancsó Benedek helyesen mutatott rá Sylvester meghatározásának e két részére: »Míg a többi grammatikusok csak azt mondják '*Grammatica est ars bene loquendi et scribendi*', addig ő meg is mondja, hogy miben állhat e

¹ SYLVESTER János, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta*, Újsziget, 1539, RMNy 39. Legújabb hasonmás kiadása: *Grammatica Hungarolatina*, a faksimile szövegét közzétette KÖSZEGHY Péter, a kísérőtanulmányt írta SZÖRÉNYI László, Bp., 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 23), a1r.

² BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 192.

³ BALÁZS, *i. m.*

helyes beszéd és írás, hogy ennek a szabályait honnan vonhatjuk le, minő példák után állapíthatjuk meg. Ő azt mondja, hogy a legjobb költőknek és szónokoknak, tehát a klasszikusoknak irataiból vonhatjuk le a nyelvtan szabályait. Ebből látszik, hogy midőn e szavakat leírta, a reneszánsz férfiai által megjavított latin grammatika képe lebegett előtt, mert e férfiak voltak azok, kik a latin nyelvből ki akarván küszöbölni a középkor barbarizmusait, a klasszikusok nyelvét állították oda zsinórmértékül. « Jancsónak e helyes megállapításait azonban ki kell egészítenünk. A humanista grammatikusok nemcsak latin, hanem vulgáris nyelvű grammatikáikban is az irodalmi nyelvszokás normáit igyekeztek rögzíteni. Így jártak el a 16. század eleji olasz nyelvtanírók, ez a törekvés hatotta át, mint majd látni fogjuk, a mi Sylvesterünket is, nemcsak műveinek latin, hanem magyar nyelvtani részében is.»⁴

A *Grammatica Hungarolatina* hasonmás kiadásához írt kísérőtanulmányában Szörényi László ugyancsak kiemeli az antik szerzők normateremtő szerepének jelentőségét. „A humanizmus döntő különbségtevése a középkori latinsággal szemben éppen a normaszerezés, vagyis hogy – szakítva a barbárnak tekintett élő latinnal – megállapítják azt a követendő nyelvszokást, amelyet klasszikus auktorokkal, elsősorban Ciceróval igazolni lehet. Csakhogy ez a normaváltoztatás Guarinónál és tanítványainál, valamint a rokon elvet valló pedagógusoknál nem csupán arra irányul, hogy a tudós írásmódhoz, előadásmódhoz szükséges latin nyelvet az antik norma szerint optimalizálják, hanem arra is, hogy az így értelmezett grammatikával a humanista minél tökéletesebben értse, értelmezze és magyarázza a klasszikus szerzőket.»⁵

Jancsó, Balázs és Szörényi idézett megállapításai a humanista grammatikai irodalom rendkívül fontos vonásaira hívják fel a figyelmet. Ezek egyrészt a grammatika összetevő-éhez kapcsolódnak, másrészt a diszciplína hatásköréhez.

Az antik szerzőknél is megragadhatóak azok a kritériumok, amelyek biztosítani hivatottak a helyes nyelvhasználatot. Érthető, hogy a humanista kézikönyvekben, amelyek az antik normáknak megfelelő nyelvhasználatot kívánják megtanítani, ugyanezek a követelmények jelennek meg. A nyelvhelyességet meghatározó szempontokat az ókori nyelvtanirodalom alapján Wolfram Ax rendszerezte, Lorenzo Valla alapvető munkájának ókori párhuzamait keresve. Jellemző latin kifejezésekkel jelölte az egyes követelményeket:

- *ratio* (vagy *analogia*): a nyelvtani szabály;
- *auctoritas*: az elfogadott szerzők nyelvhasználata, tehát az irodalmi tradíció;
- *consuetudo* (vagy *usus*): a mindenkori szerző korának a nyelvi szokásai.⁶

Ezek a fogalmak – esetenként más-más terminusokkal jelölve vagy kapcsolódó jelenségekkel kiegészítve – mind az antikvitás, mind a reneszánsz kor nyelvtanirodalmában rendszeresen előfordulnak, leggyakrabban a grammatika meghatározásában. Az ismertett rendszerbe illesztve könnyen áttekinthetjük a hazai szakirodalomból idézett lényeges

⁴ BALÁZS, *i. m.*, 195–196.

⁵ SZÖRÉNYI, *i. m.*, 15–16.

⁶ Wolfram AX, Lorenzo Valla (1407–1457): *Elegantiarum linguae Latinae libri sex* (1449) = *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*, Hrsg. Wolfram AX, Wiesbaden, 2001, 29–57; 47.

meglátások legfontosabb vonásait. Jancsó a *ratio* és az *auctoritas* együttesét méltatja; ezt egészíti ki Balázs a *consuetudo* követelményével. Szörényi az *auctoritast* hangsúlyozza, és hozzáfűzi az antik-humanista nyelvtanok másik igen fontos vonását: a grammatika hatáskörének kiterjesztését, ami magába foglalja az irodalmi művek elemzését is. A költők és prózairók emlegetése ugyanis a definíciókban nemcsak azért fontos, mert az ő *auctoritasuk* a követendő nyelvi norma alapja, hanem azért is, mert műveik értelmezése, magyarázata is a grammatikus feladata.

A magyar szakirodalom nem mulasztotta el keresni Sylvester meghatározásának antik és humanista párhuzamait. Különösen jelentősek Turóczi-Trostler József⁷ és Balázs János⁸ szemelvényei az ismert és kevésbé ismert forrásokból, hivatkozásokkal a korábbi összevetésekre is. Úgy vélem, hasznosan egészíthetjük ki összeállításait, ha a fenti szempontok alapján – a nyelvhelyesség kritériumai és a grammatika hatásköre – vetünk egy-egy pillantást a legfontosabb szerzőkre, különös tekintettel azokra, akiket Sylvester név szerint említ a *Grammatica Hungarolatinában*.

Antikvitás

A régiek tudatában a helyes nyelvhasználat, valamint a szövegek létrehozása és értelmezése, grammatika és retorika szorosan összefüggött egymással. Az ókori felfogás szerint ugyanis a grammatikus nemcsak a nyelvi formák és szerkezetek szakembere, hanem az irodalom, mindenekelőtt a költői szövegek tudósa is. Így jelent ez meg mind a görög, mind a latin munkákban. A hellenisztikus filológia a szövegek tanulmányozásának minden vonatkozására kiterjedt. Hatása szempontjából különösen fontos Dionüsziosz Thrax munkássága. A *Tekhné grammatiké* az i. e. 2. században keletkezhetett, a szöveg egy feltehetően az i. sz. 4. századból származó kompilációban maradt fenn. Dionüsziosz Thrax egyértelműen az alexandriai filológiai hagyományhoz kapcsolódott. Meghatározása szerint a grammatika annak a gyakorlati vizsgálata, amit a költők és az írók általában mondanak.⁹

A római elméleti irodalomban Varrónál jelenik meg először együtt a grammatikus feladataként a helyes nyelvhasználatnak és a szövegek értelmezésének a tudománya: *docte scribere legereque és erudite intellegere probareque* (*De lingua Latina*, i. e. 45–44).¹⁰ A középkor és a reneszánsz számára elsősorban Quintilianus közvetítette a klasszikus grammatika és retorika tudnivalóit, de az antikvitásban még előszeretettel hivatkoztak Varróra is, amint majd Diomedesnél látni fogjuk.

⁷ TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése*, Bp., 1933, 16–21.

⁸ BALÁZS, i. m., 192–196.

⁹ Rövid összefoglalás az ókori grammatikusokról a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, 1992– *Grammatik* (III, 1996, 1030–1112) és *Grammatikunterricht* (uo., 1112–1174) szócikkeiben.

¹⁰ *Lexicon grammaticorum: Who's Who in the History of World Linguistics*, ed. Harro STAMMERJOHANN, Tübingen, 1996, 766–767.

A legkorábbi szerző, akit Sylvester említ, Quintilianus. Marcus Fabius Quintilianus (35 k.–96 k.) a humanizmus koráig nemcsak a retorikának, hanem a grammatikának is elsőrangú szaktekinthelye volt. Quintilianusnál világosan érzékelhető, hogy a grammatika és a retorika összefügg, ugyanakkor a két terület már el is különül egymástól. Az *Institutio oratoria* szerint a grammatika hatáskörébe tartozik a helyes beszéd tudománya és a költők magyarázata.¹¹ A retorikus beszéd három erénye: legyen nyelviileg helyes (emendata), szerkezetében áttekinthető, világos (dilucida), megfogalmazásában ékes (ornata).¹² Az első erénynek felel meg a latinitas. Ezt tárgyalja a grammatikai részben, jelentős mértékben támaszkodva Arisztotelészre, a sztoára és Dionüsziosz Thraxra. A világos és ékes beszéd szabályainak kifejtése azonban már nem a grammatikus, hanem a rétor feladata, erről szólnak az *Institutio* retorikai könyvei. Így tehát az irodalmi kritika elválik a grammatikától.¹³

Az időben előre haladva Gellius a következő szerző, akinek a neve előfordul Sylvesternél. Aulus Gellius (123 k.–165 k.) római jogász és grammatikus. Athéni tartózkodása idején írta a *Noctes Atticae* húsz könyvét, amelyben grammatikai fejezetek is találhatóak (264–398). Ezek két fő részre oszthatók. Az első rész elemi fokon tárgyalja a legszükségesebb tudnivalókat. A grammatika meghatározása és feladatai után a beszéd részeinek tárgyalása következik, majd a beszéd erényeinek és hibáinak taglalása. A második rész az emelkedettebb ars grammatica. Ebben fejti ki a latinitas követelményeit: natura, analogia, consuetudo, auctoritas. Itt jelenik meg az alexandriai hagyomány: a grammatika feladata a poetarum enarratio, a költők magyarázata is.¹⁴

Sylvester a leggyakrabban Donatust emlegeti. A mester munkássága évszázadokon keresztül egyet jelentett a latin grammatikával. A 4. században élt, Szent Jeromos és talán későbbi kommentátora, Servius tanítója volt. Kommentárokat írt Terentius és Vergilius műveikhez.

Donatus a latin grammatika oktatását pedagógiai megfontolásból két részre osztotta: *Ars minorra* és *Ars maiorra*. Az *Ars minor* elemi szintű, tömör összefoglaló, a terjedelmesebb *Ars maior* kivonata. Vezérfonala az „octo partes orationis”, amit magyarul hagyományosan a beszéd nyolc részeként vagy a nyolc beszédrészként emlegetünk. Valójában a mondat nyolc lehetséges alkotóeleméről – mai fogalmaink szerint a szófajokról – van benne szó. Ezek alapvető tudnivalóit és ragozásukat a munka kérdés–felelet formájában gyakoroltatja be a kisdíákokkal.

Az *Ars maior*t az oktatás magasabb fokán használták, három részből áll. Az első a részletes hangtan, azaz a betűk, szótagok, verslábak, hangsúlyok, írásjelek tárgyalása.

¹¹ „Haec igitur professio [grammatica], cum brevissime in duas partes dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem” (*Institutio oratoria*, 1, 4, 2, 2–3); „Et finitae quidem sunt partes duae quas haec professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio auctorum, quarum illam methodicen, hanc historicen vocant” (*uo.*, 1, 9, 1, 1–3).

¹² „Iam cum oratio tres habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiciunt), totidem vitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae grammatices prior pars est, examinet.” (*Uo.*, 1, 5, 1, 1–4.)

¹³ Vö. STAMMERJOHANN, *i. m.*, 766–767.

¹⁴ STAMMERJOHANN, *i. m.*, 331–332.

A második rész az alaktan, a nyolc beszédrész jellemzése. A beszéd erényeiről és hibáiról szól a harmadik rész. Szempontunkból ez különösen fontos, mert a beszéd részeinek hagyományos tárgyalását kiegészítve itt terjeszti ki a grammatika hatáskörét. Ez összefügg a retorikai képzéssel: itt tárgyalja azokat az eszközöket, amelyek segítségével elemezni lehet a költői szövegeket.¹⁵

A Sylvester által hivatkozott szerzők közül az időrendben Diomedes következik. *Ars grammaticája* 370–380 körül keletkezhetett. Más hasonló munkákkal összevetve úgy tűnik, hogy Diomedes kétségtelenül kompilátor, de kora különféle grammatikai irányzatoknak értékes szintézisét alkotta meg, ezért akár eredeti szerzőnek is tekinthetjük. Munkája, akárcsak Donatus rendszere, az *Ars minor* és *maior*, két eltérő nehézségű szintből áll. Az első ismerteti a legegyszerűbb tudnivalókat. A második feltételezi az elsőnek az ismeretét, arra épül, azt fejleszti tovább. A grammatikáról vallott nézetei a jól ismert tényezőket kombinálják. „Grammatica est specialiter scientia exercitata lectionis et expositionis eorum, quae apud poetas et scriptores dicuntur, apud poetas, ut ordo servetur, apud scriptores, ut ordo careat vitiis.”¹⁶ Máshol: „Latinitas est incorrupte loquendi observatio secundum Romanam linguam. Constat autem, ut adserit Varro, his quattuor: natura analogia consuetudine auctoritate.”¹⁷ Nyilvánvaló a grammatikai ismeretek és az irodalmi művek vizsgálatának összefüggése. A munka végső célja: elősegíteni az irodalmi szövegek elemzését. Meghatározza azokat a fogalmakat, amelyek ismeretében azonosítani lehet azokat a stiláris eszközöket, amelyeket a költők és az írók használnak a műveikben.¹⁸

Donatus kommentátorának, Serviusnak a neve ugyancsak előfordul Sylvesternél. Marius Honoratus Servius római grammatikus a 4. század végén élt. Vergiliust is kommentálta. Egyes feltevések szerint Donatus tanítványa volt. Különféle grammatikai műveket tulajdonítanak neki, de csak a *Commentarius in artem Donati* vehető bizonyosan az ő művének. Ebben is megjelenik az a gondolat, amely szerint a grammatika szorosan kapcsolódik mindazokhoz a tudományokhoz, amelyek a nyelvvel foglalkoznak (filozófia, dialektika és különösen a retorika). Azt tanította, Donatusszal együtt, hogy a grammatikai tanulmányok célja a beszéd részeinek a tanulmányozása, ezen alapul a költői szövegek magyarázása.¹⁹

Humanizmus

Mint láthatjuk, a nyelvhelyesség kritériumai és a grammatika hatásköre az ókori szerzőknél hasonlóképpen jelennek meg, mint a *Grammatica Hungarolatina* meghatározásában, de a definíció megfogalmazásához nem kínálkozik közvetlen példa. A meghatározás eredetének vizsgálatában döntő fordulatot jelent Turóczi-Trostler József már említett

¹⁵ STAMMERJOHANN, *i. m.*, 251–253.

¹⁶ Idézi: Raphael DAMMER, *Diomedes grammaticus*, Trier, 2001, 184.

¹⁷ Idézi: DAMMER, *i. m.*, 201.

¹⁸ Vö. STAMMERJOHANN, *i. m.*, 243–244.

¹⁹ STAMMERJOHANN, *i. m.*, 850–851.

tanulmánya. A szerző a figyelmet a humanista grammatikákra irányítja, és Sylvester forrásaként Melanchthont jelöli meg. Ez azért érthetetlen, mert ő maga is idéz olyan meghatározásokat, amelyek sokkal jobban hasonlítanak Sylvesteréhez, mint Melanchthoné. Később ezekre még visszatérek.

Turóczi-Trostler végkövetkeztetése a grammatika definícióját illetően: „Nyilvánvaló, hogy Sylvester meghatározása szabályszerű visszhangja vagy párja az új antik-humanista meghatározásoknak, de mégis a Melanchthonéhoz áll a legközelebb, annyira, hogy szinte egylélekzetűnek s egyritmusúnak érezzük őket. Melanchthon ezt írja: »De grammatica. Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio. Nisi enim Grammatica discernat voces, et ostendat certam quandam rationem componendarum vocum, quomodo intelligemus, quod quomodocunque consutis verbis effertur? (Ut Petrus percussit Fabius, nihil certi sonat. Ita si promiscue scribas, Vallo pro Fallo, confundentur legentium animi.) Est ergo inventa grammatica, quae certius loquendi et scribendi artificium sit.«²⁰

Az idézett szakaszban a nyelvhelyesség kritériumai közül csak a *ratio* szerepel, és éppen az a két szempont hiányzik, az *authoritas* és a *consuetudo*, amelyek alapján valóban antik-humanista szemléletről lehetne beszélni. Elsőként Balázs János figyelt fel arra, hogy a Turóczi-Trostler által idézett helyek között közelebbi rokona is akad a *Grammatica Hungarolatina* meghatározásának, mint Melanchthoné. Sylvester-monográfiájában Turóczi-Trostler nyomán idézi Guarinót: „Quid est grammatica? [...] Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi Scriptorum et Poetarum lectionibus observata.”²¹ Saját véleményét Balázs a következőképpen összegzi: „Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy Sylvester grammatika-meghatározásában nem közvetlenül Melanchthont követi, hanem Guarinót, vagy valamely más, Guarino nyomdokain haladó humanista grammatikust, de ezután a grammatika mibenlétére vonatkozó fejtegetései során Melanchthon nézeteihez csatlakozik.”²² Ennek nyomán vált elfogadottá, hogy Sylvester meghatározása Guarinóra vezethető vissza. Szörényi László Turóczi-Trostlerre és Balázusra hivatkozva utalt a Guarino-hatásra, és ennek alapján méltatta fentebb idézett soraiban a *Grammatica Hungarolatina* humanista jellegét.

Éder Zoltán a Guarino és Sylvester viszonyát vizsgáló tanulmányában szembehelyezkedett a korábbi nézetekkel. Érvelésében összefonódik a forrásoknak és a humanista jelleg eredetének a megkérdőjelezése. Ő is, akárcsak korábban Balázs János, a Turóczi-Trostler által közölt reneszánsz kori grammatika-meghatározásokra támaszkodik. Megállapítja: „Első látásra is valóban »szembetűnő«, hogy nem Guarino meghatározása az egyetlen, amely egybevág Sylvesterével, hanem pontosan megegyezik vele Heinrichmanné is. További vizsgálat nélkül aligha állítható tehát, hogy Sylvester Guarinótól kölcsönözte definícióját, mert éppúgy vehette Heinrichmanntól is. Inkább talán arról van szó, hogy Sylvester egy általánosan elterjedt felfogásból, immár közkinccsé vált nyelv-

²⁰ TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 20.

²¹ TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 19–20; BALÁZS, *i. m.*, 195.

²² BALÁZS, *i. m.*, 196.

szemléletből merített, amelyet egyes szerzők különféle szövegeiből ismert.”²³ Megjegyzem: Balázs János sem állította, hogy Sylvester mintája csakis és kizárólag maga Guarino lehetett; úgy látta – mint fentebb idéztem –, hogy Sylvester követhetett „valamilyen más, Guarino nyomdokain haladó humanista grammatikust” is.

Éder Zoltán másik kételye: „Elfogadhatjuk-e tehát Szörényi László állítását, amely szerint a Guarino képviselte grammatikai felfogás lenne az a fő megkülönböztető vonás, amely igazán humanista alkotássá emeli Sylvester munkáját? Ezt annál kevésbé tehetjük, mert Guarino kiváló szakértője, az olasz Sabbadini határozottan elveti azt a nézetet, mintha a skolasztikus latin nyelvtan megújítása Guarinóra menne vissza.”²⁴ A hivatkozott szaktekintély 1896-ban megjelent írása nyomán²⁵ Éder abban összegzi az eredményt, hogy Guarino grammatikájának „egész szervezete középkori, s nyoma sincs annak a lázadásnak, amelyet el akarnak velünk hitetni.”²⁶

Ez a nézet már jó fél évszázaddal Éder megállapítása előtt ismert volt a magyar szakirodalomban is. Janus Pannonius-monográfiájában Huszti József legnagyobb részt ugyancsak Remigio Sabbadini alapján jellemzi Janus ferrari mesterének nyelvtanát. „A középkorral szemben felforgató újításokat váránk, már pedig – ha a Priscianustól kölcsönzött, egyébként lényegtelen és kis terjedelmű részleteket nem számítjuk – teljesen a középkori, lényegében még a kései antikokra visszamenő grammatikai hagyományt találjuk! Szó sem lehet tehát, legalább is a grammatikai oktatásban, a humanizmus Szt. György lovagjáról, aki leölte volna a középkori sárkányt! Egy nagyjelentőségű különbség van legfeljebb a középkori grammatikák és a *Regulae* között: az utóbbinak aránylagos rövidege és viszonylagos egyszerűsége. Guarino mindazt lehántotta a hagyományos latin grammatikáról, amivel a középkor dialektikája feleslegesen megterhelte: elsősorban a sok céltalan okoskodást. Nagy gyakorlati érzékkel a lényegre szorítkozott [...]”²⁷

Az újabb szakirodalom árnyaltabb képet rajzol középkori és humanista grammatika viszonyáról. A szakmai köztudatba „Sabbadini-revizióként” vonult be W. Keith Percival munkássága,²⁸ amelyhez többen is kapcsolódtak, egyetértve vagy vitatkozva. Szörényi

²³ ÉDER Zoltán, *Sylvester és Guarino = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, szerk. HAJDÚ Mihály, KISS Jenő, Bp., 1991, 154–157; 155.

²⁴ ÉDER, *i. m.*, 156.

²⁵ Remigio SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese*, Catania, 1896. Reprint kiadása: *Guariniana*, ed. Mario SANCIPRIANO, Torino, 1964.

²⁶ ÉDER, *i. m.*, 157.

²⁷ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 18–19.

²⁸ W. Keith PERCIVAL, *The Historical Sources of Guarino's Regulae Grammaticales: A Reconsideration of Sabbadini's Evidence = Civiltà dell'Umanesimo: Atti del VI, VII, VIII Convegno del Centro Studi Umanistici „Angelo Poliziano”*, Firenze, 1972, 263–284; Uő., *The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars = The Current Trends of Linguistics*, ed. Thomas A. SEBEOK, The Hague–Paris, 1975 (Historiography of Linguistics, 13), 231–275; *Renaissance Grammar: Rebellion or Evolution? = Interrogativi dell'Umanesimo*, Firenze, 1976, 73–89; Uő., *Textual Problems in the Latin Grammar of Guarino Veronese*, Res Publica Litterarum, 1(1978), 241–254; Uő., *The Place of the Rudimenta Grammatices in the History of Latin Grammar*, Res Publica Litterarum, 4(1981), 233–264 [Perotti grammatikájáról]; Uő., *Grammar and Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J[erome] MURPHY, Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 303–330; Uő., *Renaissance*

1989-es hivatkozási alapja a humanista jelleget illetően éppen Percival 1988-ban megjelent tanulmánya.

A korábbi, Sabbadini nyomán általánossá vált megítéléssel szemben Percival a középkori helyett inkább a humanista vonásokat emelte ki Guarino nyelvtanából. A grammatikai irodalom vonatkozásában is nehéz volna éles határvonalat húzni hagyomány és újítás között. Percival sem vitatja a *Regulae Grammaticales* középkori eredetét: meglátása szerint a munka a tipikus 14. századi anyag kivonata, különösen a kései Trecento nyelvtani hagyományaiból merít. A forrásoknál azonban fontosabbnak tartja az előadás módját. A munka tömör, világos, áttekinthető, megtisztítva a dialektikai és metafizikai sallangoktól. Percival véleménye szerint ez nem elhanyagolható körülmény, hanem éppen az új szemlélet legjellemzőbb sajátossága. Ennek alapján állítja, hogy az első humanista szellemű latin nyelvtan Guarino műve.

Ezzel az értékeléssel nem mindenki ért egyet. Hogy éppen Guarino nyelvtana lenne a fordulópontra középkor és humanizmus határán, azt mind a korábbi, mind a későbbi hasonló munkákkal összevetve vitatták. Robert Black az újszerűséggel szemben a folytonosságot hangsúlyozza. Nem tulajdonít akkora jelentőséget Guarino előadásmódjának, mint Percival. Felhívja a figyelmet arra, hogy a rövidített nyelvtanok már jóval korábban elterjedtek az iskolákban Itália-szerte. Példaként hozza fel többek között a 13. századi aretíanus grammatikus, Maestro Goro *Regulae parvae* című összefoglalóját, amelyik nagyon szoros szövegszerű párhuzamokat mutat Guarino munkájával. A hasonló prehumanista kezdeményezések tehát legalább a 13. századra nyúlnak vissza. Mindezek alapján úgy látja, hogy a grammatikai irodalomban 1350 és 1500 között nem lehet számottevő újításokat tapasztalni, és az iskolai oktatásban nehéz észrevenni a humanista forradalom jeleit.²⁹

Ugyancsak vitába száll Percivallal Franz Joseph Worstbrock. Ő nem a korábbi, hanem a későbbi grammatikusok felől nézve vitatja Guarino meghatározó szerepét a diszciplína megújításában. Mivel Percival Guarino személyéhez kapcsolja a döntő fordulatot, logikus, hogy Perotti-tanulmányában³⁰ a későbbi olasz nyelvtanírónál inkább a hagyományok követését emeli ki. Úgy mutatja be a szerzőt, mint aki a késő középkori grammatikákat ugyan átdolgozta és megtisztította, de nem szakadt el tőlük radikálisan. Percival véleménye szerint Perotti éppen a hagyományok megőrzésének köszönhetette népszerűségét. Ezzel szemben Worstbrock Guarinónál mutat rá a folytonosságot igazoló tényezőkre, Perotti munkájában viszont azokat az újításokat méltatja, amelyek alapján benne látja az első igazi humanista grammatikust. Számos helyet idéz a kortársaktól, akik hasonlóképpen vélekedtek.³¹

Grammar = Humanism and the Disciplines, ed. Albert RABIL, Philadelphia, 1988 (Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy, 3), 67–83.

²⁹ Robert BLACK, *The Curriculum of Italian Elementary and Grammar Schools, 1350–1500 = The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*, ed. Donald KELLEY, Richard H. POPKIN, Dordrecht, 1991, 137–163.

³⁰ PERCIVAL, *The Place of the Rudimenta Grammatices...*, i. m.

³¹ Franz Joseph WORSTBROCK, *Niccolò Perottis 'Rudimenta grammatices': Über Konzeption und Methode einer humanistischen Grammatik = Von Eleganz und Barbarei*, i. m., 59–78.

Sylvester definíciójának szempontjából nem lényegtelen, hogy a feltételezhető forrás milyen szemléletről tanúskodik. Láthatjuk, hogy középkor és reneszánsz, skolasztika és humanizmus, folytonosság és fordulat megítélése a grammatikai irodalomban sem egyértelmű. Mielőtt állást foglalnánk, tisztáznunk kell a kérdés szorosabb értelemben vett filológiai vonatkozását: honnan származhat valójában Sylvester definíciója, milyen források jöhetnek számításba.

A fentebb idézetekből kiderült, hogy a közvetlen mintát nem az ókori, hanem a humanista szerzők között kell keresni. Mint láthattuk, a magyar szakirodalomban e tekintetben Turóczi-Trostler József 1933-as tanulmányát tekintik kiindulópontnak. Az ott felsorolt szerzők közül Sylvester Melanchthont nem követhette, amint erre már Balázs János is rámutatott. Balázs a legkorábbi szerzőt, Guarinót emelte ki. Az idézet vizsgálata azonban más megfontolásokra késztet.

Huszi József, mint már említettem, legnagyobbreszt Sabbadini alapján ismerteti a *Regulae Grammaticales*t, szöveghelyre nem hivatkozik. A grammatika meghatározásáról nála nincsen szó. Két évvel később Turóczi-Trostler József a vonatkozó jegyzetben pontosan megadja a helyet, ahonnan Guarino definícióját idézi: „Elöttem a következő kiadása: Guarini Veronensis viri eruditissimi regulae grammatices. Nunc denuo, recognitae, et summa ac diligenti cura excussae... Venetiis 1606.”³²

Sokkal korábbi redakcióhoz jómagam sem jutottam hozzá. Az Országos Széchényi Könyvtár 1589-es kiadású példányában a szöveg a Turóczi-Trostler által idézett szavakkal kezdődik, majd a grammatika részeinek felsorolásával és példáival folytatódik: „Quid est Grammatica; Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi, scriptorum, & poetarum lectionibus observata. Unde dicitur Grammatica apo ton, grammaton, Hoc est a literis. Latine enim literaria dicitur, quod ex literis syllabae fiant, ex syllabis dictiones, ex dictionibus orationes, ex quibus disciplina Grammaticae constituitur.

Partes Grammaticae sunt quatuor: videlicet, Litera, Syllaba, Dictio, & Oratio. Litera, ut v, Syllaba, ut ve; Dictio, ut veritas; Oratio, ut veritas odium parit.”³³

A *Regulae Grammaticales* 1414 és 1418 között keletkezett. Az idők során sokat változtattak rajta, így Guarino eredeti megfogalmazását a legkorábbi szövegek alapján lehet rekonstruálni. A szakirodalom mintegy 40 számításba vehető kéziratot ismer,³⁴ a legfontosabbakat milánói, bolognai, velencei, oxfordi és New York-i könyvtárakban őrzik.³⁵ Ide kapcsolódik Vadász Géza szíves szóbeli közlése, aki a *Regulae Grammaticales* kritikai kiadásának munkálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a legrégebbi, 1450 előtti kézirat a Vatikáni Könyvtárban található. A mértékadónak tekinthető források

³² TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 50.

³³ GUARINI VERONENSIS Viri Peritissimi *Regulae Grammatices, nunc denuo recognitae, et summa, ac diligenti cura excussae, et emendatae*, Asculi, apud Isidorum Fatium, 1589, Aijr. OSZK: Ant. 5061 (2).

³⁴ PERCIVAL, *Textual Problems...*, *i. m.*, 242.

³⁵ PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric...*, *i. m.*, 315–316.

„szokásos incipitjét” a következőképpen idézik: „Partes grammaticae sunt quattuor...”³⁶ A folytatásban a különböző szövegek a példákban térnek el egymástól. Például: „Partes grammaticae sunt quattuor, videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut v, syllaba ut, vi, dictio, ut Victor, oratio, ut Victor amat Iohannem.”³⁷ Vagy: „Partes grammaticae sunt quattuor, videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut v, syllaba ut, vi, dictio, ut Victor, oratio, ut Victor amat Andream.”³⁸ Guarino eredeti szövege tehát nem tartalmazta a grammatika meghatározását, azzal utóbb egészítették ki a későbbi változatokat.

Az ősnymotatványok összegző bibliográfiájából³⁹ kitűnik, hogy az első nyomtatott kiadások ugyanúgy kezdődtek, mint a legkorábbi kéziratok, azaz a grammatika részeinek a felsorolásával. Az első ismert nyomtatvány Velencéből származik, 1470-ből.⁴⁰ 1474-ben két helyen, Padovában és Velencében is megjelent egy-egy olyan változat, amelyben a szöveg élén egy meghatározás áll: „Quid est grammatica? Est scientia recte loquendi recteque scribendi origo et fundamentum liberalium artium.”⁴¹ Ez a formula a század folyamán még öt kiadásban található meg.⁴²

A jellegzetes középkori definíciót később korszerűbbre cserélték. Azt is lehet tudni, honnan származik az a változat, amit a magyar kutatás Turóczi-Trostler József nyomán Guarinónak tulajdonít. Hivatkozott tanulmányában Worstbrock, mint már említettem, amellet érvel, hogy nem Guarino, hanem Perotti grammatikája volt az igazi fordulat a középkori és a humanista szemlélet határán. Ezt igazolja Perotti grammatika-meghatározása: „Quid est grammatica? Est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata.” Worstbrock kellő nyomatékkal hangsúlyozza: ez a meghatározás merőben újdonság, Perotti előtt senki sem használta.⁴³

Perotti mintegy fél évszázaddal Guarino után, 1468-ban írta grammatikáját, első alkalommal 1473-ban jelent meg nyomtatásban, Velencében. Az ő munkájában tűnik fel tehát a humanizmus korában először a definícióba sűrítve az antik grammatikai szemlélet lényege. Az elvont szabályrendszer mellett megjelenik az írók és költők olvasása, azaz a középkorban elhanyagolt *auctoritas* is, a klasszikus szerzők tekintélye, nyelvhasználatuk normateremtő szerepe.

Láthatjuk tehát: a későbbi kiadások alapján Guarinónak tulajdonított meghatározás nem a ferrarai mestertől származik, hanem Perottitól. A 16. században az ő formulájával egészítették ki a *Regulae Grammaticales* újabb szövegváltozatait.

³⁶ PERCIVAL, *Textual Problems...*, i. m., 251.

³⁷ PERCIVAL, *The Place of the Rudimenta Grammatices...*, i. m., 238. Az idézett kézirat: Velence, Biblioteca Marciana, Ms. Lat. XIII, 143 [4042].

³⁸ PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric...*, i. m., 304. Az idézett kézirat: Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. misc. e. 123.

³⁹ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Hrsg. der Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 10, Stuttgart, 2000 (a továbbiakban: GW). GUARINUS VERONENSIS, *Regulae grammaticales*: 11609–11674.

⁴⁰ GW 11616.

⁴¹ GW 11637, 11638.

⁴² GW 11640, 11644, 11645, 11648, 11637.

⁴³ WORSTBROCK, i. m., 67.

Így alighanem le kell mondanunk arról, hogy Janus Pannonius mellett Sylvester Jánost is Guarino magyar tanítványai között tartsuk számon. Jó volna, ha igaz lehetne Balázs János feltételezése: „Guarino a nagy humanista grammatikusok első nemzedékéhez tartozott. Tanítványa volt a mi Janus Pannoniusunk is. Ezért éppen nem lehetetlen, hogy latin grammatikáját a magyar humanisták is jól ismerték. Lehetséges, hogy Sylvester már idehaza forgatta Guarino nyelvtanát.”⁴⁴ Nem tudhatjuk, hogy vajon kerülhetett-e Sylvester kezébe egy olyan Guarino-kiadás, amelyikben már szerepelt a Perotti-féle meghatározás. Ebben az esetben akár azt is gondolhatta, hogy a definíció megfogalmazásában a ferrarai mestert követi. Kérdéses persze, hogy Sylvester tudott-e a grammatikus Guarinóról és nyelvtanáról. A *Grammatica Hungarolatinában* egy verssor erejéig, költőként idézett „Guarinus Veronensis” a mester fia, Battista Guarino.⁴⁵

A Guarino neve alatt kiadott, átdolgozott munkák mellett számolnunk kell a Perotti definícióját felhasználó sok különböző szerkesztménnyel. Turóczi-Trostler írja a Guarinónak tulajdonított meghatározásról: „Nincs humanista nyelvtanító, aki szabadulni tudna ennek a formulának szigorú varázsától. »Grammatica est recte loquere recteque scripture scientiaque usu ratione auctoritate constat« ismétli Sulpitius Verulanus.”⁴⁶ A jegyzetben idéz egy másik olyan definíciót is, Heinrichmannét, amelyik ugyancsak hasonlít Sylvesteréhez: „Grammatica. Est ars recte loquendi: recteque scribendi scriptorum et poetarum lectionibus observata.”⁴⁷

A szembetűnő hasonlóság az oka, hogy idézett tanulmányában Éder Zoltán is felhívta a figyelmet ezekre a párhuzamokra. Ami szempontunkból a legfontosabb: Heinrichmannnál és Sulpitius Verulanusnál a *ratio* mellett szerepel az *auctoritas* is, akárcsak Perottinál és majd Sylvesternél; Sulpitiusnál a helyes nyelvhasználat harmadik meghatározójaként az *usus* is megjelenik. Sylvester definíciójának forrásait keresve érdemes a felvetődött potenciális mintákat rendszerezni, és az ésszerűség határain belül újabb feltételezésekkel kiegészíteni.

Az eddig felmerült lehetőségek közül Sylvester az olasz nyelvtanítók munkáihoz is hozzájuthatott, legkönnyebben wittenbergi tanulmányai alkalmával. Közhely számba megy annak emlegetése, hogy a 15. század végétől az itáliai szerzők grammatikái gyorsan népszerűek lettek az Alpoktól északra fekvő területeken. Nemcsak beszerezték és

⁴⁴ BALÁZS, *i. m.*, 195.

⁴⁵ „Sunt etiam urbium nomina, quae pluralis tantum sunt numeri, ut Athenae, Thebae, Quinque ecclesiae. Quinqueecclesiam usurpavit Guarinus Veronensis in carminibus ad Ioannem Pannonium scriptis.

Hinc urbs pontificem te Quinqueecclesia cepit.

metri scilicet coactus necessitate.” SYLVESTER, *i. m.*, cijv. BAPTISTA GUARINUS, Guarini filius *ad Ianum Pannonium, Quinqueecclesiensem Episcopum Poëmata [...] omnia, Opusculorum pars alt. I-II*, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Utrecht, 1784, I, 663, 43. A Guarino-hely azonosítását Jankovits Lászlónak köszönöm.

⁴⁶ TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 20. Az idézett kiadás: *Grammatica Sulpitii cum suo vocabulario in fine annexo*, Liptzigck, 1503.

⁴⁷ TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 50. Az idézett kiadás: *Grammaticae institutiones Jacobi Heinrichmanni Sindelfingensis...*, Hagenau, 1506.

kiadták, hanem utánozták is őket. Később azonban látni fogjuk, hogy az olasz hatás kérdése sem egyértelmű, különösen a német nyelvtanirodalomban.

A már többször említett Franz Joseph Worstbrock és Kristian Jensen vizsgálatai alapján átfogó képet kaphatunk a 15–16. század fordulójának európai nyelvtanirodalmáról. Worstbrock összegzése szerint 1500 végéig 130 különféle latin grammatikai tankönyvet jelentettek meg, összesen közel 1700 kiadásban. Ez az ősnymtatványok teljes számának mintegy 6 százaléka. A legtöbbször Donatus *Ars minor*ja jelent meg, 380 alkalommal, ezt követte Alexander de Villa Dei *Doctrinaléja*, amit körülbelül 1470 óta adtak ki rendszeresen, összesen 285-ször. A harmadik a rangsorban Perotti *Rudimentája*, 1473 óta 132 kiadással.⁴⁸

Perotti előkelő helye az európai összesítésben egyszersmind az itáliai első helyezett is jelenti a 15. századi listán. Készültek kiadásai más nemzetek: angolok (Leuven, 1486) és franciák (Lyon, 1492) számára is. Az olaszok közül utána következik Guarino *Regulae Grammaticales* 57 kiadással; ebből 50 Itáliában, 6 Párizsban, 1 Leuvenben látott napvilágot. Az utóbbi két redakciót ugyancsak angol és francia használatra szánták. Az olasz szerzőket a 16. században is kiadták Itália határain túl is; Perottit például 6 alkalommal német nyelvterületen.

Jensen könyvtörténeti kutatásaiból az is kiderül, hogy az olasz szerzők munkáihoz nemcsak helyi kiadásokban, hanem behozatal útján is hozzá lehetett jutni. Az itáliai export legnagyobb részét Bajorországba és Frankföldre irányult. Itt könnyebb volt Itáliából beszerezni a könyveket, mint helyben kinyomtatni. A Rajna és a Majna mentén viszont nem lehet tapasztalni az olasz importot. Ezekben a területeken célszerűbb volt helyben megjelentetni az itáliai könyveket. Perotti említett 6 kiadásából 3 Bázelenben, 2 Kölnben, 1 Strassburgban került ki a nyomdából.⁴⁹

Az itáliai export keletebbre is kiterjedt. Bernhard Perger, a bécsi egyetem rektora saját művét (*Grammatica Nova*, Velence, 1481) állítása szerint Perotti alapján írta, valójában azonban sok tekintetben eltér tőle. Jóllehet a maga könyvét Itáliában adta ki, előszavában leírja, hogy Perotti olasz kiadásait Bécsben utazó könyvkereskedőktől meg lehet vásárolni.⁵⁰ Ha gyaníthatnánk egy olyan összefüggést, hogy minél többször jelent meg egy munka, annál könnyebb lehetett hozzájutni, akkor az itáliai grammatikusok közül a kiadások száma alapján Perottiról feltételezhetnénk leginkább, hogy Sylvester kezébe kerülhetett.

Az olasz szerzők közül azért érdekes Sulpitius Verulanus, mert ő az egyetlen újabb kori itáliai grammatikus, akét Sylvester megnevez a *Grammatica Hungarolatinában*. Angol kollégájával, a kortárs Liliusszal együtt említi. Mivel a magyar szakirodalom mind ez idáig nem foglalkozott velük, érdemes röviden összefoglalni a rájuk vonatkozó legfontosabb tudnivalókat.

A humanista körökben Sulpitiusként ismert szerző eredeti neve Giovanni Antonio Sulpizio. 1450 előtt született Veroliban. 1475-től Perugiában, majd Urbinóban tanult,

⁴⁸ WORSTBROCK, *i. m.*, 59–60.

⁴⁹ Kristian JENSEN, *Elementary Latin Grammars Printed in the Fifteenth Century: Patterns of Continuity and of Change = Von Eleganz und Barbarei*, *i. m.*, 103–123; 115–122.

⁵⁰ Kristian JENSEN, *Die lateinische Grammatik Melanchthons: Hintergrund und Nachleben = Melancthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*, Hrsg. Jürgen LEONHARDT, Rostock, 1997, 59–101; 70–73.

1480 körül már Rómában élt, Pomponius Laetus köréhez tartozott. Számos szöveget rendezett sajtó alá. Ő készítette el Vitruvius *De architectura* című művének editio princepsét. Kiadta Vegetius Renatus, Aelianus, Frontinus munkáit. Legtöbbször Lucanus- és Quintilianus-kommentárjai jelentek meg. Költői művei is maradtak fenn. Verstani összefoglalókat is írt (*De versuum scansione, De syllabarum quantitate*).⁵¹ Sulpitius több nyelvtani munkát szerkesztett, Erasmus kora legkiválóbb grammatikusai között tartotta számon.

Sylvester a főnevek nemével kapcsolatos részt azzal zárja, hogy az általános szabályokból elegendő, amennyit eddig kifejtett. A többi általános és különös regulát illetően más szerzőkhöz utalja a kisdíkokat. Legcélszerűbbnek a versekbe foglalt munkákat tartja, mert azokat könnyebb megtanulni és jobban megmaradnak az emlékezetben. Az újabb szerzők közül Sulpitius és Liliust említi.⁵² Kettejük neve gyakran szerepelt együtt. A 16. század első évtizedeinek népszerű latin nyelvtankönyve volt az a kötet, amely Sulpitius *De constructionis figuris* című összefoglalóját és Lilius *De constructione octo partium orationis* című munkáját tartalmazta. Az utóbbi Erasmus javításával jelent meg, ezért néhol az ő művei között tartják számon.⁵³

Sulpitiusnak a mondattanában nem szerepel a grammatika meghatározása, és az egész mű prózában íródott. A Turóczi-Trostler által idézett definíciót Sulpitius egy másik munkájában találtam meg: *Jo[hannis] Sulpitii Verulani viri clarissimi de octo partibus orationis libellus utilissimus*, a következő formában: „Grammatica est recte loquere recteque scripturae scientia, quae usu, ratione auctoritateque constat.”⁵⁴ A művecske rendkívül tömör összefoglalás, ugyancsak prózában. Ám létezett Sulpitius nyelvtanának versekbe szedett változata is, amelyre Sylvester utalt. A németalföldi származású, Párizsban tevékenykedő könyvkiadó, Jodocus Badius Ascensius (Joost van Assche) a 15–16. század fordulóján többször is kiadta. 1508-ban már az ötödik „recognitionál” tartott,⁵⁵ ami ugyanabban az évben német nyelvterületen is megjelent,⁵⁶ és további kiadások is követték.

⁵¹ *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. Peter Gerard BIETENHOLZ, I–III, Toronto, 1985–1987; III, 300.

⁵² „Haec de generalibus regulis sufficient. Reliquas tum generales, tum speciales commodius pueri discent ex aliis, maxime iis, qui eas carmine sunt complexi, inter quos sunt ex recentioribus Sulpitius et Lilius. Ut enim facilius discuntur praecepta, quae carminibus sunt inclusa, ita firmius retinentur.” SYLVESTER, *i. m.*, civv–dir.

⁵³ A következő kiadáshoz jutottam hozzá: *Absolutissimus de octo orationis partium constructione libellus, nuper ab Erasmo vigilantia cura emendatus. Adiectus est insuper libellus Sulpitii Verulani, de aliquot Constructionis figuris*, Lipsiae, 1521. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban (a továbbiakban: HAB): QuH 76 (7).

⁵⁴ A munka forrása a következő gyűjtemény: *Secunda editio Sulpitii Verulani, in qua quae in priore habebantur argutius & completius praecipuntur*, h. n., 1500 k., a2r–a4r. HAB: M: Kg 304.

⁵⁵ Jean-Claude CHEVALIER, *Histoire de la grammaire française*, Paris, 1994, 66–67; *Quinta recognitio atque additio ad Grammaticen Sulpitianam [...]: Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle*, par Brigitte MOREAU d’après les manuscrits de Philippe RENOARD, I, 1501–1510, Paris, 1972, 299; az előzményeiről: *Imprimeurs & libraires parisiens du XVIe siècle*, ouvrage publ. d’après les manuscrits de Philippe RENOARD, II, Paris, 1969, 60.

⁵⁶ *Sulpitii Verulani de grammatices arte volumen Jodoci Badii opera per carmina compendiosius communicatum*, Francofurti, 1508.

A *Grammatica Hungarolatinában* Sulpitiusszal együtt említett szerző, az angol Lilius (William Lily) 1468 körül született. Oxfordban végezte tanulmányait. Jeruzsálembé utazott, majd Rodosz szigetén képezte magát tovább. Rómában Pomponius Laetusnál és Sulpitius Verulanusnál grammatikát tanult. 1492 táján tért vissza Angliába. 1512-ben a londoni St. Paul iskola dékánja, John Colet vezető tanárrá (ludi moderator primarius) nevezte ki az intézménybe, amely a humanista oktatás egyik központja volt. Lilius írt latin epigrammákat. Görögből latinra fordított epigrammái Morus Tamás hasonló műveivel közös kötetben jelentek meg (*Progymnasmata Thomae Mori et Guilielmi Lili sodalium*, Basileae, 1518). Halálát általában 1523 körülre, bizonyos adatok alapján 1522. december 10-re teszik.

Lilius grammatikusi tevékenysége tanári munkájához kapcsolódik. Latin nyelvtanának két változatát készítette el, angolul és latinul. Az utóbbi alakjában Donatus, Sulpitius, Melanchthon, Linacre és Colet műveinek az elemeit fedezi fel a kutatás. A mondatban a már említett *De constructione octo partium orationis*⁵⁷ egy derivátuma. Már Thomas Wolsey bíboros, VIII. Henrik lordkancellárja szorgalmazta az oktatás központosítását. A Lilius nevéhez kapcsolódó grammatikán halála után is alakítottak, 1540 körül nyerte el végső formáját. Az angol (*A Shorte Introduction of Grammar*) és a latin (*Brevissima institutio seu ratio grammatices cognoscendae*) változat használatát az iskolákban 1548-ban tette kötelezővé VI. Edward király rendelete. Az úgynevezett *Grammatica Liliana* háromszáz éven keresztül volt az angliai latintanítás alapja. A 16–17. században Melanchthon grammatikája mellett ez volt a legtöbbször, több száz alkalommal kiadott hasonló munka.⁵⁸ A „Liliusból” különféle feldolgozások, kivonatok készültek, ezek között lehetett a Sylvester által ajánlott verses változat is.

Perotti meghatározása német szerzők nyelvtanaiban is megjelent. A kiadások száma alapján ezek közül a legkönnyebben Heinrichmann munkájához lehetett hozzájutni. Sylvesternek sem lehetett nehéz találkozni vele wittenbergi tanulmányai során, hiszen a 16. század első harmadában különböző német városokban több tucatszor kiadták.

Heinrichmann esete is jó példa arra, hogy az olasz grammatikusok hatása az Alpoktól északra nem egyértelmű. Kétségtelen, hogy a 15–16. század fordulóján német területen is divatba jöttek az itáliai szerzők, szokássá vált hivatkozni rájuk, bizonyos elemeket átvenni munkáikból. 1500-ban Heinrich Bebel összeállította a követésre érdemes olasz grammatikusok névsorát: Valla, Tortelli, Perotti, Sulpitius és Mancinellus (*Commentaria epistularum conficiendarum*). 1512-ben újra visszatért a témához, és az ajánlott szerzők listáját kiegészítette két német, Heinrichmann és Johannes Brassicanus nevével.

⁵⁷ A munka keletkezésének körülményeiről tájékoztat Colet és Erasmus előszava: *Ioannes Coletus Decanus Sanctis Pauli, Guilielmo Lilio, ad divum Paulum ludi moderatori primario S. D.* (1513); *Erasmus Roterodamus Candidis Lectoribus S. D.* (1515). Mindkettőt tartalmazza az általam használt kiadás: *De Constructione libellus, ab Erasmo Rot[erodamo]. denuo recognitus, Norinbergae, 1529.* HAB: H: P 854.8° Helmst. (1).

⁵⁸ BIETENHOLZ, *i. m.*, II, 329–330; STAMMERJOHANN, *i. m.*, 577–578; JENSEN, *Die lateinische Grammatik...*, *i. m.*, 89–90; BRIAN CUMMINGS, *The Literary Culture of the Reformation: Grammar and Grace*, Oxford, 2002, 207–210.

A részletekbe menő vizsgálatokból kitűnik, hogy nincs összhang az itáliai minták követésének hirdetése és a gyakorlat között. A német humanisták elméletben rögzítették azt a követelményt, hogy az olaszokat mindenben utánozni kell, de a grammatikai tankönyvek mást mutatnak. Jensen számos esetet hoz fel, amelyek azt igazolják, hogy a jól hangzó hivatkozások gyakran pusztán üres szólamok maradtak. Jellemző például Matthias Herben, aki azt állítja, hogy Guarinót és Perottit követi, munkája pedig valójában Alexander de Villa Dei *Doctrinaléj*ának átdolgozott és kommentált változata.

Hasonló a helyzet Heinrichmann-nal. Ő Bebel tanítványa, talán a leghangosabb a középkorelles német grammatikusok között. 1512-ben egy levelében igen kemény szavakkal támadja Alexandert. Saját nyelvtani koncepciója viszont nem az itáliai mintákon, hanem lényegében ugyancsak a *Doctrinalén* alapul. Egyrészt abban tér el Alexandertől, hogy a szintaxist nem a transitio és az intransitio típusai alapján, hanem a mondatrészek szerint osztja fel. Az anyag újrendszerezése még egy tekintetben különbözik a mintától: Heinrichmann nem szentel külön részt az esettannak, hanem a szófajok alá besorolva tárgyalja a kapcsolódó tudnivalókat. A részletekben Alexandert követi. Az igék szintaxisának előadásában sem az itáliai módszert alkalmazza. Egyébként – mint Jensen szellemesen megjegyzi – megbocsátja magának ezt a hiányosságot, és olvasóit Perotthoz, Mancinellushoz, Aldushoz és Pasiushoz utalja. A Bebel által ajánlott két modern német grammatikus közül a másik, Brassicanus, még kevésbé volt innovatív.

Még ha a középkori latin a 16. század elejére gyorsan el is tűnt az iskolákból, a német grammatikusok egyre inkább azon a véleményen voltak, hogy az olaszok nem pótolhatják a *Doctrinalét*, különösen az alaktan és a főnév szintaxisa területén. Továbbra is azt tekintették célnak, hogy a latin nyelv eleganciáját illetően elérjék az itáliaiak színvonalát, de be kellett látniuk, hogy ehhez nem szükségszerűen a legmegfelelőbb út az olasz szerzők műveinek használata a német iskolákban. Johannes Coelaeus 1511-ben világosan le is írta, hogy az olaszok művei jobban beválnak a saját iskoláikban, mint a németekben: „Si inter recentiores aciveris Perottum, Sulpitium aut Aldum, Itali sunt suaeque iuventuti quam nostrae longe commodiores.” Végző soron megállapítható, hogy német területen a humanista grammatikák sokkal kevésbé szorították ki a középkori hagyományt, mint Itáliában.⁵⁹

A párhuzamok sorát lehet folytatni további olyan szerzőkkel, akiknél a grammatika meghatározása hasonlít Sylvesteréhez. A számításba vehető esetleges minták közül különös figyelmet érdemel Sigismundus Lupulus (Wölflin) munkája. A *Rudimenta Grammatices* 1531-től többször is megjelent. A diszciplína meghatározásában, akárcsak Sulpitius Verulanusnál, ugyancsak együtt van a humanista definíció mindhárom lényeges eleme. A szabály és az irodalmi tradíció mellett megjelenik az igényes kortárs nyelvhasználat is:

„Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat: Vel brevis. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio. [...]

Quid est usus? Est doctorum loquendi et scribendi consuetudo.

⁵⁹ JENSEN, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 78–89; UÓ., *Elementary Latin Grammars...*, i. m., 122–123; WORSTBROCK, i. m., 61.

Quid est ratio? Est regulae vel scribendi, vel loquendi, vel construendi, quae ad eundem modum plurima fiunt.

Quid est autoritas? Est praeciporum autorum usurpatio.⁶⁰

A három lényeges követelmény együttes jelenléte mellett további feltűnő egyezés figyelhető meg Lupulus és Sulpitius meghatározásának a megfogalmazásában. A tekintélyeket illetően Perottinál és Heinrichmann-nál a szabályok forrása a klasszikusok olvasására alapuló megfigyelés („scriptorum et poetarum lectionibus observata”), míg Sulpitiusnál és Lupulusnál a tekintély a grammatika egyik alkotóeleme („auctoritate constat”). Sylvester a „constare” participiális származékát használja: „auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans”.

Szándék és megvalósulás

Mint láthattuk, egy-egy divatos fordulat átvétele nem határozza meg szükségszerűen az egész mű jellegét. Inkább azt kell vizsgálnunk, hogyan valósul meg a szándék. A klasszikus szerzők nyelvhasználata mint zsinórmérték leginkább a mondatban jelenhet meg. Perotti a szintaxisban 180-nál több idézetet közöl 30 szerzőtől, Cicerótól az ifjabb Pliniusig. Ezekon keresztül valósítja meg, amit a grammatika definíciójában elsőként fogalmazott meg alaptételként a humanista nyelvtanirodalomban.⁶¹

A *Grammatica Hungarolatina* rendelkezésünkre álló egyetlen példánya nem tartalmaz mondatant. Felvetődött a kérdés, hogy az unikum példány vajon nem csonka-e. Egyes feltételezések szerint ugyanis tartozhatott hozzá szintaxis is, ez azonban elveszett. Erre lehetne következtetni a meglévő szöveg két utalásából, amelyek a második könyvre hivatkoznak. Ugyanakkor olyan magyarázat is felmerült, hogy Sylvester gépiesen átvette valamelyik mintájából az utalásokat a második könyvre, de ő maga nem készített mondatant.

Véleményem szerint a fennmaradt példány teljes. A „Liber secundus” először a grammatika fő részeinek második lehetséges csoportosítása (orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis) után kerül szóba. Sylvester hivatkozik a korábban ismertetett felosztásra (littera, syllaba, dictio, oratio), és kiemeli, hogy a kétféle csoportosítás szorosan összefügg. Leszögezi, hogy az adott helyen (hoc loco) csak az ortográfiáról szól; aki ennél többet akar tudni, olvassa azt, amit a második könyv tárgyal. Tehát a második könyvben az ortográfia után következő részek találhatóak.⁶² Az ortográfiáról szóló rész

⁶⁰ *Rudimenta Grammatices Sigismundi Lupuli, Ab autore nuper revisa, magnaue accessione aucta*, Lipsiae, 1535, A2r. HAB: H: P 899.8° Helmst. (4).

⁶¹ WORSTBROCK, *i. m.*, 72.

⁶² „Quae superioribus ita sunt cognatae, ut ab illis separari nullo modo possint. Orthographia enim litterarum est, Prosodia syllabarum, Etymologia dictionum, Syntaxis orationum. De quibus singulis consilium non est hoc loco agere, sed de Orthographia tantum, et quidem quoad eius fieri potest, brevissime. Si quis plura his hac de re desiderat, legat ea, quae secundo tractantur libello.” SYLVESTER, *i. m.*, avr.

végén az idegen szavakkal kapcsolatban Sylvester ugyancsak hivatkozik a második könyvre, amelyik kifejezetten az egyes szavakról szól.⁶³

Egy könyv belső tagolása, egyes részeinek számontartása a régiségben korántsem volt minden esetben olyan szigorú, mint később. Éppen a többször említett Heinrichmann is szolgál példával a következtelenségre. Grammatikájában nincs sem „Liber primus”, sem „Liber secundus” belső cím, ennek ellenére a négy ragozhatatlan szófaj (adverbium, conjunctio, praepositio, interiectio) tárgyalását így vezeti be: „Sequitur liber tertius de quatuor partibus orationis indeclinabilibus.”⁶⁴

Kétségtelen, hogy a *Grammatica Hungarolatina*ban sem „Liber primus”, sem „Liber secundus” belső cím nem szerepel. Ám mindkét idézett utalásból világosan kiderül, hogy Sylvester a második könyvön az ortográfia (és az azzal együtt érintett prozódia) utáni anyagot érti, abból is az egyes szavak (dictio) tudnivalóit. Ez az alaktan (etymologia), azaz a mondat egyes részeinek (partes orationis), mai fogalmaink szerint a szófajoknak a tárgyalása. Ezt tartalmazza a *Grammatica Hungarolatina* nagyobbik hányada. Semmi okunk tehát egy elveszett mondatant feltételezni, hiszen Sylvester két utalása a második könyvre a részletesen kidolgozott alaktanra vonatkozik.

Az antik szerzők tekintélyét így csakis az alaktanban kereshetjük, természetesen a latin nyelvtani részekben. A *Grammatica Hungarolatina*ban a klasszikus idézetek legnagyobb számban a hónapnevekhez fűzött terjedelmes kitérőben szerepelnek. Ezeknek azonban semmi közük nincs a nyelvi kérdésekhez.⁶⁵

Más esetekben Sylvester grammatikusokra és szabályokra hivatkozik. Az egyetlen kivétel, ahol egy ókori szerző tekintélye hivatott igazolni egy nyelvi jelenséget, Cicerónak egy helye. A főnevek nemére vonatkozó második szabály egyik kitétele szerint a fák neve mindig nőnemű. A felsorolt hímnemű kivételek közül az olajfa az egyik, mint megjegyzi Sylvester, Servius szerint.⁶⁶ Az a megállapítás, hogy az „oleaster” hímnemű, Servius *Aeneis*-kommentárjában olvasható.⁶⁷ Az idézett cicerói helyen az „oleaster” ennek ellenére nőneműként viselkedik. Ebben az összefüggésben támaszkodik Sylvester az *optimorum oratorum* legnagyobbikának a tekintélyére. Egyébként más Cicero-szövegváltozatokban az adott helyen az „oleaster” hímnemű.⁶⁸

⁶³ „Exempla peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis.” SYLVESTER, *i. m.*, aviv–aviir.

⁶⁴ Jacobus HENRICHMANNUS, *Grammaticae institutiones, studiosissimis quibusque peritiles*, Köln, 1520, K2r. HAB: M: QuN 98 (3).

⁶⁵ BARTÓK István, *Grammatica Hungarolatina – Poetica Latinohungarica: Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra*, ItK, 106(2002), 485–501.

⁶⁶ „Masculina sunt haec: oleaster, rubus, dumus, spinus, authore Servio. Siler neutrum est. Reperitur et ficus interdum masculino genere. Oleaster Cicero in foeminino videtur protulisse Actionis in Verrem 5. Hominem, inquit, corripit ac suspendi iussit in oleastro quadam etc. Verum ibi oleaster ad arborem refertur, ut sequentia satis indicant.” SYLVESTER, *i. m.*, c4v.

⁶⁷ „Fere omnia Latina arborum nomina generis feminini sunt, exceptis paucis, ut »hic oleaster« et »hoc siler«”. *Commentarii in Vergilii Aeneidos Libros*, 12, 766.

⁶⁸ „Postea cum ad eum Nymphodorus venisset Aetnam et oraret ut sibi sua restituerentur, hominem corripit ac suspendi iussit in oleastro quodam, quae est arbor, iudices, Aetnae in foro.” *In Verrem* 2, 3, 57, 7–8.

Az ókori auktorok tekintélye bármikor mértékadó lehet a latin írás és beszéd számára, az *usus* vagy *consuetudo* azonban a mindenkori szerzők korának élő nyelv szokásait, az igényes nyelvhasználat mintáját jelenti. Miután a latin holt nyelvvé vált, a nemzeti nyelvű kiegészítésekkel ellátott vagy éppen párhuzamos latin–népnyelvű humanista grammatikák esetében az élőbeszéd normáit a vulgáris nyelvek szolgáltatták. Ezt a felismerést német területen is megfogalmazták. 1528-ban jelent meg név nélkül egy összefoglaló, amelyik a latin nyelvtani jelenségeket a német megfelelőikkel együtt mutatja be. A névelő (articulus) ragozását a „hic, haec, hoc” és a „der, die, das” párhuzamba állítása szemlélteti, mindhárom nemben, mind a hat esetben, egyes és többes számban. A szerző megjegyzi, hogy a magyarázat során nem a szabályokra kell hagyatkozni, hanem az anyanyelv gyakorlatára.⁶⁹

Sylvester is a mindennapi beszédre hivatkozik abban a részben, amelyet már érintettem a *Grammatica Hungarolatina* belső tagolásával kapcsolatban. A könyvecske első felében prozódiai kérdések is szóba kerültek (accentus). Néhány példa után Sylvester a következőképpen folytatja: az egyes szavak hangsúlyozását illetően anyanyelvén mindenki hagyatkozhat a természetes nyelvérzékére, semmiféle szabályra nincs szüksége. Itt utal előre a második könyvre, amelyik majd bőséges példákkal szolgál az idegen nyelvekre vonatkozóan.⁷⁰

A *Grammatica Hungarolatina* magyar vonatkozású részeiből sok további példát hozhatnánk olyan esetekre, amikor a szabályok rögzítéséhez az anyanyelv használata szolgál zsinórmértékül – erről azonban már újabb dolgozatot lehetne írni. A most elmondottakat összegezve megállapíthatjuk: Sylvester János korszerű humanista grammatika-meghatározást vett át, ami különféle előadásban sok kézikönyvben megjelent. Sylvester megfogalmazásával szó szerint megegyező formát nem találtam, de a lényegi azonosság vitathatatlan a Perottira visszavezethető változatokkal. A definíció magába foglalja az antik eszményekhez visszatérő, igényes nyelvi rendszerezés két legfontosabb követelményét. Az *auctoritas*, az ókori szerzők tekintélye mint a grammatika egyik alapja Sylvesternél megmaradt elméleti szinten, mivel alaktanában nem tudta érvényesíteni a klasszikus minták mértékadó szerepét. Az elméleti szabályokból – *ratio* vagy *analogia* – korrekt rendszert állított össze mind a latin, mind a magyar részekben. Úttörő jellegük miatt különösen fontosak az utóbbiak. Sylvester meghatározásában ugyan nem jelenik meg a legteljesebb humanista definíciók harmadik követelménye, az *usus* vagy *consuetudo* – a magyar művelődéstörténet szempontjából mégis ennek az alkalmazása a legjelentősebb: a kortárs nyelvhasználat beemelése a nyelvi normák közé.⁷¹

⁶⁹ „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam.” *Brevis et puerilis declinandí coniugandique formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*, Norimbergae in Aedibus Friderici Peypus, Anno M. D. XXVIII, A2v. HAB: H: P 854.8° Helmst. (3).

⁷⁰ „Dictionum quippe accentum unicuique natura in patrio sermone, absque ullis praeceptis suppeditat. Exempla peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis.” SYLVESTER, *i. m.*, aviv–aviir.

⁷¹ Sylvester munkásságának legrészletesebb összefoglalása nyelvtudomány-történeti szempontból: SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1968, 69–139.

A fiatal Kazinczy különféle megnyilatkozásait olvasva gyorsan kialakulhat bennünk a meggyőződés, hogy a magyar nyelvért való küzdelem nagy harcosának a nyelv ügyéről egészen másfajta nézetei voltak, mint a korban uralkodó szerepet játszó elgondolások.

Jelenlegi ismereteink szerint az 1780-as években a nyelvkérdésnek két interpretációja volt erőteljesen jelen az írott nyilvánosságban. Az egyik a rendi felvilágosodás első nemzedékének az 1770-es években kidolgozott programja – Bessenyei tervezete szerint egy nemzet célja a közboldogság, ez a cél a „tudományok” „közönségessé” tételével érhető el, a „tudományok” pedig a nyelv által terjeszthetők. A nyelv, a „számosabb rész” nyelve az eszköz, amelynek révén a „tudományok” eljuthatnak az ország lakóihoz. Ezáltal emelkedik a „közjó” (s ezzel természetesen a köznyugalom) szintje, az általánosan használt nyelv nélkül a tudományok magukba zárkoznak és boldogtalan marad az ország népe.¹ A másik interpretáció az ebben az évtizedben színre lépő és túlnyomórészt alacsony sorból származó értelmiségnek az ideológiája, amely szerint a nyelv a nemzeti lét legfontosabb jele, a nemzet tehát a magyarul beszélők közösségét jelenti, mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél. Nemzet pedig addig van, ameddig a nyelve él. A nemzeti nyelven művelt „tudományok” ugyanakkor a nemzetet reprezentálják más nemzetek előtt és így a történelemben is – a nemzet életében tehát azokra vár különleges szerep, akik képesek a „tudományok” művelésére és ezzel képesek betölteni ezt a feladatot. Ezek pedig ők: az írók, a „tudományok” emberei, a magyar nemzet bármely rétegéből származó írástudók.² Kazinczy – mint látni fogjuk – egyik elgondolást sem fogadja el.

Előbb azonban szemünkbe ötlik Kazinczy és kortársai között egy egészen furcsa, az első pillantásra tulajdonképpen nem igazán érthető eltérés is. Bessenyei programjában és az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának ideológiájában – ha nem is azonos alapokon, ha nem is egyformán, de – a nemzeti nyelv mindig és folyamatosan fontos volt. A nyolcvanas évek végén az írók állandóan napirenden tartották a magyar nyelv ügyét; miután felfedezte a maga számára a nyelv jelentőségét, ebben a vonatkozásban következetes és egyértelmű volt Bessenyei Györgynek az álláspontja is. Kazinczy megnyilatkozásait

* Részlet egy monográfia előkészületeiből.

¹ Bessenyei programjának értelmezéséhez lásd HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (1908), Bp., Akadémiai, 1980, 177–180; Uő., *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei = Uő., Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 99–106; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 301–306, *A felvilágosult rendiség kezdetei*.

² BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)*, ItK, 1985, 558–577.

olvasva viszont az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy időnként nagyfokú, de leg-alábbis feltűnő érdektelenséget tanúsít a nemzeti nyelv sorsa iránt. Ezt a meglepőnek tetsző állítást életének és tevékenységének lényeges epizódjai igazolják, sőt, ebből a szempontból a fogság előtti Kazinczy magatartása és évtizedekkel későbbi megnyilatkozásai mintha még következetességről is árulkodnának. Fiatal és idős korában egyaránt vannak időszakok, amikor úgy látszik: nem csak arról nincs meggyőződve, hogy a nemzet és a nemzeti nyelv léte valamiféle összefüggésben állna egymással, de egyenesen úgy viselkedik, mint akit egyáltalán nem izgat a magyar nyelv sorsa.

A *Pályám emlékezete* első könyvének „Második szak”-ában, a 20. részben olvasható az epizód, amikor 1780-ban őt és Dienes öccsét Eperjesre küldték gyakorlatra, a „districtualis táblá”-hoz. Leírja helyzetüket (itt lelte magát először életében „azon boldog állapotban”, hogy nem függött senkitől), a felvidéki városka szép fekvését, majd a következő bekezdést olvashatjuk: „Eperjest nevezetessé teszi az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden, és minthogy a szóló mind a négy nyelvhez hozzászólt, az idegen elcsudálkozva hallja, hogy azon egy periódusnak tagjai mint vannak összeszöve tarkán mind a négyből.”³ – A „nyelvújítási harc” későbbi vezérének – aki (mint Petőfi Sándor írja) „fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget / A nemzetiségnek ügyét” – azonban eszébe sem jut a magyar nyelv itteni sanyarú sorsáról egy szót is ejteni, nyilván azért, mert ezt a sorsot ő nem sanyarúnak, hanem természetesnek találta. Ez a tarka-barka többnyelvűség csak abból a számunkra már meglepőnek tetsző szempontból izgatja, hogy egy nyelv hiányzott (!) a színpépről – nem volt tudniillik senki a városban, akivel a francia nyelvet gyakorolhatta volna. Így azután – írja – a „deák nyelvű társaságokat kerestem.” Az a tény, hogy láthatóan nem érdekelte különösebben – hiszen mint emlékezőt sem foglalkoztatja –, hogy Eperjesen ilyen sors jutott a magyar nyelvnek, egykorú és későbbi megnyilatkozásainak sorával cseng egybe.

De egybevág személyes életében meghozott döntéseivel is. Az 1780-as évek a nyelv-kérdéshez való viszony szempontjából az ő életének is egyik különleges jelentőségű fejezete. Ismeretes, hogy Kazinczy II. József uralkodása alatt hivatalt vállalt s tevékenyen vett részt az ún. normális iskolák megszervezésében, amely a felekezetek közötti békét kívánta szolgálni.⁴ Ez a munka azonban az 1784 májusában meghozott nyelvrendelet után kezdődött el s nem lehetett különválasztani annak végrehajtásától. Kazinczy láthatóan nem is törekedett erre az elválasztásra. Ugyancsak a *Pályám emlékezete*-ben, a második könyv hatodik szakában írja, hogy „Vádlának még a jók is, hogy feledém kötelességem a hazához, midőn azon nyelv tanulását sürgetém, mely előlni készüle a miénket...” A folytatásból azután kiderül, hogy Kazinczy tulajdonképpen nem érti: mivel is vádolják.

³ *Pályám emlékezete* = KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER Mária munkája, Bp., Szépirodalmi, 1979, 256 (a mű a továbbiakban: PE, a kiadás pedig: KAZINCZY 1979).

⁴ SZAUDER József, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé* (1959) = Uő., *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 115–141.

Így védekezik: „S vádolják e az atyát, ki gyermekeivel német nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szükség van? Nem értém vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez...” E reflexió mögött két előfeltevés jelenlétét feltételezhetjük. Egyrészt nyilvánvalóan nem érzi úgy, hogy itt a magyar nyelv elleni támadásról volt (egyáltalán: lehetett volna) szó, másrészt – egy soknemzetiségű királyság lakójaként – az egyes ember boldogulása szempontjából fontosnak és hasznosnak tartja egy másik, a királyságban használatos nyelv megtanulását. A döntő tényező azonban az első feltételezés: Kazinczy a hírhedt nyelvrendelet kiadása utáni években – közhivatalnokként – nem gondolta, hogy veszélyeztetve lenne a magyar nyelv léte. Ráadásul arról is ír, hogy nem csak kötelességszerűen dolgozott – ő egyenesen örömmel és gyönyörűséggel végezte hivatalnoki munkáját. Ezen nem csak a kortársak akadtak fenn, hiszen éppen az erről az időszakról szóló részlet volt az, ami több mint negyven évvel később, a *Pályám emlékezetét* közzétevő Tudományos Gyűjtemény ifjú szerkesztőjét, Vörösmarty Mihályt is mehökkenti majd. 1828. január 22-én levelet is ír Kazinczynak ebben az ügyben. „...Két észrevételem van, a’ mit nem magamért, hanem az ügy’ kedvéért teszek. A’ pálya emlékezetében egy körülmény említetik: a’ Vármegyékhez az idegen nyelvnek országos behozása. A Ts. Úr itt örömét, ’s gyönyörűségét említi. Megvallom ezen két szót semmivé kívántam volna tenni, de ha magamat kiveszem is, úgy hiszem sokak előtt igen különösnek fog tetszeni, hogy országos fölforgatásakor nyelvünknek volt olyan, a’ ki örülhetett, ’s örömét találta abban, hogy magát egyebek’ tudatlansága miatt szomszédink’ nyelvében a’ rá parancsolt fordítások által gyakorolhatta...”⁵ Kazinczy kijavította a vonatkozó részt (ma már ezt olvashatjuk a szóban forgó helyen: „...Nekem kelle lefordítanom az érkeztetket, hogy viceispánom megérthesse, nékem németül és deákul feltennem, ami ment. De én hozzá valék szokva a munkához s az nekem öröm volt...”)⁶ válaszlevelében (január 16.) pedig így reagál a szerkesztői megjegyzésekre: „Úgy hiszem mindazonáltal, hogy az öröm és gyönyörűség nem annak a nyelvnek megtiszteltetésével függ össze, hanem az éjjel-nappali dolgozással. – Igen is jól teszed, ha talán homályos szólásomat megigazítod. Nem szeretek félre értetni...” A megjegyzésben mintha ironia bujkálna: ha nyilván valóban nem „annak a nyelvnek” megtiszteltetése miatt lelkesedett is, de hát olyan munka lelkesítette „éjjel-nappali dolgozásra”, amely mélyen összefüggött azzal a bizonyos másik nyelvvel s az arra vonatkozó uralkodói szándékokkal. Iróniáról azonban aligha lehet szó, mint ahogy annak idején – Vörösmarty interpretációjában: „Országos fölforgatásakor nyelvünknek” – nem volt szó a nyelv féltéséről sem. Igen valószínű, hogy a fiatal (és az öreg) Kazinczy éppen úgy képtelenségnek tartotta, hogy elveszítjük nyelvünket, mint Bessenyei György, bár az ő megfontolásai (mint látni fogjuk) egészen mások voltak. Az Eperjesen uralkodó nyelvi sokszínűség egyáltalán nem bántotta, sőt, mintha inkább szórakoztatta volna, legfeljebb azon bosszankodott, hogy a francia nem szerepelt e tarka-barka palettán. Utalunk majd rá, hogy a lényegyet illetően s vele gyakorlatilag egy időben Bessenyei sem gondolkodott másként: egy „egész nemzet”

⁵ KazLev. XX, 455.

⁶ PE 268.

(ha a parasztokat is beleértjük a nemzetbe) soha nem tanulhatja meg egy másik nemzet nyelvét. Több nyelv tudása pedig – tegyük hozzá Kazinczy tapasztalatát – valóban hasznos lehet a magyar királyság minden lakója számára. Van olyan megnyilatkozása, amelynek alapján kiderül, hogy nem csak nem tartott a magyar nyelv eltűnésétől, de – úgy látszik, egyedül ő – érveket is megfogalmazott e félelem szóvivői ellen.

Ha azonban tovább vizsgáljuk a vonatkozó dokumentumokat, kiderül, hogy Kazinczy számára – természetesen – mégis fontos volt a magyar nyelv, csak éppen másképpen, mint kortársainak. De hogyan? A magyar nyelv vonatkozásában Kazinczy különös helyét a kor kulturális térképén úgy közelíthetjük meg, ha első lépésben közelebről megvizsgáljuk a kor néhány kiemelkedő jelentőségű s a nyelvkérdésben is markáns és jellegzetes álláspontot képviselő magyar írójához való viszonyát. Különböző természetű és különböző intenzitású konfliktusokról van szó. A szó szoros értelmében véve nem viták, de többé-kevésbé tisztán előrajzolódó nézeteltérések. E viszonyok felvázolásával nem csak arra világíthatunk rá, hogy a fiatal Kazinczyt milyen határozott különbségek választják el mind a Bessenyei-féle programtól, mind a nyolcvanas évek értelmiségének nyelvi-irodalmi mozgalmától, de beállítottságának olyan magyarázata is kínálkozik, amely lényeges tanulságokkal szolgál későbbi pályafutásához.

*Az Előbeszéd és a Bé-vezetés
(Kazinczy Ferenc és Batsányi János)*

A két férfi között egész életükön át tartó kölcsönös ellenszenv a magyar irodalomtörténet közismert tényei közé tartozik. E felhős viszony eredete nyilván kideríthetetlen: szinte biztos, hogy nem *csak* elvi alapokon álló nézeteltérésről van szó. De az is biztos, hogy ellentétükben szerepet játszottak olyan nézetek is, amelyek fogalmilag viszonylag jól megragadhatók. Vagyis: nem csak személyes ellenszenv volt a két fiatalember között, de eszméik között is lényeges különbségek voltak. Igaz, hogy gondolkodásuk szembeötlő eltérései először olyan dokumentumokból derülnek ki, amelyek a rossz személyes viszonyuk kezdeteinél keletkeztek, ennek a rossz viszornak az eredetét azonban nem redukálhatjuk gondolkodásmódjuk eltéréseire. S fordítva is igaz: ezeknek a nézeteltéréseknek nem személyes indulataik szempontjából van jelentősége. A különbségek megnyilvánulásának az ideje egyébként 1787 vége tájára esik, amikor a két, egyaránt Kassán hivatalnokkodó író egy harmadik társukkal, a náluk idősebb deákos poétával, Baróti Szabó Dáviddal összefogva folyóirat kiadását tervezte. A folyóirat elé Kazinczy írta a bevezetőt, amelyet azután – távollétében – Batsányi alaposan átírt és végül is az ő változatával jelent meg a lap első száma. A történet számos pontját homály borítja, az események legteljesebb rekonstrukcióját a Batsányi kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Keresztury Dezső és Tarnai Andor végezték el, a Batsányi-féle *Bé-vezetés*hez írott jegyzetanyagban

olvasható el a Kazinczy által írott verzió is.⁷ A nézeteik közötti eltérés végül is éppen innen, a kassai Magyar Museum címmel elindult folyóirat elé írott két bevezető írásból derül ki.

Az események részleteibe voltaképpen nem érdemes elmerülni, hiszen jól látható: az indulatos lépések már korábban kialakult ellenszenv alapján történtek meg. Nyilván a már meglévő rossz személyes viszonyoknak tulajdonítható, hogy Batsányi Kazinczy távollétében, az ő tudta és a vele való megbeszélés nélkül cserélte ki a magáéra Kazinczy korábban elkészített szövegét – igaz, azt sem tudjuk, hogy Kazinczy *Előbeszédét* a többiek beleegyezésével és felhatalmazásával készítette-e el. Valószínűleg nem. Bizonyos viszont, hogy Batsányi érintetlenül hagyta Kazinczy korábban elkészült írásának néhány lényeges gondolatát: az ő *Bé-vezetésében* több olyan tétel is van, amelyek – ha nem is mindig szó szerint, de – megegyeznek az *Előbeszédben* foglaltakkal, ráadásul többnyire megegyezik az előfordulások sorrendje is: a két írás szerkezete lényegesen nem tér el egymástól. Mind a ketten úgy vélik, hogy mintegy két évtizede kezdődött el ebredésünk a „hosszas mély álomból”, a „hátráltató okok”-at (Batsányi) vagy az „Elkésődésünk” okait (Kazinczy) is ugyanabban – a „sok hadakozásokban” (Kazinczy) illetve a „számtalan véres viszontagságokban” – látják, amelyek között „nem egyedül” a mohácsi csatavesztést kell számításba venni. Ha alaposan eltérő beállításban is, de mind a kettőjük szerint ide, az okok közé tartozik eleinknek a deák nyelvhez való ragaszkodása, noha a régi magyarok már korán megéreztek nyelvünk „alkalmatos voltát”, s ehhez az érv is közös: a régi magyar törvényeket magyarul írták, de Könyves Kálmán idejében Albricus latinra fordította, amint azt a feltételezett fordítónak az esztergomi érsekhez írott leveléből gondolhatjuk – Kazinczy és Batsányi egyaránt jegyzetben idézi a szóban forgó részletet. Eleink azonban „veszedelmesnek tartván minden újítást” (Kazinczy), „ollyatén újítást még akkor veszedelmesnek állítván” (Batsányi) nem változtattak a megszokott rendtartáson. Mind a ketten Mária Terézia, azaz: „Kedves Asszonyunk” illetve „Boldog emlékezetű Asszonyunk” idejére teszik a hadakozások végét és a lehetőséget arra, hogy a „Nemzet Nyelve tökéletesítésén” gondolkodjék (Kazinczy) vagy ahogy Batsányi fogalmaz: „nyelvünk ... hajnala” derülni kezdett. A királynő említése azonban nem ugyanabban a sorrendben történik – az előbbi nem szól arról, hogy a biztató két évtizedet bármi megzavarta volna, Batsányi szövegében azonban ott van a „de” és itt kezdi a deákhöz való ragaszkodás káros voltáról szóló és nála az imént idézett – közös – történelmi példával befejeződő fejtegetést. Írásaik különböző helyein, de egyaránt elutasítóan írnak az egyházas irodalmi hagyományról, Kazinczy egyenesen az „Ostobaság századjai”-ról beszél arról az időről szólva, amikor „minden Tudomány” a „Szerzetesek közt” volt letéve, Batsányi több helyén is említi ezt – elítéli az „Országokat-pusztító Vallásbéli Versengés”-t, az antik irodalom újra felfedezését pedig a „jó-ízlés” „nagy győzedelmének” tekinti „a’ Klastromi Oskoláknak tanításai” felett. Ez a beállítottság egyaránt és csaknem szó szerint ismétlődik meg a két szöveg vége felé, a folyóirat célkitűzéséről

⁷ BATSÁNYI János *Összes művei*, sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, II, *Próza művek*, Bp., Akadémiai, 1961, 91–100 és 437–452 (a továbbiakban: BJÖM).

szólva: „Önként értetődik azonban, hogy az olyan munka nyomtatásra méltó, semmi személyes vagy vallásbéli versengésbe nem ereszkedett, egy szóval minden illetlen s nem a Nemzet hasznát arányzó alacsony tekintettől ment légyen” – írja Kazinczy, Batsányi pedig lényegében szó szerint átveszi: „Önként értetődik azonban, hogy az olyan munka nyomtatásra méltó, jól ki-pallérozott, semmi személyt vagy Vallást érdeklő versengésbe nem ereszkedett, egy szóval minden illetlen 's nem a' Nemzet hasznát arányzó alaton tekintettől mentt légyen.”

Az egyezések elég lényegesek: a két irodalmár álláspontja – például – megegyezik abban, hogy kiemelik Mária Terézia uralkodásának jelentőségét a magyar irodalom fel-
eszmélésében (mind a ketten mintegy két évtizeddel korábbra, tehát az 1770-es évek
körüli időre teszik az időt, amikor ez bekövetkezett), elítélik a deák nyelv uralmát, a
késői kezdéshez és a kedvezőtlen viszonyokhoz képest különböző mértékben ugyan, de
elismeréssel szólnak az elért eredményekről, nem kedvelik a régebbi magyar művelődés
egyházias jellegét – a tervezett folyóiratból (a személyeskedéssel együtt) egyaránt kizár-
nák a vallási tárgyú vitákat. Ezek az egyezések egyrészt azt jelzik, hogy a két fiatalember
nézetei között olyan, a helyzetértékelést és az általános célkitűzéseket illetően lényeges
egyezések voltak, amelyek magyarázzák szövetségkötésüket. Ezek nem csak azt teszik
egyértelművé, hogy Batsányi valóban Kazinczy szövegét dolgozta át, de megmagyaráz-
zák azt is, hogy miért fogtak közös vállalkozásba. Ám éppen ezeknek az egyezéseknek a
hátere előtt mutatkoznak meg élesen a különbségek. Ezeket a különbségeket természet-
esen nem magyarázza meg a személyes indulat – Batsányi átdolgozása mögött meg kell
látnunk egy olyan ideológia működését, amely egészen más, mint ami Kazinczy eredeti
szövegében munkált. Ha az átírás körülményeit a személyeskedő indulat közege kondici-
onálta is, az átírás tartalmát azonban aligha – itt egy lényegesen eltérő interpretációját
kapjuk a közös alapzaton nyugvó programnak. Az elsőként említendő – mert leginkább
átfogónak tetsző – eltérés a nemzeti irodalom céljában van, ott, ahol a nemzeti nyelven
művelt irodalomról, a többi nemzethez való viszonyáról van szó. Elég gyorsan feltűnik,
hogy Batsányi nézetei között fontos helyet foglal el a nemzeti irodalomnak az a feladata,
hogy a nemzet reprezentációja az emberiség művelt nemzeti körében és így: a történe-
lemben. A cél, amely miatt a különféle nemzeti irodalmakban bekövetkezett előrehala-
dást megírja, pontosan ezt fogalmazza meg. Ennek a terjedelmes szemlének első monda-
ta így szól: „Lássuk a' mái tudós Nemzeteket, mitsoda eszközök által jutottak ők is arra a
magasságra, a' holott most vagynak...” (93), a záró mondata pedig így: „Így mentek hát
a szomszéd nemzetek arra a' magasságra, a' holott most őket tündöklenni láttyuk. Így
mutatták meg az utat, mellyen kell indulnunk, ha valaha mi-is oda jutni kívánunk.” (96.)
Kazinczynál ez a szempont lényegében fel sem merül, az ő írásából hiányzik egy ilyen,
az európai nemzetek körében való körültekintés, szövegében a „magasság” és a „tündök-
leni” szavak elő sem fordulnak. Utaljunk itt közbevetőleg arra, hogy Kazinczy a később-
iekben ezen a ponton mutatkozik a leginkább engedékenynek – talán nem függetlenül e
vitától. Az elkövetkezendő időben néha-néha elfogadja, hogy a nemzeti nyelv és iroda-
lom ügye összefügg a nemzet dicsőségével: a Gessner-fordítás 1785-re keltezett, de való-
színűleg 1788-ban kelt s Ráday Gedeonhoz írott ajánlásában felmerül ez a szempont, sőt,

az Orpheus bevezető írásainak egyikében, Helvétiusnak a szentpétervári akadémia elnökéhez írott levelében ugyancsak találkozunk vele. Alighanem alkalmazkodásról van szó, hiszen olyan motívum ez, amely a Batsányival való affér előtt keletkezett írásaiból – levelezéséből is – teljesen hiányzik, de később sem találkozunk vele. Jellemző, hogy az általa írt előbeszédben ugyancsak találkozunk a „dicsőség” szóval – ráadásul már az első mondatban. Csakhogy itt arról szól, hogy a „mi időnknek van fenntartva az a dicsőség, hogy a hazai nyelv és a szép tudományok nagyobb bőségre és tisztaságra jussanak” – azaz: a dicsőség nem a többi nemzethez viszonyított dicsőség, hanem a nemzeti történelem különböző korszakai közötti. Ők alkotják a magyar történelemben azt a szerencsés nemzedéket, amely megalapozhatja a nemzeti nyelven művelt „szép tudományok” jelentős előrehaladását.

Általában: Batsányi írásában nagyobb figyelmet fordít a „literatura” külső – társadalmi – körülményeire. Elhagyja a Kazinczy szövegének felütésében – és így nagy hangsúllyal – szereplő tételt, amely azt bizonyítja, hogy nemzetünk a múltbéli kedvezőtlen viszonyok között is bizonyította: „A Nemzet a SZÉPnek elfogadására elegendő érzékenységet” kapott, hiszen – például – „Hunyadi dicsőséges uralkodása alatt a Tudományoknak virágzásával még a fegyverzörgés közt is Európát tiszteletre ragadta...” Kazinczyval ellentétben szóvá teszi viszont, hogy „Nem volt ... Királyi Udvarunk, hol Nyelvünknek bötse lett volna”, de ugyanúgy szóvá teszi az alacsonyabb néprétegek helyzetét is a művelődés szempontjából: „A’ Nemzetnek az a’ része továbbá, melly a’ Deákot nem értette, nem tanulhatott, ’s következés-képpen, tudatlanságban maradt, a’ nélkül, hogy remény-sége lett volna, belőlle valaha ki-gázolni” – ez a mondat elég határozottan a Bessenyei György programírásaiban szereplő, „kicsinyek”-ként vagy „porban heverő jó elmék”-ként emlegetett alsóbb néposztályokra utal. Kazinczytól az ilyen utalás is teljesen idegen. Ennek egy másik jele, hogy az irodalom Batsányinál – nemzeti irodalom, a „tudatlanság leg-vastagabb setét”-jének (a középkornak) nemzetekhez nem köthető évszázadai után a „Tudományoknak helyre-hozása” nemzeti keretek között történik meg: ezt tárja elénk az az olasz, francia, angol és német irodalmi előrehaladást bemutató szemle, amelyről az imént szóltunk s amelynek nyoma sincs ott Kazinczy szövegében. Utoljára a német nemzet példáját idézi, amely csak a most folyó század negyedik évtizedében kezdte meg literatúrájának „nevezetesebb idő-szakasszá”-t, úgy, hogy máris vetélkedhetnek a tudományok bármely nemében a „legnevezetesebb” európai nemzetekkel. Kazinczynál azonban nem csak ez a – nyilvánvalóan szemléleti különbségről árulkodó – szemle hiányzik, de hiányzik annak az intézménynek az emlegetése is, amely a „legnagyobb segélytségül” szolgál e nemzeteknél a nemzeti literatúra vázolt előrehaladásában (amely előrehaladást ő „világosság terjesztésé”-nek nevezi). Itt az Akadémiáról – vagy Tudós Társaságról – van szó, amelyre Batsányi szerint viszont nekünk, pontosabban: nyelvünknek és irodalmunknak nagy szüksége van, hiszen ettől a Tudós Társaságtól várható, csak tőle várható a „józan Critica”, egy olyan „Nyelv-könyv” elkészítése, „mellyben minden Magyar szók, és szóllás módgyai ’s különös tulajdonságai fel-találtatnának, hogy azok szerént a’ Nyelvnek tisztaságát meg-ítélni lehetne.” Az induló folyóirat egyik célja, hogy a körülötte szerveződő gárda pótolhatja ezt a még hiányzó tudós társaságot. A nemzeti nyelvű

irodalomnak ez a megközelítése szoros összefüggésben van azzal az irodalomfogalommal, amely Batsányi számára érvényben volt s amelynek a *Bé-vezetés* a definícióját is megadja. Ez a meghatározás távol esik az egyneműségtől, nem hierarchizált, magába foglalja az írott dolgok összességét. Ez a *litterae*,⁸ amely a humanista tradícióból ered, rokonsága pedig ott kísért vagy egyenesen ott található a kor olyan jelentős szerzőinél, mint Bessenyei György vagy Csokonai Vitéz Mihály, sőt Kármán József,⁹ nem található ott viszont – mint látni fogjuk – a rivális szerkesztőtársnál. „Meg kell itt azonban jegyeznünk, hogy mindenkor a’ Poézis vólt minden szép mesterségek közül leg-első, melly a’ Népeket vadságokból ki-vetkezettvén, a’ mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmasakká tette... A’ Poézis vólt, melly a’ népeket a’ Törvény-tévőknek el-készítette...” – írja Batsányi. A költészet ebben a beállításban mintha alacsonyabb fokon állna az írott dolgok összességében a mélyebb tudományoknál – eszköz, amelynek fő feladata láthatóan az, hogy előkészít, egyengeti az utat valami másnak, ami nála komolyabb: „mélyebb.” A meghatározás arra utal, hogy a *Bé-vezetés* írója számára a nemzeti nyelvű irodalomnak a nemzet reprezentációján túl van még egy, részletesebben voltaképpen ki nem fejtett, de a definícióba egyértelműen belefoglalt feladata, s ez: a közjó szolgálata.

Ezért is kell (és lehet) egy Tudós Társaságra bízni a literatúra dolgait. Egy ilyen Tudós Társaság terve Kazinczy elképzelései között nem szerepel, de általában is hiányoznak nála az irodalom és nemzet közötti összefüggéseknek azok a tágabb (történelmi és társadalmi) dimenziói, amelyekről Batsányi – az egész *Bé-vezetés* terjedelméhez képest – meglehetősen sokat ír. Az *Előbeszéd* írója nem részletezi – például –, hogy ama „hadakozások” a Haza szabadságának oltalmazása érdekében folytak, nem is utal a „belső egyenetlenségre” („mellynek ragadó mérge meg-vesztegetvén Nagyjainknak szíveiket, szüntelenül hazánk keblét szaggatta”), nem szól a nemzeti nyelvet támogató királyi udvar hiányáról, nem beszél a nemzet azon részéről sem, amely a deákot nem ismervén tudatlanságban maradt. Batsányi szóhasználatára jellemző, hogy míg a nemzeti irodalomnak az utóbbi időkben bekövetkezett „hosszas mélyl álomból” való „ébredés”-t (a kifejezéseket Kazinczytól veszi át) ő a következő mondatában kezeinknek a „láncok alól” való „megszabadulásaként” értelmezi – Kazinczy értelmező szinonimája viszont e politikai felhangot (a bécsi udvarhoz való viszonyt) magába foglaló kifejezés helyett az „elkésődés.” A két szöveg egybevetése nyomán az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy Kazinczy az „ébredés” óta eltelt mintegy két évtized óta folyamatosan látja literatúránk fejlődését, Batsányi gondolatmenetének kifejtése valami törést sejtet: ő a „Boldog emlékezetű” Mária Terézia említése után szól csak a latinnak a hazai történelemben játszott szerepéről, Kazinczynál ugyanerre a történetre csak a „Kedves Asszonyunk” alakjának megidézése előtt kerül sor. A jelek arra utalnak, hogy az *Előbeszéd*nek ez a történelmi és társadalmi dimenziója és nyílt-burkolt utalásszövedéke valamint – tegyük hozzá – a hangvétel drámaisága („De ne gondollyunk erre, majd véres könybe borúlnak ismét ortzáink!” – írja például Batsányi) azért szegényesebb, mert Kazinczy számára a nemzeti

⁸ SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, különösen *A magyar „literatúra” szó története* című fejezet, 26–44.

⁹ SZAUDER József, *Csokonai poétikájához* = Uő., *Az éj és a csillagok*, Bp., Akadémiai, 1980, 339–367.

nyelvű irodalomnak lényegében nincs a nemzetet reprezentáló feladata, de nem tűnik fel a horizonton a közjó sem – az ő irodalomfogalma ebből a szempontból eltávolodott a (felvilágosodás bizonyos tendenciái által megerősített) humanista tradíciótól. A poézist és a tudományokat nem választja el egymástól, így értelemszerűen nem is állíthatja egyiket előbbre a másiknál. A történelem nála a magyar helyzettel való összevetésben kerül szóba és konklúziója nem alapoz meg semmiféle drámaiságot – „Abban az időben a melybe mi most vagyunk, minden nemzet úgy bukdosott mint mi...” –, inkább önbizalmat ad. Ezeket a mondatokat ott találjuk majd Batsányinál is, ám ő mégis hajlik a túlzott várakozás csillapítására: „Reményljük, hogy tőlünk minden pontban tökéletes munkát mindgyárt eleinte senki nem fog várni...” Ilyen mondatot Kazinczy azért nem írta le, mert az írásának a centrumában éppen az áll, hogy az imént megindult fejlődésnek a célja éppen a tökéletesség s eléréséhez nem kéri a nemzet türelmét.

Éppen itt van azonban egy alig észrevehető, mégis: a távlatokat illetően nagyon is lényeges különbség. Az *Előbeszéd* egyik legfontosabb szava a „tökéletesség”, de ez első sorban nem művekre vonatkozik, hanem a nyelvre. A Kazinczy által írott szövegnek már az első mondata egyértelművé teszi – ebből a szempontból – a szerző pozícióját: „A mi időnknek vala fenntartva az a dicsőség, hogy benne Hazai Nyelvünk, a szép Tudományok elterjedése által, nagyobb tökéletességre, bővségre, tisztaságra kezdjen lépni...” Fel kell figyelnünk a fogalmazás különösségére: a Hazai Nyelv itt a „szép Tudományok elterjedése által” jut „tökéletességre”, azaz: Kazinczy gondolkodásmódjában nem a nyelv szolgál eszközkül a nemzeti dicsőséget vagy éppen a közjót szolgáló literatúrának, éppen fordított folyamat zajlik le: ha a „szép Tudományok” terjedése *által* tökéletesedik a nyelv, akkor ez azt jelenti, hogy – a nyelvhez viszonyítva – a művek kerülnek eszközszerepbe. Így, ebben a keretben kell látnunk azt, hogy e szövegben a „tökéletesség” számít a legfontosabb értéknek, hivatkozási alapnak és elérendő célnak. A fogalmazás nem egyértelmű ugyan, hiszen nem is lehet (ama tökéletes nyelv csak művekben állhat élénk) – az elképzelés előterében azonban nyilvánvalóan nem a remekművek létrehozása helyezkedik el, hanem *csak* a „tökéletes”, „bő” és „tisza” nyelv. Az *Előbeszéd* gondolatvilágában a művek szaporodása önmagában semmit nem jelent („...a tökéletesség elérésére nem elégséges az, hogy könyveink számát halmonként szaporítsuk...”), e „tökéletességhez” csak úgy közelíthetünk, ha „néhány barát” összeszövetkezvén s minden részrehajlást félretéve (s vállalva az íróársak neheztelését) a közrebocsátott munkákat megvizsgálja a „Critica szövétnekével.” A kritikára vonatkozó részlet megmarad Batsányi átdolgozásában is, de nála ez a tervezett Tudós Társaság feladata lenne – ennek a (franciáknál vagy olaszoknál már létező) Tudós Társaságnak létrehívása azonban csak a jövőben várható („Akkor közelíttünk majd leg-nagyobb lépésekkel a’ tökéletességhez, ha több tudós Magyarok egybe-állván, a’ Nyelveknek ’s Tudományoknak elő-mozdítására Társaságot szereznek”), ami egyben azt is jelenti: a „józan Critica” szövétnekére is várni kell. Kazinczy – láttuk – ugyan szintén társas vállalkozásként képzei el a kritika megindítását, de ez a társaság számára már létezik is: az a „néhány barát”, akiről beszél, nyilvánvalóan a most indítandó folyóirat szerkesztői gárdája, a kritizálás pedig magának a folyóiratnak a dolga. Vállalja a megbíráltak várható neheztelését is, amiről Batsányinak –

korrekcióját követően – nem is kell szólnia: ez majd ama jövőbeli Tudós Társaság gondja lesz. Kazinczy változata viszont még semmit nem halogat, az *Előbeszéd* következő bekezdése egyértelművé teszi ezt: „Ezek valának azok a gondolatok, a melyek ezt a kis Társaságot ezen munka kibocsátására indították.”

Ez a kritika mindazonáltal mind a két szerzőnél elsőrendűen a művek nyelvére vonatkozó kritika lenne, a Kazinczy által megfogalmazott, Batsányi által pedig átvett kritikai normák egyrészt túl általános, másrészt túlságosan is szélsőségekben mozgó elveket fogalmaznak meg ahhoz, hogy közük lehetne bármiféle esztétikai vagy poétikai programadáshoz. Az alkalmazni kívánt kritika megvizsgálja a kibocsátott munkákat s azt, „a mi bennük dicséretet érdemel, mi távoztatni való, kimutatja, s e szerint Haza fi társait a SZÉPnek, és a RUTnak, az IGAZnak és NEM IGAZnak, a TÖKÉLETESnek és HIBÁSnak megkülönböztetésére és eleven érzésére vezérli...” A mondat némileg talányosan folytatódik: „...s mind azt, ami a szép Tudományoknak elterjesztését, ha bár oldalaslag is, előmozdíthatja...”, azaz: a literatúrában a minőségi szempont érvényesítését Kazinczy úgy fogja fel, mint ami annak terjedését – tehát népszerűségét – teszi lehetővé, ha közvetetten („oldalaslag”) is. Ezt a kitétel alighanem úgy kell értenünk, hogy számára fontos a kritikának a nyilvánosságot teremtő szerepe – azzal, hogy vitatja vagy elismeri az egyes művek minőségét, sokak számára ismertté és érdekessé teszi az irodalmat. A furcsa mondat csak az *Előbeszéd*ben szereplő s explicit módon nem jellemzett irodalomfogalom sajátosságával van összefüggésben: ez a fogalom láthatóan eltávolodott attól az összetett, a filozófiát, a tudományokat és a szépirodalmat is magába foglaló „tudományok”-tól, amely a humanista örökségből származik s amely – láttuk – eleven volt még Batsányi számára. Ő Kazinczy szövegének átírása során átírta az ott szereplő irodalom fogalmát is: a *Bé-vezetés*ben egészen más szerkezete van a tudományoknak. Innen származik, hogy a kritikának is különböző státusa van a két szövegben. Amikor Batsányi a jövőben megalkandó tudós társaság feladataként jelöli meg a bírálatot, akkor nyilván nem a kényelmetlen, az író társak neheztelését kiváltó feladatot akarja elhárítani – életének számos epizódja mellett a kassai Magyar Museum bevezetőjének a története maga is bizonyítja: egyáltalán nem kerülte, sőt, mintha inkább kereste volna a konfliktusokat –, a „tudományok” összetettsége teszi számára kétségessé az individuális bíráló illetékességét, s adja át ezt az illetékességet a különféle tudományokban jártas tudósok társaságának. A Kazinczy számára érvényben lévő irodalomfogalomról pedig közvetett módon, de minden olyan mozzanat árulkodik, amelyben ebben a vonatkozásban a szövege különbözik Batsányiétól (emlékezzünk: nála például egyáltalán nincs szó a poézis és a „mélyebb tudományok” megkülönböztetéséről), így árulkodik a kritikához való viszony is. A bírálathoz nála nem a tudósok társasága szükséges, hanem *csak* a szép iránt fogékony és az irodalom nyelvének kérdéseiben járatos irodalmárok – a kritikusok.

Jól láthatók ugyan azok a közös mozzanatok is, amelyek a két bevezető írást összekapcsolják, de az is jól látható: a közös cél felé (a nemzeti nyelvű és világi karakterű irodalom) alapvetően eltérő elképzelések birtokában közeledtek – Batsányi olyan elemek sorával „dúsítja fel” Kazinczy szövegét, amelyek ott eredetileg nem szerepeltek. S ha az átírás körülményeiben közre is játszott a személyes ellenszenv, ezeknek az eltérések-

nek a kialakításában nyilvánvalóan nem. A két írás közötti különbség ugyanis már a leginkább alapvető kérdésben, az irodalomról való fogalmak eltérésében megragadható. Batsányi számára egy összetett szerkezetű (ezért azután intézményi háttérrel igénylő), a közjót és a nemzeti reprezentációt egyaránt magára vállaló irodalomról van szó, Kazinczynál viszont lényegében csak szépirodalomról, amelynek nincsenek sem a közjóra, sem a nemzeti reprezentációra vonatkozó céljai, nem igényli „tudós társaság” alapítását, igényli viszont az irodalmi élet nyilvánosságát. Így nagyobb hangsúlyt kap a nyelv – az *Előbeszéd* szövegében a nemzeti nyelvhez kapcsolódó „tökéletesség” a kulcsszó, a *Bévezetés*ben viszont az a „magasság”, amelyhez más nemzetek irodalmuk révén már eljutottak. A nyelv tökéletességének elérése igényli a bárki által gyakorolható irodalmi kritikát, a „magasság” az olyan akadémia tevékenységét, amelyet e magasságra jutott nemzetek létrehozta. A Kazinczy-féle programot Batsányi a jelek szerint kevésnek találta, s ha jobban belegondolunk, voltaképpen – ha mennyiségileg nézzük a dolgot – valóban kevés is: voltaképpen *csak* a nyelvről, pontosabban: a nyelv tökéletesítéséről van szó, amely az irodalom által és a kritika által történik. A „tökéletes” irodalmi nyelv kialakítása a cél, ehhez képest az irodalom eszköz – ugyanakkor sem a nemzeti nyelvnek, sem a nemzeti nyelven művelt irodalomnak nincs (a szép szolgálatán túl) semmiféle dolga: nem őrzi a nemzet létét, nem tűzi ki célul a nemzet ragyogását s nem akarja terjeszteni a nemzet fiai között a közjóhoz vezető „tudományokat.”

Az *Előbeszéd* irodalomfogalmának ebben a szerkezetében már mintegy benne rejlik Kazinczy későbbi törekvéseinek egyik alapja, amelynek lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy nála a művek másodlagosak a nyelvhez képest. A „tökéletes” nyelv – persze az irodalom művelése szempontjából „tökéletes” nyelv – kiképzése az elsődleges cél, amelyhez a művek (a fordítások) eszközként szolgálnak. Most azonban az a kérdés, hogy miképpen jutott erre az álláspontra. A válaszhoz előbb szemügyre kell venni egy másik viszonylatot, egy valamivel későbbi vitát, amely ugyancsak azt mutatja, hogy a nyelvkérdést illetően ő máshol áll, mint ahol kortársai állnak. Felfigyelhettünk arra, hogy Batsányi integrálta Bessenyei programjának jó néhány elemét, a vele való nézeteltérésben benne bujkálnak Kazinczynak a hetvenes évek programadóival való nézeteltérései is. De csak bujkálnak: erről a vonatkozásról külön is kell szólnunk. A Péczeli Józseffel való különös konfliktusa során viszont csak az 1780-as íronemzedék legnagyobb tekintélyével¹⁰ való találkozásra került sor, akinek felfogását számos szál fűzi össze Batsányival, de már nincs lényegi kapcsolata Bessenyei György elgondolásaihoz.

¹⁰ Péczeli József kitüntetett helyére maga Kazinczy is utal a *Pályám emlékezetében* („Nem a legszebb, de a legnagyobb fényben Péczeli ragyoga köztünk” – írja róla, PE 298). De ismeretes Csokonai Vitéz Mihály véleménye is, ő így ír a *Nagy Sámuel Sanderjére* című költeményében: „Hajdan első renddel ége / A homály közt Péczeli...”

Az időben későbbi vita sem volt azonban a szó igazi értelmében vita, itt egy személyes mozzanatokkal egyáltalán nem terhelt kapcsolat háttérében bontakozott ki a feszültséggel teli viszony, amelynek során Kazinczy – miközben mindent megtett egy barátság kialakítása érdekében – elsősorban meggyőzni szeretne volna az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának egyik prominens képviselőjét,¹¹ közben pedig arra tett erőfeszítéseket, hogy Péczeli József egyik legfontosabb és leghatásosabb ideologikus érvének csökkentse jelentőségét.

Ismeretes, hogy miután eltávolodott a kassai Magyar Museum szerkesztői körétől, nem egészen egy esztendő alatt megalapította immár egyedül szerkesztett folyóiratát, amelynek címként saját szabadkőműves nevét adta. Az első szám már 1789 végére készen is állt s a folyóirat kezdése – az első három, de inkább az első négy közlemény – határozott és a szerkesztő által nyilvánossá is tett intenció jegyében fogant. Az első számról 1789. december 23-án kelt levelében részletesen beszámol Péczeli Józsefnek, az első publikációkról külön is szól és a sorrendben negyedik közlemény (amely Helvétius a szentpétervári akadémia elnökéhez írott levelének fordítása és amely – írja – „arról szól, miként kellésék a’ Tudományokat az Országban el-terjeszteni”) után egy kis megjegyzést fűz: „Érti az Úr, miért tettem ezt és a’ Pálffy ’s Prónay Levelét elől.” Milyen írásokat tett tehát folyóirata első számának elejére a szerkesztő – és milyen célból? Három levélről van szó. Az elsőt gróf Pálffy Károly kancellár Péczeli Józsefhez írta francia nyelven, amelyben a komáromi prédikátor Voltaire *Henriade* című eposzának fordítását üdvözlí és dicséri, a másodikat báró Prónay László írta Kazinczyhoz, a harmadikra már utaltunk: ezt Helvétius a „petersburgi academia praeses”-éhez intézte. Ugyancsak a tudatos szerkesztői szándékra utal, mint azt Kazinczy egyik, Aranka Györgyhöz írott leveléből megtudjuk: ezt az írást ő választotta ki és fordította le Kallós Dániel nevű barátjával – nyilvánvalóan folyóirata számára.¹² Ezek a közlemények egyértelműen az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmára reagálnak s talán nem véletlen, hogy Kazinczy éppen Péczeli Józsefnek – vagy elsősorban neki – számol be az újonnan induló lapról, viszont egyértelmű a célzás: az „érti az Úr” kitétel kettőjük között kialakult, nyilván korábban, az év tavaszán, Komáromban tett látogatásakor elkezdődött s aktuálisan is folyamatban lévő párbeszédre céloz, olyasmire, amire elég a szerkesztőnek utalnia, de amiről nem szükséges bővebben szólnia. A levél fő tartalma érezhetően Komárom világot járt, nagyműveltségű prédikátorának megnyugtatósa, bizonyosságokat idéz azért, hogy kimondhassa: „Látod édes Hazafi társam, hogy a’ Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a Magyar nyelv eltörlöttessék, mert ezt én ex cathedra S. Petri, azaz ex offo parantsolom...” Megkéri ugyanakkor az „édes Hazafi társ”-at, hogy „azon tudósításokat, a’ mellyeket ezen levelemből értessz, Gyűjteményed leveleibe belé iktatnád.” Kazinczy számára láthatóan fontos volt,

¹¹ BIRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965, 405–432, 557–584.

¹² KazLev. II, 51.

hogy Orpheusának a Péczeli József által szerkesztett folyóiratban, az 1789. szeptember elseje óta megjelenő Mindenés Gyűjteményben jó visszhangja legyen: II. József iskolaügyi hivatalnokának irodalmi törekvéseit mintegy igazolja az író, aki – mint már utaltunk rá – az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának legnagyobb hatású képviselője volt. A Mindenés Gyűjtemény állandóan napirenden tartotta a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom kérdését, mint a nemzeti lét biztosítékának és a nemzet reprezentációjának leginkább alapvető kérdéseit.¹³ Már utaltunk rá, hogy még a kortársaknak az e témáról való beszédét is az ő metaforái befolyásolják. A Batsányiékkal szakító és magának új híveket kereső Kazinczy vélhetően ezért is látogatta meg 1789 tavaszán Péczeli Józsefet Komáromban. De tudjuk, hogy a látogatás nem oszlatta el teljesen a prédikátor bizalmatlanságát: Horváth Ádám írja egyik, 1789. augusztus 8-án kelt levelében (Kazinczy és Péczeli közvetlenül csak ritkán váltottak levelet), hogy Péczeli „panaszolkodott ellened ... hogy a' Normát nagyon körmösen sürgeted, melly a' Nemzetnek és nyelvnek titkos eltörlésére szolgálhat...”¹⁴ A „titkos” itt vélhetően csak azt jelenti, hogy nem szándékos – Péczeli lelkes jozefinista volt – s nyilván arról sincs szó, hogy Kazinczyt szándékossággal vádolná ebben az ügyben. Ez érthető: Horváth Ádám egy néhány nappal később (1789. augusztus 11-én) írott leveléből megtudjuk, hogy Kazinczy komáromi látogatásakor azt is bejelentette vendéglátójának, hogy „minden jövedelmei” „felét a' magyar literaturára fordítani” „el tökéltette”, amit a füredi barát sokall ugyan, de nagy örömmel hallotta. Mindez azonban nem oszlatta el a prédikátor bizalmatlanságát. Nyilván úgy vélte: nyelvünknek „titkos” eltörlése ellen Kazinczy nem tett meg mindent, a jozefinus oktatási reformtól pedig eredményként – amelynek oly buzgó hivatalnoka a látogató – a vallását szenvedélyesen féltő pap „zavaros vallás keveredés”-nél jobbat nem remél.

Az Orpheus első publikációinak célja tehát Péczeli József – s a reá figyelő, nyilván szűk körű, de így is komoly tényezőnek számító értelmiségi tábor – megnyugtatósa. Pálffy kancellár hozzá franciául írott, de magyar fordításban is közölt levele nem csak arról tanúskodik, hogy a főrangú emberek milyen melegen támogatják a magyar nyelv ügyét, de így még csak nem is áttételesen mutatja: a nemzet „el-törlésétől” való félelmeknek nincs alapjuk. Ugyancsak ezekre a félelmekre reagál ugyanis báró Prónay Lászlónak 1788. június 18-án a „Ribári fürdő”-ből keltezett levele. Furcsa, némi egzaltációt tükröző, komplikált stílusban írott levél ez, szerzője teljesen átveszi azt a nyelvet, amely a kor nyelvi-irodalmi mozgalmának publicisztikájában alakult ki. Kazinczy munkáit olvassa és „Azoknak édes olvasásabeli el-ragadtatásomban több enyhülést érzettem roskadt testemben is”, mint amit a fürdő és az orvosságok tudnak nyújtani. Kazinczy személyében a nemzet gondviselését áldja, „a' ki éppen Nyelvünknek hanyatlásával azt végső el-enyészésétől illy gyökeres Hazafi fel-ébresztésével hatalmasan fent tartja.” A báró erősen „el van arról hitetve, hogy a' Magyar Nyelv' végső el-múlásának még nem jelent bé” s bár lát veszélyeket, „Tápláljon mindazáltal az édes reménység

¹³ BÍRÓ, *i. m.*

¹⁴ KazLev. I, 41.

bennünket.” Ő maga is „fanaticus betsüllője” a nemzeti nyelvnek és „mind azoknak, a’ kik azt a’ végső feledékenységtől óltalmazzák.”¹⁵ Kazinczy jegyzetet fűz Pálffy kancellár és báró Prónay leveléhez, amelynek lényege az, hogy a közölt két levél bizonyítja: az előkelő magyarok („Hazánknek tisztelt Fijai”) között sokan vannak, akik „érzékenyek” nyelvünk iránt s ezért mindazok, „a’ kik tsüggedni kezdenek, veyenek vigasztalást.”

Az Orpheus szerkesztője tehát folyóiratának első írásaival határozott üzenetet fogalmaz meg s ezt félreérthetlenné teszi Péczelihez 1789. december végén intézett levelének már idézett utalása. Ennek az üzenetnek a lényege tulajdonképpen nem az, aminek látszik – ti. a vigasz –, hanem a vita. Csökkenti annak a felfogásnak a súlyát, amely a nyelvet a nemzeti lét veszélyben lévő biztosítékaként, az irodalmat pedig a nemzet reprezentációjaként állítja be. Ez – láttuk – a kor értelmiségi ideológiájának része volt, amely igen hatásosan működött, hiszen az olvasók elé a nemzethalál és a nemzeti dicsőség végleteinek drámai vízióját vetítette. Az Orpheus első két közleménye ezt a drámai erőt gyengíti, a két főrangú férfi által írott levél hatását csak növeli, hogy teljesen a nyelvi-irodalmi mozgalom sodrában született publicisztika jellegzetes frazeológiáját használja – Prónay László szövegét ez a beszédmód teljesen áthatja („Nyelvünknek hanyatlása”, „elényésés”, „nagyrakólt Nemzet nyelvének ereje”, „a Magyar nyelv végső el-múlása”, „felséges vólta”, „végső feledékenység”), de még a hazai irodalom világától nyilván távolabb élő kancellár is úgy véli, hogy az *Henriade*-fordítással Péczeli oly munkával „gazdagítja meg a’ Magyar Litteratúrát, a’ mely emelni fogja a’ Haza ditsőségét” („Vous venes Monsieur, enrichir la Litterature Hongroise d’un Ouvrage qui fera honneur a la Patrie”). Egyértelmű azonban, hogy az Orpheus harmadik közleménye is része a szóban forgó szerkesztői szándéknak, hiszen a Péczelihez írott levélben elküldött tartalomjegyzék után áll az erre a szándékra utaló mondat („Érti az Úr, miért tettem ezt és a’ Pálffy ’s Prónay Levelét elől”). Csakhogy: míg a két főember levelének közzétételével csökkenteni igyekszik a nyelvi-irodalmi mozgalom érvrendszerének drámai erejét, a harmadik publikáció mintha egy lehetséges közös mozzanatot hangsúlyozna. A szóban forgó levélben erről a közleményről azt írja, hogy ez „arról szóll, miként kellessék a’ Tudományokat az Országban el-terjesztetni”, Helvétius írásának azonban nem ilyen technikai kérdés a tárgya, középpontjában az a nyelvi-irodalmi mozgalom által is lényegesnek ítélt tétel áll, hogy egy nemzet igazi, a történelem által valóban és tartósan értékelt létét kulturális teljesítménye határozza meg. „...Temérdek sok hatalmas Nemzeteknek ditsőségét eltemették nagy Városaik öszve-omladozott falai. – Ha a’ Görögök Asiának fel-dülésán kívül nem tettek volna egyebet, most el vólna felejtve nevek. A’ tudományoknak és a’ szép Mesterségeknek tulajdoníthatják azt, hogy mi még most is bámuló tisztelettel említjük neveket.”¹⁶ Erre a kijelentésre még vissza kell térnünk.

Ebben a pillanatban – 1788–1789 folyamán – valóban úgy látszik, hogy Kazinczy távol áll azoktól az elképzelésektől, amelyek uralták a kornak a nemzeti nyelvről és a nemzeti irodalomról való beszédét, kívül áll tehát az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmán.

¹⁵ *Első folyóirataink: Orpheus*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, Első kötet, 1790, 14–16 (a továbbiakban: *Orpheus*).

¹⁶ *Orpheus*, I, 18–19.

Mégis: mind a Batsányi Jánossal való – mint láttuk: a személyes rossz viszony ellenére is csak hallgatóságos, hiszen részleteiben csak egy szöveg átírása révén megmutatkozó – vitája, mind a Péczeli Józsefhez való különös közeledése (ahol éppen a közeledés folyamatában derülnek ki a közöttük lévő alapvető nézeteltérések) egyértelműen arra utalnak, hogy természetesen számára is fontos volt a nemzeti nyelv ügye. Most azonban már jól látszik, hogy az a szemlélet, amely a két írótarshoz való viszonya mögött működött, nincs ellentétben azzal a szemlélettel, amely Eperjes lakóinak nyelvi megosztottságát szórakozottan figyelte és utóbb (mint érdekességet) leírta, de nincs ellentétben II. József hivatalnokának beállítottságával sem: az ő számára a toleráns vallás- és oktatáspolitikai előnyei mellett halványult el a számos kortársban megfogant, de még a közvetlen utókor által is igazolt félelem, hogy ti. a magyar nyelv veszélybe került. Kazinczy nagyon is lényeges dolognak tartotta a magyar nyelv ügyét, de nem érezte úgy, hogy bármiféle veszély fenyegetné. Nincs ellentétben tehát kortársaival: számára is fontos, sőt, talán a legfontosabb cél a magyar nyelv „tökéletessége” – de a veszélyérzetet illetően nyilvánvalóan különbözik tőlük. Úgy látszik, hogy a magyar nyelvnek és irodalomnak a társadalomban játszott szerepe iránt megmutatkozó közönyös magatartás, valamint a nyelvet csak az irodalmi kifejezés tökéletessége szempontjából értékelő álláspont szemléletében jól megférnek együtt. Ám éppen ez az a sajátos vonás, amely elválasztja őt a kortársaktól. Kazinczy a magyar nyelvet *csak* íróként, *csak* az irodalmi kifejezés eszközeként, de nem (mint kortársai) hangsúlyozottan *magyar* íróként és kifejezetten a *nemzeti* irodalom művelőjeként nézi s nem tekinti úgy, mint a nemzet jelét (tulajdonát) és mint a nemzet reprezentációját, mint ami tehát közvetlen kapcsolatban van a nemzet életével. Úgy látszik, hogy az irodalmárt szenvedélyesen érdeklí ugyan a magyar irodalom nyelve, de úgy nem igazán, mint ami egyben a nemzet nyelve is. A jelek szerint nem mutat különösebb érdeklődést a nyelv és az irodalom közvetlen társadalmi összefüggései iránt.

Kazinczy és kortársai között a nyelvkérdés vonatkozásában tehát feltűnő különbség van, de az eddig elmondottak alapján immár fontosabbnak látszik, hogy csak különböznek egymástól, mint az, hogy ellentétben állnak egymással. A különbség azonban természetesen nagyon is lényeges különbség, a kérdés pedig az: honnan származik? Az erre a kérdésre adható felelet keresése során juthatunk el annak a folyamatnak a részleteihez, amelynek során a nyelvkérdésben (úgy véljük) kikristályosodott a fiatal Kazinczy álláspontja, s ezzel természetesen ahhoz, hogy voltaképpen mit is rejt ez az álláspont. Amit ugyanis eddig láttunk: a felszín, legalábbis csak a dolog egyik oldala. A teljesebb kép kialakításához szükséges részletek akkor mutakozhatnak meg számunkra, ha közelebről megnézzük egy harmadik viszonylatot. Megnyilatkozásait a Bessenyei György programja mögött álló nyelv- és nemzetfelfogással is szembesítenünk kell. Ehhez alapot ad, hogy a fogság előtti Kazinczynak a nyelvre és az irodalomra vonatkozó nézetei ugyan több vonatkozásban is látványosan térnek el attól, amit az előd képvisel – az egyik leglényegesebb kérdésben azonban egyformán gondolkodtak. Nem féltik a magyar nyelvet, miközben – ha más módon is, de – egyaránt fontosnak tartják. Ezen az alapon minden eltérés ellenére nagyon közeli rokonság van Mária Terézia volt testőre és II. József hivatalnoka között.

Kazinczy különféle megnyilatkozásai arra utalnak, hogy a nyolcvanas években kívül áll az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmán, de úgy látszik, hogy nem sok rokonság fűzi azokhoz az elgondolásokhoz sem, amelyek Bessenyei programjában fontos szerepet játszottak. Ez a nézeteltérés jelentős részben közvetett módon derült ki. Utaltunk rá, hogy Batsányi János több olyan, Bessenyei György tervezetéből¹⁷ származó mozzanattal is kiegészíti Kazinczy bevezetését, amelyet riválisa feleslegesnek tartott leírni vagy amiről egyszerűen másképpen gondolkodott és mást is írt le. A Batsányi és Kazinczy közötti nézeteltérések egy része voltaképpen Bessenyei és Kazinczy nézetei közötti eltérés s alapjuk abban keresendő, hogy Bessenyei György programjában a nemzeti nyelven írott „tudományok” távlata a „közjó”, Kazinczy számára viszont – láttuk – a nemzeti nyelven művelt irodalom célja csak irodalmi célként mutatkozott meg: elérni a nemzeti nyelv lehető „tökéletességé”-t. Innen következnek a további különbségek, ezen az alapon gondolkodnak másképpen magáról az irodalomról, a tudós társaságról vagy a kritika szerepéről.

Ha számos eltérés is figyelhető meg a hetvenes évek írója és a nyolcvanas években színre lépő fiatal szerző között, egy ponton azonban nagyon is lényeges rokonság van közöttük. Erről Kazinczy a fogalmak nyelvén nem beszél, annál többször szól róla Bessenyei s alapos okok szólnak amellett, hogy úgy véljük: éppen arról beszél, ami Kazinczy viselkedését és megnyilatkozásait ugyan gyakran és feltűnően vezérelte, de amiről ő – valamiért – egyszerűen hallgatott. A nyelv és a nemzet viszonyáról van szó. A nyelvnek és a nemzetnek sem Bessenyei írásaiban, sem Kazinczy megnyilatkozásaiban nincs közös lényege. Kazinczynak nincs reflexiója arra vonatkozóan, hogy Eperjesen egyszerre négy nyelv van „divatban”, egyáltalán nem izgatja fel II. József nyelvrendelete sem. Bessenyei György erre vonatkozó álláspontjával írásainak több helyén is találkozunk. Most utaljunk csak arra, hogy ő a *Magyarságban* leírja ugyan, hogy „Minden nemzet a maga nyelvéről ismértetik meg leginkább”, de éppen ennek a mondatnak összefüggései világítanak rá: a nyelv léte és a nemzet léte számára nem áll egymással kölcsönös feltételezettségben. A nemzet nem azért „ismértetik” meg a nyelvéről leginkább, mert a nemzet lényegéhez tartozik, hanem azért, mert a nyelv más módon tartozik a nemzethez, egyszerűen a – tulajdona. Ez azt jelenti, hogy a nyelv és a nemzet viszonya az ő beszédmódján nem a jelzett dologgal egylényegű s vele kölcsönös feltételezettségben lévő jelnek a viszonya, hanem két olyan önálló létező viszonya, amelyeket el lehet képzelni a másiktól függetlenül is. Egymásra vannak utalva, de nem létezésük maga, csupán létezésük minősége függ a másiktól. A kérdésre, hogy mit kell egy nemzetnek „elkövetnie”, ha magát tudománnyal fel akarja emelni („mely dolog kötelessége”), a válasz egy alternatíva: „vagy valamely idegen nyelvet kell anyanyelvének fogadni s a magáétól búcsút venni”, vagy pedig a

¹⁷ Az Orczy-háznál nevelősködő Batsányi János alaposan ismerte Bessenyei György munkásságát. Vö. SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi* = Uő., *Az Estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 125–135; BJÖM, II, 485–490.

tudományokat a „maga született nyelvébe általtenni.” Ez az alternatíva azonban sokkal inkább szónoki fordulat és nem tényleges választási lehetőség: egy nemzet egyszerűen nem cserélheti el a nyelvét. Mivel a parasztek nem tanulnak idegen nyelvet, nem tanulnak a parasztasszonyok sem – „Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni.” Márpedig ha a „jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni” – a nyelv elveszésének a réme fel sem merül, a mi helyzetünk ebben a vonatkozásban egészen más: „kénytelenek” vagyunk nyelvünket megtartani és így kénytelenek vagyunk előmenetelén fáradozni. Ameddig a jobbágyok magyarul szólnak, az urak sem feledhetik el a magyar nyelvet – ez a kényszer nem praktikus, a mindennapok diktálta kényszer, hanem a program társadalomképének egészéből következik: az „egész nemzet” fogalmába beletartoznak a parasztek is, az új, a nemzetet versenyképessé tévő elit fő forrása éppen a „paraszi község” – mindig is az volt a történelem során.¹⁸

Bessenyei gondolkodása már a rendi felvilágosodás jegyében áll, éppen ezért meghatározó mozzanata a rendi jelleg: ha már el is mozdult a hagyománytól, de azért a natio Hungaricának az a fogalma van itt is jelen, amelyet nem a nyelv és a kultúra közössége fűz egybe, hanem a jogrend (a nemesi alkotmány, a constitutio) és a birtok (a regnum), vagyis: a rendiség hatalmának tradicionális pillérei. A programírásokkal egy időben készült *Törvénynek útja* közjogi szempontból mereven őrzi a jobbágyokat és a nemességet elválasztó szakadékot, amely szakadék betemetését a művelődési program írásai – kötelező közjogi érvény nélkül – megkezdték. Ez a natio egy soknemzetiségű ország nemessége (a natio Hungarica nem csak magyarul beszél) s bár a számarányokat és egyéb mutatókat illetően a magyarul beszélő nemesség a vezető szerep, sokáig nem szívesen gondol arra, hogy megzavarja a királyság békéjét, vagyis: az elvi egyenrangúságot, a kommunikációt és így: a kohéziót biztosító latin helyett saját nyelvét kényszerítse rá a többiekre. Tudjuk, hogy a magyarországi rendek politikájába a nyelv kérdése csak II. József nevezetes nyelvrendeletével lép be – az 1784 májusában kihirdetett elképzelés a németet akarta a latin helyett az ország hivatalos nyelvévé tenni –, de a magyar nemesség politikai ösztöne egyáltalán nem tart a nemzethaláltól. A megyegyűlések túlnyomó része határozottan a latin megtartása mellett voksol, egyharmaduknál merül fel, ilyen-olyan szinten a magyar nyelv ügye.¹⁹ Mindazonáltal a magyar rendiségnek a nemzeti nyelvhez való viszonya ekkortájt, 1790 körül kezd megváltozni, s bár a változás több vonatkozásban is elkezdődik (az 1790/91-es diéta után az intézményes változások szintjén is), ezzel azonban igen lassú folyamat kezdődött csak el. Amikor tehát a fiatal Kazinczy nem lát organikus kapcsolatot a nemzet léte és a nemzeti nyelv között, akkor a lényegét illetően pontosan úgy gondolkodik, mint Bessenyei György: a nyelv léte és a nemzet léte között számára sincs korrelatív viszonyt, nem aggasztja a magyar nyelv sorsa, arról

¹⁸ BÍRÓ Ferenc, *A Magyarság: Bessenyei György programjáról*, It, 2004, 230–254.

¹⁹ SOÓS István, *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország*, sajtó alatt a „*De necessitate culturae linguae nationis*” (*A magyar nyelv ügye a XVIII. század kulturális életének színterein*) című tanulmánykötetben.

meg egyáltalán nincs szó, hogy megkísértené a nemzethalál mégoly távoli sejtelme. Igaz, Bessenyei azzal, hogy belátja: a „tudományok” a „számosabb rész” nyelve révén való terjedése a „közboldogság” szintjét emeli az országban, elmozdul a rendiség nyelvi közönyének pozíciójából, Kazinczy részéről viszont azzal, hogy fontos ügy lesz számára a magyar nyelv „tökéletessége”, hasonló elmozdulás mintha nem következne be. A magyar nyelven való írás s az írással kapcsolatban felmerülő műhelyproblémák természetesen nem sértik meg a *natio Hungarica* határait.

Eperjes nyelvi állapotának közönyös tudomásul vételében a rendiségnek a nemzeti nyelvhez való jellegzetes viszonya mutatkozik meg, furcsa módon éppen ez a viszony könnyítette meg azt, hogy Kazinczy néhány év múlva a nyelvrendeletet meghozó II. József buzgó hivatalnokja legyen. A *natio Hungarica* egyik tagjának jellegzetes reflexei és a jozefinista reformer magatartása ebben a vonatkozásban nem különböznek egymástól: mind a két esetben a nemzeti nyelv társadalmi vonatkozásait illető közöny játszik közre. Ez a közöny azonban – láttuk – egyáltalán nem jelentett minden vonatkozásban közönnyt, hiszen Kazinczy a nyolcvanas évek végén már alighanem a nyelvi kompetenciára legszenvédélyesebben törekvő magyar író volt. De nem ezért van, hogy Kazinczynak a nyelvkérdésben vallott álláspontja 1790 folyamán élesen elkülönül majd a magyar nemességnek ebben a kérdésben elfoglalt – egyébként igencsak bizonytalan – álláspontjától. Ennek az elkülönülésnek ahhoz sincs köze, hogy ő (miközben a magyar nemesség túlnyomó része ellenállt II. József reformjainak) buzgó hivatalnokként szolgálta a kalapos királyt. E helyzet megvilágításához kitérőt kell tennünk.

Távoli jelek

II. József 1790 februárjában bekövetkezett halála után a nemesi ellenállás diadalának hónapjai következnek, s bár a nyelv a *natio Hungarica* magyarul beszélő tagjai számára nem igazán került be a számukra fontos nemzeti szimbólumok közé, gyakorlati jelentőségét azonban belátták, s volt pillanat, amikor ez a belátás szenvedélyes jeleneteket hozott létre. A nemzeti jelek közül azonban a nyelvnél sokkal fontosabb volt számukra a *constitutio* jelképe, a korona, de bizonyosan sokkal fontosabb volt a gazdagságnak, az előkelőségnek és a hagyomány birtoklásának a szimbóluma, az öltözet is.²⁰ Mivel a nyelv szükségképpen elválasztja egymástól a nemzetiségeket, voltaképpen elméletileg sem lehet a nemesi nemzet elsőrendű jele. Ez a nemesség ugyanis – mint már több alkalommal is utaltunk rá – nem magyar, hanem magyarországi nemesség volt s az udvarral

²⁰ Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 341–342; valamint a *Bagoly és kócsag* jegyzetanyaga: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Szépprózai művek*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990, 211–213. Az 1790-es év legnagyobb hazai könyvsikere Gvadányi József *Egy falusi nótárius budai utazása* című verses elbeszélése volt. TOLNAI Vilmos kutatásai szerint (*Gvadányi nótáriusának javított szövege*, ItK, 1932, 302–305) négy, Sobor András folyamatban lévő vizsgálódásai szerint viszont hat levonat készült belőle az esztendő folyamán.

szemben a rendi szolidaritást éppen úgy meg kellett őriznie, mint ahogy fenn kellett tartania az ország nemzetiségeinek kiegyensúlyozott viszonyát is.

Ez a rendi szolidaritás azonban 1790 körül lazulóban volt. A változásokban – noha egészen különböző módon, de – szerepet játszottak a rendi felvilágosodás képviselői is: *valamilyen* kapcsolat a nyelv és a nemzet között néha már számukra is létezik. Ennek a kapcsolatnak a természete Bessenyei esetében – mivel ő fogalmi alakra hozta és részletesen ki is fejtette elképzeléseit – elég pontosan meghatározható volt. A *natio Hungarica* hagyományos fogalmától éppen a programhoz szükséges *natio* fogalmának kialakításával mozdult el. Ha a „közboldogság” eléréséhez a „tudományok” művelése és terjesztése szükséges, akkor ebből – egyfelől – az következik, hogy a „tudományok” nem művelhetők és nem terjeszthetők megfelelő állapotban lévő s a „számosabb rész” által beszélt nyelv nélkül, de ugyanakkor az is következik, hogy a nemzet vezető erejét olyan nemességnek kell alkotnia, amely nem – mint őseik – a kard forgatásában, hanem a penna forgatásában, azaz: a tudományok világában kiváló. Ennek az új nemességnek a kialakításához viszont nem lehet megkerülni az alacsonyabb néposztályokat, a „kicsinyek”, a „porban heverő jó elmék” tehetségét és vetélkedő kedvét. A Bessenyei által elgondolt nemzetbe így, innen nézve, tegyük hozzá: *csak* innen nézve beletartoznak a jobbágyok is, akik természetesen *csak* magyarul beszélő jobbágyok lehetnek. Ezért ír „egész nemzetről” vagy „egy nemzet egészen”-ről – ez már nyilván különbözik attól a magyar nemzetől, amelyen ő más alkalommal (a programírásokkal egy időben készülő *Törvénynek útja* vagy *A magyar nemzetnek szokásairól...* című munkáiban is) kizárólag a nemességet érti.

Bessenyei esetében tehát világosan látszanak a *natio Hungarica* nemzetfogalmától való elmozdulás erőteljes pillanatai, Kazinczy esetében ilyesmiről nincs szó, noha az elmozdulás az ő esetében is megtörténik. Ő nem beszél „közjó”-ról és a „tudományok” terjesztéséről – ebben a vonatkozásban éppen ellentétes álláspontot foglal el, mint elődje. Nem óhajt – mint írja – egy „új Religió Apostolá”-nak szerepében fellépni, mert – teszi hozzá – „érzem jól, melly Chimérai szándék az, a’ melly a’ köz-népet – a’ gubába vagy bársonyba öltözött köz-népet! – meg világosítani igyekszik, mert érzem, hogy a’ Világosság el-fogadására kevés emberek s tsak a’ jó szívűek alkalmasak...” Nem csak mást mond, mint Bessenyei, de mintha éppen az ellenkezőjét mondaná. Így nincs arról szó, hogy ő a nemzet fogalmát a parasztok világa felé tágítaná, ellenkezőleg: a nyelv s vele a nemzet „el enyészésétől” rettegő értelmiséggel szemben a főemberek (gróf Pálffy Károly kancellár, báró Prónay László) támogatására hivatkozik bátorításul s ezt nem egyszer és főképpen nem alkalomszerűen teszi: az előkelő kevesek szövetségére egész pályafutása során számít.²¹ A nemzetről alkotott fogalma ezek szerint (Bessenyeivel ellentétben)

²¹ A fogság előtti időszakban is erőteljes ez az orientáció. „Egy kardinális s primás herceg *Bathiany*, aki nyelvünket oly különösen kedveli ... az *Eszterházyak*, *Grasalkovichok*, *Koháryak*...” *Kazinczy Ferenc külföldi játékszíne* = KAZINCZY 1979, II, 719–721. Mindenesetre óvakodnunk kell attól, hogy Kazinczy álláspontját csak ezekből a megnyilatkozásokból ítéljük meg. Aki óvakodik egy „új Religió Apostolának” szerepétől s aki a főemberekben bíz, ebben az időkorban Rousseau *Contrat socialját* fordítja (1790-ben írja Csokonainak: „...Klopstock Messiása és a’ Rousseau Contr. Socialja mspntumban megvan.” *KazLev.* II, 327–328), s az elkövetkezendő években ott találjuk az első köztársasági mozgalom résztvevőinek sorában. Persze ez is felülről

mintha nem lépte volna át a natio Hungarica határait. Vannak azonban jelek, amelyek arra utalnak, hogy itt is alapvető változások vannak készülóban – csak éppen ezek a változások Bessenyei lépéseitől merőben eltérő irányba vezettek.

Kazinczy álláspontjának egyik s talán legfeltűnőbb vonásaként az eddigiek során az tűnt fel, hogy formálisan nélkülözi az ideologikus mozzanatokat. A pályakezdő Kazinczyt az 1780-as évek végén az önelvű, pontosabban: csak a magyar irodalmi nyelv tökéletesedésének szolgálatában álló szépirodalom képviselőjeként láttuk. Ideologikus szándékok nem látszanak, ez világosan előtűnt a kassai Magyar Museum bevezetőjének általa és Batsányi által írott változata szembesítésekor. A magyarul való írás tényét – mint már utaltunk rá – természetesen nem foghatjuk fel úgy, hogy abban benne lenne a soknyelvű natio Hungaricából az egynyelvű nemzet világába való átlépés mozdulata. Ez önmagában véve közömbös tény: a magyarországi rendiséghez a magyar nyelv (és egyéb nyelvek) használata – irodalmi használata is – természetes módon tartozott hozzá. A natio Hungaricától való eltávolodás szempontjából a nyelvre vonatkozó s ideologikus tartalmú reflexióknak lenne jelentősége. Ilyen reflexiók az ő esetében azonban – Bessenyei Györggyel ellentétben – a látszat szerint egyáltalán nem vagy alig-alig kísérik ezt az egyébként valóban öntudatos szerzői menetelést.

Ez azonban valóban csak a látszat szerint van így. A nyolcvanas évtized utolsó éveiben több olyan jellel is találkozunk, amelyek arra utalnak, hogy változóban van (a háttérben esetleg már meg is változott) a viszonya a nemzeti nyelv kérdéséhez. Kazinczy vonatkozó megnyilatkozásai vagy esetlegesnek tűnő kijelentések, vagy éppen ellenkezőleg: olyan harsogással szólnak, hogy létrejöttük háttérben egy különleges, feszült, az eddigiektől merőben eltérő lélektani helyzet jelenlétére kell gondolnunk. Itt kivétel nélkül olyan jelekről van szó, amelyek nem a Bessenyei-féle tervezet irányába mutatnak – éppen ellenkezőleg: ezek a jelek arról árulkodnak, hogy ő az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalomához közeledik vagy (óvatosabban fogalmazva) azzal van kapcsolatban. Ezt a közeledést az eddig elmondottak közül jelezte már az Orpheust kezdő írások harmadik darabja, amelyet – láttuk – a Péczeli Józsefhez írott 1789. decemberi levelében Kazinczy az eredeti szerkesztői elképzelés részeként említ. Ez Helvétiusnak a szentpétervári akadémia elnökéhez írott levele, amelyet Kazinczy egyik, majd a *Fogságom naplójában* is emlegetett teológus barátjával, Kallós Dániellel fordítottatott le. Ez megerősíti a folyóirat első közleményei által megmutatkozó szerkesztői tudatosságot. E levélnek az adott összefüggések között releváns mozzanata annak a tételnek a fejtegetése, hogy egy nemzet hiteles és a történelem által igazolt életét kulturális teljesítményei határozzák meg. „... Temérdek sok hatalmas Nemzeteknek ditsőségét el-temették nagy Városaiknak öszve-omladozott falai. – ... Ha a' Görögök Asiának fel-dúlásán kívül nem tettek volna egyebet, most el vólna felejtve nevek. A' Tudományoknak és a' szép Mesterségeknek tulajdoníthatják azt, hogy mi még most is bámulós tisztelettel említtjük neveket...”²² A nemzetnek a többi nemzet között az általa teremtett kultúra biztosítja helyét és emlékét. Nagyon is fontos,

irányított szervezkedés volt, de csak annyit állapíthatunk meg, hogy politikai gondolataiban ebben a pillanatban nem láthatók át.

²² *Orpheus*, I, 18–19.

hogy a tudományok világában a nemzetek között fellobbanjon a „vetélkedés tüze” – ebbe voltaképpen annak az elismerése van belefoglalva, hogy a kultúrának általában véve kitüntetett célja a nemzet reprezentációja. Az állítás látszólag banális, de az adott összefüggések között egyáltalán nem az: ha nem is feltűnő módon, de magába foglalja az engedményt. Kazinczy itt az 1780-as évek értelmiségének, az ezt az értelmiséget lelkesítő nyelvi-irodalmi mozgalomnak a nyelvén beszél, hiszen megvetéssel szól a hadakozásokról, miközben (ha hallgatólagosan is, de) kiemeli egy nemzet életében a „tudományok” és a „szép Mesterségek” művelőinek jelentőségét, akik – ugyancsak hallgatólagosan ennek az elismerése is bele van foglalva az állításba – elvileg a nemzet bármely néposztályából érkezhettek. Ez már a rendi gondolkodás változataitól idegen beszéd.

Van azonban ebből az időkörből még néhány olyan megnyilatkozása, amelyek látszólag alig változtatják meg Kazinczy korábban vázolt beállítottságát, valójában azonban, összességükben és a következmények felől visszanézve mégis lényeges elmozdulásról adnak hírt. A Helvétius-levél (a levél közzététele) ugyancsak azok közé a momentumok közé tartozik, amelyek önmagukban talán nem árulnak el sokat, de együttesen, más megnyilatkozásokkal együtt már azt sugallják, hogy a „tudományoknak” (és a nyelvnek) mégis van Kazinczy számára társadalmi kapcsolódása. Ha ez a kapcsolódás többnyire rejtetten és áttételes módon nyilatkozik is meg, a hamarosan feltörő nagyon is nyílt beszédet nem érthetnék meg e jelek számbavétele nélkül.

E momentumok közé tartozik regénymagyarítása, a *Bácsmegyei gyötrelmei* első kiadásához írott jelentése. Ennek egyik mellékesnek látszó, valójában azonban nagyon is lényeges mozzanata, hogy a szerző kozmopolitának vallja magát. Ezt írja: „Én ugyan szánakozva tekintek azokra a gyengékre, mint akármely cosmopolita, akik sem magukat, sem másokat igazán nem ismervén, kevélyebben tekintenek a külföldiekre, mint valaha a görög, az emberiség legfőbb remekje, a barbarusokra tekintett...” Ez a munka 1789. április 11-én jelent meg, ugyanabban az időköriben, amikor Komáromban meglátogatta Péczeli Józsefet s amikor – úgy látszott – sikerült megnyugtatnia a prédikátort a nemzeti nyelv és irodalom iránti elkötelezettségét illetően. Ennek a kijelentésnek a háttérben mintha működne ennek a látogatásnak (vagy a látogatásra való felkészülésnek) a tanulságai: nem csak egy soknemzetiségű ország nemesi rendjéhez, hanem annak egy nemzetiségéhez tartozó irodalmártól származik. Ezt természetesen nem az idézett mondat, hanem a folytatás teszi egyértelművé: „...de nem tagadhatom mégis, hogy boldogságom lelem abban a gondolatban, hogy nevem hangzása kétségbe vehetetlen tanú nemzeti eredetem felől. Ki nem hallja inkább a Bácsmegyei és a Surányi Mantzi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot, Wilhelminét emlegetnék. A kinek tetszik, különösképpen nevezheti cselekedetemet, boldogító érzésem engem felülemel ítéletén.” Fontosnak tartja ugyan az elfogulatlanságot, amelyet az biztosít, hogy fölülte áll a nemzeti nyelv szűk szemhatárt engedő keretének, de az elsőnek idézett mondat üzenete mégis inkább az, hogy egyáltalán nem riad meg a művelt külföld színvonalával való szembesítéstől. Olyan meghatározást ad tehát önmagáról („cosmopolita”), amely alapvetően különbözik származásától, amelyre mégis büszke. Ellentét azonban nincs: míg ugyanis ez – ti. a származás – egy nemzethez köti, addig amannak tartalma (a kozmopolitizmus) pedig az, hogy

áll elébe a más nemzetekre is érvényes normáknak. Ez a folytatás tehát valójában csak megerősíti és árnyalja az első állítást. Itt egy soknemzetiségű ország fia beszél, aki azonban ezzel a mondattal nem lépett ugyan ki egy jellegzetes magatartás keretei közül, de ez a mondat egyértelmű jelzés arról, hogy újfajta érzékenység van készülőben – másképpen nem töltené el boldogsággal nemzeti eredetének a név, puszta neve által való megvallása. Ez ugyanis határozott utalás ama egy nemzethez való tartozás vállalására – itt valóban a több nemzetet magába foglaló közösségből való kilépés egyik első mozdulatának vagyunk tanúi. A kilépés individuális, hiszen csak név által való megkülönböztetésről van szó, de nincs szó nyelvi elkülönülésről – a nyelvi elkülönülés deklarálása itt szakítást jelentene, amelytől Kazinczy élete folyamán néhány kivételes pillanatot leszámítva mindig is tartózkodott. Az önálló nemzethez való tartozás így csak eredetet jelent, mást azonban nem – ebben a megfogalmazásban még a nemzet nyelvének a birtoklását sem. Itt nem esetlegességről van szó. Találkozunk majd olyan epizóddal Kazinczy pályáján, amely arról tanúskodik, hogy számára a név választása sokkal erőteljesebb gesztus a nemzeti hovatarozás eldöntése szempontjából, mint azt általában gondolnánk. Az 1820-as évek második felében erről hosszan és mélyen értekeznek, amikor az akkor hozzá olyannyira közel álló ifjú Schedel Toldy Ferencre változtatja a nevét.²³

Valójában azonban – ha a rendelkezésünkre álló adatok teljesebb körét nézzük – a nemzeti nyelv természetesen lényeges, sőt: a leglényegesebb dolog már a fogság előtti Kazinczy számára is, csak éppen gondolkodásmódja alapjaiban tér el a kortársi tendenciáktól. A nemzet jelentőségére itt olyan, a nyelv szempontjából formális mozzanat utalt, hogy büszke nevére – amely egy magyar nemes neve. Sokkal fontosabb és sokkal állandóbb jellemzője, hogy voltaképpen mindennél fontosabb számára a nyelv, a nyelvi kompetencia – ebben a vonatkozásban talán a kor leginkább öntudatos magyar íróját halljuk. Erről árulkodik egész írói működése, de itt, a nyolcvanas évek végén közvetlenül ezt csak egy kis epizód tanúsítja. Csak később, a *Pályám emlékezetében* írja ugyan le, de semmi okunk kétségbe vonni hitelességét. Ez Rát Mátyáshoz való különös viszonya. Őt, a pozsonyi Magyar Hirmondó alapítóját és szerkesztőjét nemzetünk Prométheusának nevezi, de azt is írja, hogy „sokat bosszankodánk Ráthra, hogy nem születvén magyarnak (Győrben), magyarul mer írni, azt merni csak annak volna szabad, akit magyar Athéné szült s nevelt.” Ez a kijelentés ugyan értelmezésre szorul, hiszen a folytatásban azt írja, hogy „E panaszt lehangosabban Domokos Lajos üzé”, aki egy fordításában – *Álom II. Józseféről* – „csipkedé meg” Rát „vétkes magyarságát.” Kazinczy igazat ad a bírálatnak, de nem minden további nélkül, hiszen az ő nézőpontjából tekintve Domokos Lajos magyarsága sem jobb: „A sánták szeretik nevetni a félszeműt.” Ez Kazinczy véleménye az ügyről,²⁴ s ez a vélemény nyilván magába foglalja a Debrecennel való mély nézeteltérés

²³ DÁVIDHÁZI Péter, *Párbeszéd korszakok határán (Egy sokatmondó félreértés Kazinczy és Toldy levelezésében) = Folytonosság vagy fordulat (A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 355–364.

²⁴ PE 252.

később kialakult és a *Pályám emlékezetének* írásakor is aktuális élményét²⁵ – a hajdani szerkesztő hiányos nyelvi kompetenciájára való hivatkozás alkalom arra, hogy a debrecenieknek az ő számára ellenséges nyelvi nézeteit kipellengérezhesse –, de benne van a nem aktuális, hanem általános érvényű (s a *Debreceni Grammatika* normáival jelentős vonatkozásban egybeeső) követelmény: a feltétlen nyelvi kompetencia követelménye. A származás (ami ebben az esetben nem a nemzeti hovatartozást jelenti, hanem azt, hogy ki milyen nyelv közegében nőtt fel) ugyanis éppen úgy meghatározza a nyelvhez való viszonyt, mint a nyelvről való gondolkodást. Rát Mátyás esetében az előbbinek, Domokos Lajos esetében pedig ez utóbbinak a hiányosságai tűnnek fel. A Rát Mátyásra vonatkozó kritika azonban valóságosnak és egyidejűnek tűnik, azt a nézetet tükrözi, hogy a nemzethez mint az egy nyelvet beszélők közösségéhez való tartozás természetes dolog ugyan, de – ugyanakkor – feltétele is van: ez a nyelvi kompetencia, a nyelvben való teljes otthon-lét, amellyel a német származású Rát nyilván nem rendelkezett maradéktalanul.

Az eddig elmondottak alapján tehát azt látjuk, hogy a nyelv léte és a nemzet léte között Kazinczy (Bessenyei Györgyhez hasonlóan) nem lát ugyan kölcsönös feltételezett-séget, a nyelv és vele a nemzet halála meg sem kísérti, a művelődés szempontjából pedig egyenesen kozmopolitának vallja magát, ami elsősorban kemény normák vállalását jelenti. Magyar származására azonban büszke, a nyelv – elsősorban az írott nemzeti nyelv – pedig egészen különleges jelentőséggel bír számára. Az utóbbi kis epizódban annak a megalkuvás nélküli szigornak a megnyilvánulását láthatjuk, amelyet a nyelvi kompetencia ügyében képvisel – még egy nagy kulturális teljesítményt létrehozó Hungarusszal szemben is. A debreceni főbíró, Domokos Lajos alakját nyilvánvalóan csak a magyar nyelvről vallott s eltérő felfogáson alapuló kultúrpolitikai küzdelem indulata állította a német anyanyelvű Rát Mátyás mellé.

Kazinczy Ferenc kivételesen fontosnak tartja tehát a magyar nyelv és irodalom dolga- it, de láthatóan nem azért, amiért kortársai. Láttunk azonban jeleket arra vonatkozóan, hogy ez a különállás mégsem volt teljes. A példák arra utalnak, hogy a homlokzat mögött a nyelv és a nemzet közötti kapcsolat jelentősége megnövekedett az ő gondolatvilágában is: a nyelv és a nemzet kapcsolata mintha a számára is lényegi kapcsolattá alakult volna át. Ha az adatok teljesebb körét nézzük, akkor a feltételes módot el is hagyhatjuk és arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *valamikor*, mintegy a felszín alatt, de nagyon is komoly jelentősége lett a nyelv nemzetkonstituáló hatalmának – csak éppen nem szívesen beszél, sőt: általában nem szeret beszélni róla. Arra ugyanis, hogy ez a belátás 1790 körül már ott él benne, életének egy – lényegében egyetlen – pillanatában derül fény. Úgy látszik, hogy ez az igazság számára általában terhes, nyugtalanító következményeket magában hordozó igazságként élt, nem az ő igazságaként. De jött egy pillanat, amikor ez a helyzet megváltozott: a kihívás, amelyet cáfolni nem lehetett, válaszolni viszont kellett rá, hirtelen, mondhatni egy villanásra a saját igazságaként mutatkozott meg. Ez azonban valóban kivételes pillanat volt s a jelek szerint az is maradt.

²⁵ Kazinczy szabadulás után kezdődő irodalmi küzdelmeinek első pillanatai közé tartozik az a vita, amely Debrecenben, egy Domokos Lajos főbíró házában való vendégeskedés alkalmával robbant ki. Vö. KazLev. II, 499–502, levél Virág Benedeknek 1802. október 31-én.

Utaltunk rá, hogy azok a viták, vagy inkább: napvilágra kerülő nézeteltérések, amelyek alapján Kazinczy felfogása a kortársi álláspontok között élénk rajzolódott, jobbra 1788 és 1789 folyamán zajlottak le illetve nyilatkoztak meg. Néhány hónap múlva Kazinczy Ferenc tolla alól azonban egészen másfajta dokumentumok kerülnek ki a napfényre. Az a szépíró, aki az imént a felvilágosult rendiség első nemzedékének és az 1780-as években színre lépő értelmiségnek ideológiai törekvéseitől (hallgatólagosan vagy nyíltan, de) egyaránt elhatárolta magát, most – lényegében teljesen váratlanul – néhány olyan ideologikus tartalmú írást tesz közzé, amelyek a nyelvkérdést abban az értelemben fogják fel, mint amit kortársainál volt alkalmunk tapasztalni. A nyelvkérdés társadalmi dimenziói az ő számára is fontosak lesznek, de elsősorban nem úgy, ahogy azt Bessenyei György tervezetében láttuk, hanem úgy, ahogy a nyolcvanas évek értelmiségének megnyilatkozásaiban. A nemzeti nyelv a nemzet léte szempontjából válik most jelentős kérdéssé.

1790 márciusában nyílt levelet ír a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőinek.²⁶ Ebben a levélben újra közlést tesz az Orpheus „második darabjában” (Halak hava, 1790)²⁷ már megjelent jegyzetét, amelyet „Cons. Fáy Ágoston úr’ T. N. Abaujvármegye elsőbice-ispánja, a’ Kassán, 1790ben Martius elsőjén öszve-gyülekezett Rendekhez tartott Beszédé”-hez fűzött. A szándék nyilvánvaló: az irodalmi lap szűkebb publicitását szeretné kibővíteni, a hírlap nyilvánvalóan szélesebb olvasóközönségéhez is el kívánja juttatni megjegyzéseit. Ez az írás olyan hangon szólal meg, amilyen hangon eddig Kazinczy soha nem beszélt és az interregnum idejét leszámítva soha nem fog beszélni. Ő, aki folyóiratának bevezetőjében „chimérai szándék”-nak minősítette a (bármilyen rendűrangú) „köznép” megvilágosítását, most lényegében Bessenyei programjának a nyelvénél sokkal radikálisabb tónusban érvel a latin nyelv visszaállítása ellen: „Ha a’ Deák Nyelvet veszszük-elő: úgy örökösen be-zárjuk a’ Tudományok el-terjedése előtt az utat. Egész a’ Rhetoricaig az az életünknek tsak-nem fele részéig azt a’ nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül ... ’s nem lessz időnk *Valóságoknak* tanulására.” De még feltűnőbb a másik szöveg megjelenése ebben az írásban: a nemzeti nyelvet az értelmiséghez hasonló megközelítésben tárgyalja, ráadásul úgy, olyan modorban, ahogyan még legindulatosabb kortársai sem beszéltek. Nem csak szenvedélyesen, de egészen szélsőséges kitételeket sem mellőzve érvel a magyar nyelv magyarországi terjesztése mellett. A téma felfelmerült ezekben az évtizedekben, de inkább csak óvatosan és utalásszerűen: II. József nyelvrendelete, úgy látszik, felébresztett bizonyos veszélyérzetet általában is. A szélsőséges hang azzal van összefüggésben, hogy itt a külpolitikai vonatkozások kerülnek előtérbe, ami – utaltunk rá – az értelmiség írásaiban egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán fordul elő, hiszen a nemzetnek a közös nyelv alapján való felfogása belpolitikai célokat szolgált: a natio Hungarica ideológiája elleni támadás volt. Azt közölte igen nagy erővel, hogy nem csak a nemesség alkotja a nemzetet, hanem mindenki, aki magyarul

²⁶ KazLev. II, 45–47.

²⁷ Orpheus, 57–59.

beszél. E belpolitikai interpretációval ellentétben Kazinczy tolla alatt most mintha a magabiztos nemesi *gőg* szólalna meg. Azon a *nyelven* beszél ugyan, mint amit a kor nemessége használt, de egészen mást mond ezen a nyelven. A nyelv és a nemzet azonosítása ugyanis (mint az imént utaltunk rá) nem tartozott a rendi ideológia fegyvertárába, az – láttuk – az értelmiség, ha tetszik: a magyar harmadik rend érdekeit szolgálta. Különleges helyzet állt tehát elő. Kazinczyval a nemesség nem a saját mondatait mondja, noha nyilvánvalóan az ő hangját halljuk: „Nemzetünkben különös Nemzet válik, örökös fal lesz a Magyar és a nem Magyar közt vonva, ’s az idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhez hal el...” Nem lehet a magyarul való tanításnak az akadály a könyvek hiánya – bőven vannak magyar könyveink, s sorolja a szerzőket, közöttük első helyen éppen Dugonics Andrást, de megemlíti Szaitz Leó Máriát is, a fanatikus hitvédőt „szép Magyar tollú ’s Magyar történeteinkben igen járatos Polemistá”-nak nevezi. Szükségesnek látja a nyelv terjesztését a királyság egész területén, biztos benne, hogy vannak született magyar ifjak, akik szívesen költöznek a „Tóth hegyek közzé”, hogy ott házasodás által „indigénákká” legyenek. A magyar és a latin közötti választás és a magyar nyelv terjesztése a más nyelven beszélő országlakosok között azt dönti el, hogy a nemzet tovább él-e: „Ha a magyar nyelvet hozzuk bé, állani fogunk”, ha nem, „később vagy előbb el-öl az idegenek özöne” s nemzetünk „korts-zürzavar lessz.”

Kazinczy ilyen radikális hangot eddig soha nem ütött meg és – mint utaltunk rá – életének hátralévő negyven éve alatt sem szól majd így: magáról a témáról (a más nyelveket beszélő országlakosok helyzetéről abban az esetben, ha a magyar lesz a hivatalos nyelv) csak mintegy húsz év múlva, a *Tübingai pályáiratban* ejt szót, természetesen egészen más beállításban. Az Orpheus második számában, tehát 1790 tavaszán leírt mondatokban azonban nem a magyar nyelv terjesztésének a szándéka az igazán figyelemre méltó – ilyen gondolatokkal ezekben az években nem csak Kazinczynak ebben az írásában találkozhatunk. Az óhaj, hogy a magyar királyság nem magyarul beszélő lakói is magyarul beszéljenek, jó néhány jelentős kortársa is megfogalmazta. Ott találjuk az igényt már Bessenyei Györgynél a *Jámbor szándék* (1782) egyik utalásában („a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk”), hogy azután 1790 körül másoknál és több alkalommal is találkozunk hasonló kívánalommal. A megfogalmazások eltérnek egymástól, de azért jól kitetszik: általában egyazon alapra épülnek a különféle irányú kijelentések. Ez az alap rokon azzal, amelyet először valószínűleg Bessenyei talált meg imént emlegetett röpiratában. A *Jámbor szándékban* elhangzó kitéltet nyilván nem szakíthatjuk el a röpirat koncepciójától: a nem magyarul beszélő magyarországi lakosoknak azért kell megtanulni magyarul, hogy ők is részesei legyenek a „közjónak”, amelynek elérése a tervezet célja s amely nem érhető el a „számosabb rész” nyelve nélkül. Különböző módon, de ez szolgál érvként mindenki számára, aki erről a kérdéstről ír, ez pedig magába foglalja az előfeltevést: a nyelv nem a nemzet létehez van kapcsolva, hanem a nemzet boldogságához, vagyis – éppen úgy, mint Bessenyei felfogásában – csak eszköz, a „tudományok” s ezzel a „közjó” terjesztésének az eszköze. A nyelv és a nemzet között nincs közös lényeg. A 18. században megszülető nacionalista megnyilatkozásoknak, ebben az összefüggésben: a nem magyarul beszélő magyarországi lakosok született nyelv-

ve elleni támadásoknak általában – igen kevés kivétellel – ez a közös alapja. Decsy Sámuel is úgy fogja fel a nemzeti nyelvet és a magyar nyelven művelt tudományokat, „mint Hazánk boldogságának erős fundamentumát”, s habár meg van győződve, hogy nyelvünk, ez az egyedülálló, „szűz nyelv” a legkülönb az európai nyelvek között (a magyar nyelv a jövőben háttérbe szoríthatja a francia nyelvet, az pedig szinte természetes, hogy a horvátok értünk „örömmel” tanulnak meg magyarul), a megfogalmazások alapján egyértelmű, hogy az ábrándok mögött a nemzeti nyelv a tudományokkal, a kereskedelem és az ipar terjedésével, vagyis: az ország boldogságával van elsősorban összefüggésben.²⁸ Ebben a vonatkozásban teljesen hasonló mederben halad Báróczi Sándor ugyancsak 1790-ben megjelent röpiratának gondolatmenete: a nyelv nála is a „tudományok” ügyével van összekapcsolva és így a nyelvkérdés távlata nála is a közjő. A röpirat párbeszéd a latint védelmező Aloiziusz és a magyar nyelv érdekében érvelő István között – István a nemzeti nyelv használata mellett érvelve ugyan olyan szavakat és kifejezéseket is használ, amelyek a nyelvi-irodalmi mozgalom fráziskincsére emlékeztetnek („fényességre jutni”, kikerülni a „feledékenység vizéből”), de a szöveg alapján egyértelmű, hogy a gondolatmenetnek semmi köze az értelmiség ideológiájához. Ő egyszerűen azt szeretné, ha Európa tudomásul venné végre érdemeinket, amely érdemekhez – furcsa módon – az ország természeti adottságait is hozzáveszi. Megemlíti – például – Montesquieu-t, aki azért dicsér bennünket, mert szeretjük és fontos dolognak tartjuk a bányászatot.²⁹ Alkotmánytervezetében fejti ki álláspontját Hajnóczy József. Az ő felfogása ugyancsak egyértelmű: a magyar nyelv hivatalos nyelvvé való tétele nála is a közjővel van összefüggésben, de a közjő vonatkozásában egészen más összefüggéseket hangsúlyoz, mint imént idézett kortársai – ha a magyar lenne a hivatalos nyelv, írja egyebek között, „a szabadság szelleme járna át minden életsorsú embert.”³⁰

Kazinczy írásának azonban nem az a leglényegesebb vonása, hogy ő is terjeszteni akarja a soknyelvű Magyarországon a magyar nyelvet (ez több kortársának is eszébe jutott) s voltaképpen nem is az, hogy ezt erőszakosan tenné (erre a kortársak azért nem gondoltak), hanem az, hogy egészen más módon fogja fel a nyelvet, mint előtte Besenyei György s idézett kortársai, akik vele egy időben írták le szövegeiket. Ezeknél a szerzőknél a nyelv főképpen a „tudományok” terjedésével és így az ország lakosainak boldogságával van összefüggésben, amihez esetleg hozzátartozik az európai jó hírnév is – a Kazinczy által írott szövegben ugyan esik szó a „tudományok”-ról, de nála sokkal nagyobb hangsúlyt kap az a motívum, amelyet a rendi felvilágosodás gondolkodói lényegében teljesen elhanyagoltak: a nyelv a nemzet létehez kapcsolódik, a nemzet léte és a nyelv léte kölcsönösen feltételezik egymást. Erre nem csak a kijelentések utalnak, de erre

²⁸ *Pannóniai Fénix avagy Hamvaiból fel-támadott magyar nyelv*, melyet írt D. DECSY Sámuel, Bétsben, MDCCXC, az idézett gondolatok: 261, 233–234.

²⁹ *A' Védelmezettett magyar nyelv, vagy-is: A' deákság mennyire szükséges voltáról Kettős Beszélgetés*, Bétsben, Hummel Dávidnál, 1790.

³⁰ A latin nyelvű mű magyarul is olvasható: *A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege, XII, A második a magyar nyelv kérdése* = HAJNÓCZY József *Közjogi-politikai munkái*, sajtó alá rendezte CSIZMADIA Andor, Bp., Akadémiai, 1958, 92–95.

utal a hangvétel drámaisága is. Kazinczy eltér a felvilágosult rendiség ama – Bessenyei tervezetétől kezdve lényegében folyamatosan jelen lévő – változatának álláspontjától, amely szerint a közjó érdekében fontos a magyar nyelv helyzetének erősítése. A nyelvkérdés ebben az írásában olyan beállításban jelenik meg, amely a nyolcvanas évek értelmiségének felfogásával azonos: a nyelv alkotja a nemzetet, és ez az összefüggés minden más viszonylatot homályba borít. Ennek a különös, a fiatal Kazinczynál, egyáltalán: Kazinczy életművében egyedülálló írásnak a nemzetfogalma alapvetően különbözik tehát attól is, amit az ő korábbi írásai tükröztek. A nyolcvanas évek végén megnyilatkozásai – láttuk – a nyelvkérdés vonatkozásában csak az irodalmi használatra korlátozódtak és egyaránt nélkülözték azokat a társadalmi összefüggéseket, amelyek az évtized értelmisége és előttük Bessenyei György írásában oly fontos szerepet játszottak. Most, a kilencvenes esztendő közepére Kazinczy felfogásában a nyelv kilép az irodalmi művek köréből s immár a nemzet létevel kerül erőteljes kapcsolatba. Amire eddig csak távoli jelek utaltak, ebben a pillanatban a napfényre tör: a fiatal Kazinczy számára *most* egyértelműen a nyelv – és csak a nyelv – konstituálja a nemzetet.

A nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk s önmagában véve az írás radikális hangja egy magyar nemes részéről – elvontan – nem lenne meglepő. Mégis az, több vonatkozásban is. Amikor azt mondja, hogy az idegen vagy magyar lesz köztünk (vagyis: megtanul magyarul), vagy nem, és akkor „éhhel hal el” (köztünk nem találja meg hazáját), akkor ebben a megfogalmazásban – mint utaltunk rá – nem az elképesztően durva hang az igazán figyelemreméltó, hanem az, hogy itt olyan nemzet életéről van szó, amely nemzet éppen a nyelv által létezik. Kazinczy ily módon az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának a nyelvén beszél, de rögtön fel kell figyelniünk egy nagyon lényeges különbségre: nem úgy beszél ezen a nyelven, ahogy az évtized kizárólag alacsony sorból származott írói beszéltek. Náluk a Kazinczy által hangoztatott „magyarosító” szándékok nem látszanak, nagy valószínűséggel azért, mert azok nem is nagyon léteztek, hiszen az ő céljuk belpolitikai cél volt: ha mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél (s annál értékesebb tagja, minél otthonosabb a magyar nyelvű „tudományok” művelésében), akkor a nemzetet immár nem csak a nemesség alkotja, sőt: a nemességet is egyre kevésbé a hagyományos értékek alapján álló nemességként fogják fel. Ebben az elképzelésben – amelynek több, de a lényegét illetően azonos interpretációjával is találkozhattunk a nyolcvanas–kilencvenes években – más nemzetiséget, a magyar királyság más nyelveket beszélő lakosait érintő vonatkozásoknak nem jut figyelem és így nem is jut hely. Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen szerző van, akinél ez az összefüggés felbukkan, de nem (mint Kazinczynál) elszánt és sürgető követelésként egy vagy-vagy helyzetben, hanem a távoli jövőbe vetített óhajként. Ez az óhaj azonban nem szelíd. Ezt az óhaját néhány évvel később Kármán József fogalmazza majd meg *A Nemzet Tsinosodásában*: „...Ha szép Téreinkről felhat édes Nyelvünk a' Havasok Tetőire és a' Völgyekbe, mellyeket azok fedeznek, ha népes Utszáin és magas Palotáiban ez a' Hang fog hallatni, ha az Élet a' Halálon győz, és a' köz Országlószékek a' Hazának nyelvén szólnak, akkor, akik azt

érik, álmodjanak oly szépen, mint én kezdettem, én addig – ébren szomorkodom.”³¹ A távlat itt sem az ország lakóinak boldogsága, hanem a nyelvében élő nemzet élete. Míg azonban Kazinczy agresszív módon gondolta el a nyelv terjesztését, itt csak türelmes és szomorú várakozásról van szó. Am ha figyelmesebben olvassuk Kármán mondatát, a tónust nem csak a türelem és a szomorúság hatja át. A magyar nyelv elterjedése azt jelenti: „ha az Élet a’ Halálon győz” – e kis feltétel megjelölése mögötti vízió szinte félelmetesebb, mint ami Kazinczy radikális terve mögül sejlik elő. A más nyelvű magyarországiak beszédében a magyar nyelv szempontjából ott lapít a halál fenyegetése.

Pillanatnyi tudomásunk szerint egyedül Kármán Józsefnek ez a mondata van rokonában Kazinczy megfogalmazásával, csak míg nála az „ébren szomorkodó” szelíden előadott, de nagyon is mély szorongásokat és indulatokat leplező óhajáról van szó, Kazinczy gondolatmenetében szilaj és fenyegető szándékokról – a kassai Magyar Museum 1787 végén papírra vetett bevezetőjében a nemzeti nyelvről szólva csak irodalmi szempontokat érvényesítő szépíró tolla alól 1790 kora nyarán a kornak alighanem legvadabb nacionalista szólama bukkan elő. Ismételjük meg: a mi szempontunkból a lényeges mégsem ez, nem a hangvétel különbsége, ami egyébként nagyon is feltűnő, hiszen ha felmerült a magyar nyelv terjesztése, Bessenyei György, Báróczi Sándor, Decsy Sámuel vagy Hajnóczy József nem írtak le egyetlen fenyegető szót sem, legfeljebb érvet: ezt kívánná a közjó – Kazinczy viszont éhhalállal fenyegeti az ellenszegülőket. A lényeges mozzanat gondolatmenetünk szempontjából éppen a gondolat távlatában van. Kazinczy szövegében a tudományok és a közjó szempontja csak a távoli horizonton merül fel, itt elsősorban nem a nemzet boldogságáról, hanem a nemzet létéről van szó. A nemzet létének az alapja pedig a nyelv, Kazinczy most, ebben az írásban úgy gondolja, hogy a nyelv nemzetalkotó tényező, nyelv nélkül nincs nemzet. Kazinczy Ferenc tehát az 1780–90-es évek értelmiségének nyelvén beszél, ha – ismételjük meg – másképpen is beszél ezen a nyelven, mint az értelmiség. A figyelemreméltó tehát nem Kazinczy beszédének radikalizmusa, hanem az, *ahol* ez a radikalizmus megnyilvánul: a nemzet és a nyelv létének azonosításán alapuló nemzetfogalom bukkan elő oly nagy erővel tolla alól.

Kazinczy ebben az írásában a magyarországi magyar nemesség bizonyos tagjai részéről elgondolható magabiztossággal, sőt, hatalmi arroganciával szól ugyan, de egészen mást mond, mint ami a *natio Hungarica* egyik tagjától elvárható lenne: a nyelv és a nemzet azonosítása (a tanulmányban eddig elmondottak alapján talán határozottan állítható) egyáltalán nem tartozott a soknemzetiségű Magyarország magyar nyelvű nemességének ideológiai fegyvertárába. A magyar nyelv ügye – talán ezt is határozottan állíthatjuk – elsősorban az alacsony sorból származott értelmiség, ha tetszik: a magyar harmadik rend érdekeit szolgálta. Ez a – szerzője által széles körben terjeszteni akart, hiszen az Orpheus mellett a Hadi és Más Nevezetes Történetekben is közzétett – írás Kazinczy Ferencet olyan nézetek vallójának mutatja, amelyek korábban (még ha távoli jelek utaltak is rá) ilyen nyíltsággal nem szólaltak meg az ő nyelvén. Tegyük hozzá: később sem jut eszébe, hogy hasonló dolgokat írjon le. Egyetlen írása rokonítható ezzel a publicisztii-

³¹ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 307.

kai dolgozattal, de az is vele azonos időkorben keletkezett. Ugyancsak 1790 kora nyarán („iker havában”) fogalmazta meg a bevezetését *Kazinczy Ferenc külföldi játzó színje* címmel, amely hasonló szellemben fogant, mint amiről az imént volt szó – némi eltérés azonban tapasztalható. II. József iménti buzgó hivatalnok a nemesi ellenállással azonosul („Győztünk!”) s bár jobbára a nyelv vonatkozásában nyilatkozik meg, azon a terepen, amely most kezdte érdekelni, de azért még nem különösebben érdekelte a rendi mozgalmat. Tudjuk, hogy II. József halála után a nemesi ellenállás elsősorban a maga politikai-közjogi céljait igyekezett negvalósítani, a korábbi állapot teljes helyreállítása, a *restitutio in integrum* jegyében. Kazinczy most az ellenállás politikai-közjogi vonatkozásai mellett is leteszi a garast: a nemesi ellenállásnak nem csak lendületéhez, de irányához is csatlakozik. A nyelvkérdés vonatkozásában ez azonban csak színezi, de nem alakítja beszédét: indulatai szövegében alapvetően most is elsősorban az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának szavait és fráziskincsét erősítik fel. Voltaképpen egy furcsa különbség tűnik csak elénk: ő máris múlt időbe helyezi azokat a nemzethalálra vonatkozó félelmeket, amely félelmek másoknál – Péczeli Józsefnél, Révai Miklósnál vagy Csokonai Vitéz Mihálynál – soha nem múlt időben szólaltak meg. Ilyen formában bukkannak elő szövegében a jellegzetes kitételek: a nemzet nemrégiben még neve „eltöröltetésétől” retteghetett, de *immár* megnyugodhat, a magyar literatúra pedig – a némettel vetélkedve – *máris* olyan „magasságra” lépett, ahova fél évszázad múlva lett volna reménye lépnie.³²

Ez a gyökeres változás Kazinczy beszédmódjában néhány hónap alatt következett be. Aki tíz évvel korábban különösebb hazafiúi érzelem nélkül szemlélte Eperjes nyelvi állapotát, aki éppen így, különösebb hazafiúi érzelem nélkül írja majd azt le – ismételtlen – később is, aki örömmel szolgálja a nyelvrendeletet meghozó császár oktatáspolitikáját, aki a kassai Magyar Museum szerkesztésére készülve a magyar nyelv ügyéről szigorúan csak szakmai szempontból, az irodalmi kifejezés szempontjából szól, de kikapcsol minden, a nemzet életével (közjávával vagy hírnevével) összefüggő vonatkozást, most, hirtelen, drámai módon szoros összefüggésben látja a nyelv ügyét a nemzet életével. Ha erre a fordulatra utaltak is korábbi és távoli jelek, a fordulat mégis nagy, akár elképesztőnek is nevezhető fordulat volt.

A lényeges és az esetleges

Vajon miért van, hogy az imént a nyelv és az irodalom társadalmi viszonylatait szinte programosan kerülő szépíró szinte egyik pillanatról a másikra csak magyar szót szeretne hallani a magyar királyságban, ahol – tudjuk – a lakosságnak több mint fele nem magyarul beszélt? Ha minden körülménnyel számot vetünk, akkor e fordulat mögül különös történet szálai sejlének elő – az ellentmondások legalábbis e történet keretei között kapnak egységes magyarázatot.

³² KAZINCZY 1979, I, 718–722.

A lehetséges válasz kialakításához több, egymással látszólag kapcsolatban nem lévő mozzanat között kell megtalálnunk az összefüggést. Valamilyen formában már mind-egyikre utaltunk, gyűjtsük most össze őket. A történet egyik szála igen röviden összefoglalható, kivételes jelentősége azonban csak utólag mutatkozik meg s éppen azért, mert Kazinczy nem csak korábban, de később, életének hátralévő évtizedeiben sohasem beszél így – itt a magyar nyelvhez való viszonyának egészen különleges és egyedi pillanatáról van szó. A másik mozzanatra valamivel részletesebben kell kitérnünk. Ez az írás – az írások – keletkezésének idejére vonatkozik. II. József halála után, a nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk s okkal kell feltételeznünk, hogy Kazinczy, a bukott jozefinista adminisztráció iménti buzgó tagja kompenzál és – ugyanakkor – alkalmazkodik a közhangulathoz. Az alkalmazkodást jól mutatja Dugonics András és Szaitz Leó Mária nevének pozitív hangsúllyal való említése: Kazinczy részéről – aki az *Etelkát* máskor „káromkodva” olvassa s aki úti leveleiben kedélyes stiláris lepelbe takarja ugyan mondanivalóját, de azért igen gunyorosan szól a vérmes egri hitvédőről³³ – ezek a pozitív utalások valóban szokatlanul hatnak s arra utalnak, hogy a helyzet valóban egészen különleges volt. De ebből a szempontból fontosabbak az írásoknak azok a kitételei, amelyek a nemzeti nyelvre vonatkoznak s amelyekről már ugyancsak volt szó. Részéről ugyanis *csak* az indulat és a nemzeti érdek (a nemzet egyik jelének) védelme azonos az ellenálló rendiség indulataival, de semmiképpen nem azonos maga a jel, amelyet oly szenvedélyesen védve a nemesi nemzet érdekeit véli védeni. Már utaltunk rá, hogy ekortájt ugyan kétségtelenül *valami* fordulat van készülöben, ennek ellenére: a magyar nyelv ügye nem tartozott (és jó ideig nem is tartozik) még a nemesi világ elsörendű jelei és így: témái közé.³⁴ A II. József halála után fellobbant nemesi ellenállás kiemelt jelképe volt a rendi alkotmányt megtestesítő korona, hasonlóan fontos az öltözet, amely a gazdasági hatalom, a társadalmi rang és a hagyomány birtoklásának a szimbóluma volt, de ritka pillanatokkal leszámítva a nemzeti nyelvnek – mint a magyarság kulturális összetartozásának – a nemesi politikában nem volt még átütő jelképi ereje. Kazinczy oldaláról pedig azért különös a helyzet, mert szó sincs arról, amit korábban vallott, az irodalom nyelvének önmagáért való tökéletesítéséről, az irodalom nyelvéhez való és – legalábbis kortársaihoz viszonyítva – hangsúlyozottan szakmai-technikai jellegű és így ideológiamentesnek tetsző viszonyról. Itt *csak* a nyelv ideologikus kezeléséről van szó, olyan pillanatról, amikor a szóban forgó két írás szerzője mintha valóban minden erejével azon munkálkodna, hogy szétszakítsa a natio Hungarica Magyarországon uralkodó rendi szolidaritás és nemzetiségi béke szálait. Nem tudjuk persze, mire gondolt, kétségtelen viszont: azt, *ami* megjelenik ezekben az írásaiban, meglehetősen eltakarja az, *ahogyan*

³³ *Magyarországi utak, Eger, Orpheus*, 61–62. Máskor viszont véleményében nincs semmi áttételes gúny, vö. Döme Károlyhoz 1790. december 4-én írott levelét: „...Ha Igaz Magyarjára talállok tekinteni, mindenem felzúdul ellene, ’s hasztalan tartóztatom magam meg támadásától...” KazLev. II, 125–126.

³⁴ Jellemző példa: Ócsay Balogh Péternek, a nemesi ellenállás talán legnagyobb hatású teoretikusának a hitlevél-tervezetében (amely bejárta a megyegyűléseket) elő sem fordult a magyar nyelv ügye. Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom, 1790-ben = Uő., Emberbarát vagy hazafi*, Bp., Akadémiai, 1978, 81–83; BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom*, ItK, 1984, 558–577; Soós, i. m.

megjelenik. A megjelenés módja ugyanis a rendi ellenállás világához tartozó (attól legálábbis nem idegen) mód, de Kazinczy beszédével nem egyszerűen a hatalmi helyzetben lévő nemesi góg beszél. Ha a megszólalás módjába bele is játszott a nemesi ellenállás diadalának hónapjait átható közhangulat, észre kell vennünk, hogy gondolkodásának ilyenfajta változását ez nem magyarázhatja. Kazinczy ugyanis *nem* a nemesi nemzet jellegzetes témáit, az alkotmány vagy az öltözködés kérdéseit állítja előtérbe, hanem a nemzeti nyelv ügyét, amely semmiképpen nem tartozott a nemesi politizálás jellegzetes és valóban előtérben álló témái közé. Először tehát nem a közlés módjára kell figyel-nünk. Kazinczy most, ebben a helyzetben olyasmit mond ki, aminek a helyzettől *függet-lenül* már ott kellett lennie tudatában, nevezetesen: a nyelv az ő számára is a nemzet létének feltétele. Erről eddig – noha alkalmunk volt felfigyelni néhány elgondolkodtató jelre – nyíltan soha nem szólt. A lényeges tehát az, hogy a nemesi ellenállás légköréhez idomuló Kazinczy nem a nemesi ellenállás jellegzetes témáinak egyikét szólaltatja meg, hanem az alacsony sorból jött értelmiség ideológiájának jellegzetes tézisé, az esetleges pedig az, hogy ezt *nem* ennek az értelmiségnek a beszédmódján teszi.

E váratlannak tűnő fordulat egyik s Kazinczy gondolkodásának mélyebb rétegeire utaló tanulsága, hogy a nemzeti nyelvről korábban kialakított és más viszonylatokban, és igen tartózkodó modorban kifejezésre juttatott felfogása egyáltalán nem áll ellent a nemesi ellenállás politikai lendületének. A másik és sokkal lényegesebb tanulsága pedig az, hogy ennek a lendületnek a sodrában is egészen mást mond, mint az ellenálló nemesség, a kor értelmiségének az ideológiájában centrális helyet elfoglaló téma szólal meg a tolla alatt: a nemzetet elsősorban a nyelv konstituálja. Ez az a lényeges, amit csak eltakar az esetleges: az agresszív, a magyarrá válni nem akarókat éhhalállal fenyegető, durva, nem csak az ő pályáján, de a korban is egyedülálló hang. Fel kell tételeznünk: ez a történelmi pillanat csak előhozta és láthatóvá tette, de egyáltalán nem fordította ellentétébe azt, amit korábban – nem tudjuk, mióta – már elfogadott. A lényeg a konkrét szituáció forgószele-ben is változatlan maradt, az élet, a kor politikai életének számunkra már beláthatatlan esetlegességei csak a megnyilvánulási módot alakították, de nem magát a lényegét. Azt kell feltételeznünk, hogy a nyelvről ugyanúgy vagy majdnem ugyanúgy gondolkodik most, a nemesi politika lendületének és vélhetően saját lelkiismeret-furdalásának erőteré-ben, mint akkor, amikor *látszólag* elhárította a nemzeti nyelvnek mindenfajta közvetlen közéleti összefüggését.

Az eddig elmondottak alapján fel kell tehát tételeznünk, hogy nem tudjuk, mióta, de egy ideje már nem azt a gondolatot háritotta el *önmagában* véve, hogy a nyelvnek közös-ségteremtő hatalma van, hanem azt, ami e gondolathoz (az „egy a’ nyelv, egy a’ nemzet” gondolathoz) oly szorosan hozzátartozott ebben a korban, hogy lényegében azonos volt vele: annak közéleti-ideológiai interpretációját. Ez a gondolat a fiatal Kazinczyt környe-ző világban csak az értelmiség ideologikus beállításában merült fel. Másképpen nem. Ez azt jelenti: olyan értelmezésben, amely számára eleve ellenséges értelmezés volt. Nem azért hallgatott róla, mert nem tartotta igaznak, hanem azért, mert terhes, nyomasztó következtetésekkel járó, nem az ő kedvére való, éppen ellenkezőleg: számára ellenséges érdekeket szolgáló gondolat volt. Ez érthető, hiszen az ideológia, amit magába foglalt, a

rendek szerint nem tagolt nemzet eszméjét alapozta meg (mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél) s a nemzet fiai között olyan új hierarchiát, amelyben megnövekedhetett a bármely alacsonyabb néposztályból érkező írástudó tekintélye és súlya – a társadalomban meglévő és merőben más alapokon kialakult hierarchia ellenében. Az ő világa ez a régi világ volt, ez az ideológia pedig ezt a régi világot fenyegette. Erről tanúskodik mind Batsányi János, mind Péczeli József nézeteihez való viszonya. Hogy miképpen jutott el *mégis* a gondolat elfogadásáig, nem tudhatjuk: néhány távoli jelben mindenesetre aligha alaptalanul véltük felfedezni a gondolat erejének az érvényesülését. Maga az elfogadás azonban feltehetően úgy és olyan mértékben következett be, ahogyan megtalálta vele szemben a hatásos védekezés módját – tevékenysége során a későbbiekben magával a gondolattal nem, lényegében sohasem találkozunk, csak a védekezés módjával. Fel kell tételeznünk, hogy ennek a védekezésnek a módja volt a nyelvhez való másik – minden társadalmi utalást mellőző – viszony, az, amelyet első ízben a kassai Magyar Museum *Előbeszédében* képviselt, s ezzel fel kell tételeznünk, hogy ez a – látzólag az irodalom önelvű felfogását szolgáló – stratégia ugyancsak ideologikus tartalmat szolgál.

Itt voltaképpen a rendi felvilágosodás programjának egy újabb, Bessenyei programjával azonos ideológiai célokat szolgáló, de szerkezetileg attól alaposan eltérő változatáról van szó – a nemzeti nyelvnek az önelvű irodalmiság szolgálatában álló felfogásában a nemesi érdekek jelenlétére kell gyanakodnunk. Ha jobban belegondolunk, ez az elgondolás kevésnek tekinti önmagában a nyelv birtoklását, az autentikus magyarság igazi követelménye nem pusztán a nyelv, hanem a nyelvi kompetencia lehető legteljesebb birtoklása. A magyarság kritériumában ezzel már az első pillanatban megjelenik egy minőségi követelmény – nem pusztán a nyelv ismeretéről van szó, ha magyarságról beszélünk, hanem a nyelvben való minél teljesebb otthon-létről, a nemzetet alkotó nyelv lehetőségei feletti magabiztos uralomról. Ha az értelmiség ideológiája szerint mindenki a magyar nemzethez tartozik, aki magyarul beszél, Kazinczy törekvése arra irányul, hogy éppen ebben a vonatkozásban állítson fel minőségi kritériumokat s ezzel éppen azt ellenőrizze, ami a kortársak ideologikus törekvéseinek az alapja: a nemzeti nyelvet. El kell fogadnia: mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél, de akkor mindenkinek el kell fogadni azt is, hogy a magyar nemzet vezető erejét csak azok a kevesek alkothatják, akik tökéletesen birtokolják a magyar nyelvet. Ez a birtoklás csak az írott nyelv világában gondolható el, hiszen csak ott ellenőrizhető. A fogság előtti Kazinczy törekvései révén éppen ezen a módon bontakozik ki a rendi felvilágosodás újabb változata: hallgatólagosan elfogadja (bár a nemesi ellenállás diadalának néhány hónapját leszámítva nyíltan soha nem hirdeti) a nyelv nemzetalkotó szerepét, ám minden erejével azon van, hogy ezt a nyelvet a legmagasabb szinten birtokolva igazából ő birtokolja – vagyis: a művelt kevesek birtokolják – a nemzeti nyelvet, vagyis: a nemzet lényegét. A nyelv nemzetalkotó szerepének elismerése gondolatvilágában soha nem egyszerű kijelentésként, hanem csak a fölényes, mindenkivel szemben hitelesnek bizonyuló nyelvi kompetencia révén és annak birtoklására tett – s élethosszig tartó – erőfeszítésként van jelen. A rendi felvilágosodás új, Kazinczy nevéhez és tevékenységéhez kapcsolódó kritériumát tehát két dolog

adja ki. A nyelvben való hiteles és teljes kompetenciát ugyanis – elvileg és gyakorlatilag – *bárki* megszerezheti, éppen ezért ez az álláspont eleve kompromisszumot foglal magába és átjárhatóvá téve a *natio Hungarica* falait ki is lép e falak közül, hiszen a nemzetet elsősorban kulturális tényei által meghatározott nemzetként fogja fel, ezzel pedig a hatalom alapját olyan területre helyezi, amely valóban szabad, tehetséggel és szorgalommal *bárki* számára hozzáférhető, birtokba vehető és megművelhető terület. Másik oldalról tekintve viszont az ilyen hatalmi helyzet csak folyamatos munka és küzdelem – a nyelvben való s minél teljesebb otthon-létért való folyamatos küzdelem – árán tartható meg. Ebben a küzdelemben előnyök lehetnek, de ezek az előnyök nem lehetnek kizárólagos előnyök, amelyektől a másik fél eleve meg van fosztva. Kazinczy világának arisztokráciájában nem csak nagy számban lesznek ott az alacsony sorból származott írástudók, de a többséget is ők alkotják majd.

A fiatal Kazinczynak a nemzeti nyelvhez való viszonyában tehát a rendi felvilágosodás ideológiájának új változata van jelen: ahogy Bessenyei programja (a „tudományok” középpontba állításával) megnyitotta az utat a „porban heverő jó elmék” előtt, Kazinczy elgondolása (a nyelv „tökéletesség”-ének célkitűzésével) ugyancsak mindenki számára megnyitotta a nemzet elitjéhez vezető utat. A „constitutio” ugyan érintetlen marad, mégis alapvető változás történt. Mindennek a későbbiekben egyre több következménye mutatkozik meg, minden következmény azonban ebben a pillanatban – 1790 körül – természetesen még beláthatatlan.

MAGYAR TANÁROK A 17. SZÁZADI LONDONBAN

A huszadik században számos magyar emigráns csinált karriert Angliában – elég csak egyetlen szakmát, a közgazdászokét említeni, ahol Balogh Tamás és Káldor Miklós oxfordi, illetve cambridge-i professzorságig és magas szintű politikai tanácsadói pozícióig vitte. Ami a régi magyarokat illeti, bár az elmúlt évtizedekben Jászberényi P. Pál neve valamivel ismertebb lett Magyarországon, ma is elég kevesen, inkább csak Bethlen Miklós olvasói tudnak erről a kiváló pedagógusról, aki hat-hét éven át oktatta az angol gyerekeket latinra a londoni Charing Cross közelében fenntartott jó hírű (bár nem „udvari”) magániskolájában.¹ Pedig hát Jászberényi példája nem egy királysági és erdélyi magyart arra ösztönzött, ő is próbáljon szerencsét „gyermektanítással” Angliában. Ha ez csak hiábavaló próbálkozás lett volna egyes peregrinusok részéről, el is felejthetnénk, ám újabban előkerült dokumentumok arra mutatnak, a 17. század második felében a londoni magyar kolónia többségét éppen ezek a magyar vendégtanárok alkották.

Jászberényi P. Pál (valószínűleg Jászberényi Mátyás fogarasi elsőpap fia) már az angol királyság visszaállítására előtt átkelt Hollandiából Angliába, ahol először is felkereste az oxfordi egyetemet. Itt nem időzhetett sokáig, mert mint azt *Fax nova linguae latinae* c. művének előszavából tudjuk, hamarosan egy Cecil Tufton nevű nemes úr vette pártfogásába, az ő gyermekeinek lett a házitanítója. 1662 elején az erdélyi pedagógus már Londonban élt, itt adta ki Samuel Browne-nál ebben az évben *Examen doctrinae Ariano-Sociniane* c. unitárius-ellenes művét, amit részben németből fordított egy Kolozsvárról kapott kéziratból. Bár egy ideig Bethlen Miklóson kívül Jászberényi a kis I. Rákóczi Ferencet is tanította (s erre a tényre olyan büszke volt, hogy azt még franekeri matrikulációja alkalmával is bejegyeztette az egyetem anyakönyvébe),² az *Examen* előszavában már dicsérettel jelzőkkel halmozza el a Rákóczi-család szempontjából „hítségő” módon uralomra jutott új fejedelmet, Apafi Mihályt. Ami anyagi helyzetét illeti, az még 1662 júniusában sem volt rendezett, mert bár ekkor könyvének egy példányát küldi a londoni holland egyháznak, egyszersmind segítyt is kér a magyar reformátusokhoz Angliában legközelebb álló protestáns atyafiaktól.³ Így az a valószínű, hogy a szerencse végül va-

¹ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, Bp., 1980, 585.

² Jászberényi 1657. február 22-én matrikulált Franekerben, lásd *Album studiosorum Academiae Franekerensis*, Franeker, 1968, 170.

³ J. H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Bataviae archivum*, T. III, P. II, Cambridge, 1897, Nr. 3571.

lamikor 1662 végén vagy 1663 elején mosolygott rá Jászberényire, amikor is megindította magániskoláját a Charing Crosson és előkészítette kiadásra latin nyelvtankönyvét és szöszedetét. A két részből álló kiadványt – mert a kétnyelvű bevezetővel ellátott *Fax nova linguae latinae* mellett az azt kiegészítő, jóval rövidebb *Institutionum grammaticarum pars prima* is megjelent – a kiadó, Nathaniel Brooke 1662. november 18-án jegyeztette be a Company of Stationers nagykönyvébe.⁴ Amikor Bethlen Miklós 1663 decemberében megjelent Londonban, Jászberényi már jól kereső ember volt, olyannyira, hogy szinte számolatlanul tudott kölcsönadni, illetve költőpénzt adni erdélyi vendégének. A *Fax nova / A New Torch* első kiadásának, amihez olyan angolok írtak ajánlást, mint a híres Edmund Castell és Samuel Cromlehelme, a Szent Pál iskola Pepys által is nagyra becsült tanára, már akkora sikere volt, hogy a következő hét év során a csaknem 600 oldalas nyelvtankönyv még három újabb kiadásban jelent meg. Közbejött persze egy-két zavaró körülmény, a nagy londoni pestisjárvány és az 1666-os tűzvész, ami után alaposan felmentek a könyvárak (a legtöbb könyvárus a Szent Pál katedrális mellett táborozott és készletük nagy része odaveszett), de még így is határozottan állíthatjuk, hogy 1668–69-ben Jászberényi P. Pált Londonban az egyik legsikeresebb pedagógusként és szerzőként tartották számon. Sikerének igen gyorsan híre ment, mert már a hatvanas évek első felében több magyar kelt át a csatornán Hollandiából, hogy tanítással keresse kenyerét a már világvárosi méretű Londonban.

Mielőtt számba vennék ezeket a Jászberényi-epigonokat, illetve angol földön vendégtanárkodó magyarokat, választ kell adnunk egy mindeddig tisztázatlan kérdésre – mikor halt meg Jászberényi? A magyar lexikonok erre nagyon bizonytalan választ adnak, illetve rendszerint az 1678? dátumot közlik.⁵ Nem tudni, ez a kérdőjeles dátum kitől származik, Bod Péter csak annyit ír a *Magyar Athenasban*, hogy Jászberényit Londinumban „a rossz emberek alattomban beadott méreg által elvesztették. Mely éppen akkor történt, midőn [...] Enyedre akarnák hozni professornak”.⁶ Ebben a mondatban csak az utóbbi állítás valószínű; a 17. század közepén, ha valaki gyomormérgezésben vagy netán kolerában halt meg, a kortársak szándékos mérgezést gyanítottak. Az viszont kétségtelen, hogy az enyedi kurátorok szívesen láttak volna egy olyan embert a kollégiumban, aki már fényes karriert csinált Angliában. A kérdés csak az, ez mikor történt.

E sorok írója már korábban is több okból kétségbe vonta az 1678-as halálozási dátum helyességét. Az egyik ellenérv magától Bethlen Miklóstól származik, aki önéletírásában kétszer is mondja, Jászberényit „egynehány esztendővel” azután, hogy magániskolát nyitott, megmérgezték, s hogy ő az angliai pedagógus Mátyás nevű atyjafiának és örökösének „egynehány esztendővel” 1663 után fizette vissza pénzbeli tartozását.⁷ Tizenöt év

⁴ *A Transcript of the Registers of the Worshipful Company of Stationers*, II, 1655–1675, London, 1920. Brooke más nyomdában és más évszámmal nyomatta ki a két könyvet, így az *Institutiones* első kiadása 1663-as, utolsó kiadása pedig 1669-es évszámmal jelent meg, míg a *Fax nova* első kiadása 1664-es, az utolsóé pedig 1670-es évszámú.

⁵ Pl. az *Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., 1994, II, 900.

⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Bp., 1982, 332.

⁷ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós..., 585.

kicsit több, mint „egynehány” esztendő. A másik érv az, hogy az Angliában járt vagy oda kívánczoló hollandiai magyar peregrinusok, akik korábban sűrűn ajánlották disputációikat Jászberényinek, 1669 után ezt már nem teszik. Az utolsó ilyen ajánlás alighanem Szoboszlai Mihályé, aki 1669. március 23-án disputál Leidenben.⁸ Ha Jászberényi továbbra is működött Londonban, fogas kérdés, miért apadnak el hirtelen ezek az ajánlások.

Most fény derült a rejtélyre: Jászberényi P. Pál már 1669-ben meghalt. Ezt több újonnan talált dokumentum igazolja. Mindenekelőtt a Guildhall Libraryben talált, MS 10116/6 jelzetű jogosítvány, amit Samarjai-Samareus Sámuel részére állított ki egy londoni egyházközség lelkésze. Ez Robert Boreman, a St. Giles-in the Fields templom rektora (és westminsteri kanonok)⁹ szövegezésében így hangzik: „It being certified by diverse Testimonials under ye hands of ye Professories and ministers in foraine Countryes, of ye Pietie, Learninge and good life of ye bearer hereof, Samuel Samareus, who was usher to ye late famous Paulus ye Hungarian, interred in my Church, He being likewise commended to me by ye Reverend and learned Dr Basier Chaplaine to his Ma(jes)ty; of doe upon these grounds, or considerations recommend him as a person fitt and of great abilitie to sett up on a Schole for ye education of young Gentlemen, and others in the(se), or in any other parts of this kingdome. Julii 2, 1669.” (Idegen országok professzorai és lelkészei által írt különféle tanúságok bizonyítják e bizonyítvány tulajdonosának, Samarjai Sámuelnek jámborságát, tudós voltát és tisztességes életét; helyettese volt ő amaz híres magyar Pálnak, akit *az én templomomban* temettek el. Ugyancsak ajánlotta őt a nagytisztelétű Basire doktor, Ófelsége káplánja; ezen az alapon, illetve meggondolásokból kifolyólag ajánlom őt, mint egy arra alkalmas és nagytehetségű embert, hogy nemes ifjak részére iskolát alapítson, akár itt, akár a Királyság más részén.) Kurzívval kiemeltém az eddig ismeretlen tény, hogy Jászberényit egy londoni anglikán templomban helyezték örök nyugalomra nem sokkal Samareus-Samarjai iskolaalapítási kérvénye előtt. A jogosítványért folyamodót még egy A. Gaudain (M. D.) nevű orvos ismerőse is támogatja a következő latin szöveggel: „Novi Do(minu)m Samareum per fore quinque Annos, atque ipsum aptissimum judico ut pueros (eo modo quo docebantur a D(omin)o Paulo Jazberenii) instruat”, vagyis szintén úgy véli, a Jászberényi módszerével az általa öt éve ismert Samarjai kiválóan tud majd tanítani gyermekeket. A „ludimagisteri” engedélyt a kérelmező hamarosan, már 1669. július 6-án megkapta, amint arról Thomas Extontól, aki oldalt ráírt erre a lapra is, a következő lapon értesülünk: „Fiat Licentia”.

Mielőtt Samarjai személyével foglalkoznánk, pontosítani próbáljuk Jászberényi halálának idejét. Az év, 1669, már biztosnak látszik, ami pedig a hónapot illeti, ahhoz a *Calendar of State Papers* egyik bejegyzése nyújt támpontot. Ez 1669. június 18-i (az új naptár szerint 28-i) keltezésű és egy bizonyos Mr. Cooke javára hozott döntést rögzít: nem engedélyezi, hogy „a nemrég elhunyt magyar Pál birtokát kisajátítsák”.¹⁰ Bár az

⁸ *Régi magyar könyvtár*, III, *Pótlások...*, Bp., OSZK, 1993, 6569. sz.

⁹ Mezőlaki János albumában (OSZK, Duod. Lat. 108, fol. 17) így szerepel, amikor nevét 1669. augusztus 22-én beírja.

¹⁰ „...no grant of the estate of – Paul, a Hungarian, late deceased, pass”. *Calendar of State Papers. Domestic Series. October 1668–December 1669*, London, 1894, 371.

illető magyar vezetékneve nincs kiírva, nyilvánvaló, hogy itt Jászberényiről van szó. A szövegből nem világos, ki akarta a nemrég elhunyt magyar hátrahagyott birtokát kisajátítani és mennyi vagyona volt az alighanem hirtelen elhunyt Jászberényinek, aki ekkor nem lehetett több 33–34 évesnél, de segítségünkre van abban, hogy a londoni magyar nyelvtanár halálának dátumát 1669 május–júniusára tegyük. Megjegyzendő, hogy *A Fax nova* negyedik, utolsó kiadása csak 1670-ben, tehát már Jászberényi halála után jelent meg; ez a tény félrevezetett több kutatót, akik tévesen úgy gondolták, a kiadásban szereplő ajánló szöveget Gilbert (Sheldon) canterburyi érseknek a szerző ebben az évben írta.¹¹ A valóságban ez az ajánlás még 1666-ból származik, csak az 1670-es kiadásban újramomták.

Ami Samarjait illeti, ő ezek szerint 1663 végén vagy 1664 elején tűnhetett fel Angliában. Jászberényivel alighanem ismerték már egymást Franekerből, ahol Samarjai 1659. április 24-én matrikulált. Samarjai mindenekelőtt a szokásos magyar pénzszerzési lehetőségeket próbálta kihasználni: cambridge-i kollégiumoktól kért és kapott segílyt az 1663/64-es tanévben,¹² egy ízben Száki Ferenc nevű barátjával és földijével együtt. Kérvényezett segílyt a londoni holland egyháztól is: ebben az 1664 áprilisában írt beadványában elmondja, hogy mivel II. Rákóczi György és más pártfogói halála miatt nem kapott pénzt a holland egyetemeken eltöltött öt év alatt és minthogy szülővárosát, Érsekújvárt elfoglalták a törökök, nem mehet vissza hazájába, de még nem tud elég jól angolul, így nehéz megélhetését biztosítani.¹³ De Samarjai élelmes ember volt és elég sokoldalú: magát mint „Medicust” és „Teológust” aposztrofálja, tehát valószínűleg orvosi tanulmányokat is folytatott Hollandiában, Utrechtben vagy Leidenben, továbbá elég jó nyelvérzéke lehetett, mert a Mezőlaki-albumban található mottó („Labore et Constantia”) utáni bejegyzése hatnyelvű, a latin idézet mellett egy-egy mondat – a latin szöveg második részének fordítása – áll itt németül, franciául, olaszul, spanyolul és angolul. Csak a jogi hangzású latin és az angol mondatot idézem: „Qui non exequitur praeceptum, cogendum est”, „He that executeth not a precept, is to be compelled” (Aki nem alkalmaz egy szabályt, azt kényszeríteni kell rá).¹⁴ Bár nem tudjuk megmondani, Samarjai melyik évben szegődött el segédtanárnak Jászberényi iskolájába, 1667 októberében már biztosan ott volt, mivel album-bejegyzésének dátuma megegyezik Jászberényi bejegyzésével ugyanabban az emlékkönyvben.¹⁵

Miután engedélyt kapott angliai tanításra, Samarjai Sámuel eltűnik. Lehet, hogy elköltözött Londonból, mindenesetre 1676/77-ben, amikor Beregszászi István vezetésével gályarabságból szabadult magyar csoport érkezik Londonba angliai gyűjtésre, nincs velük kapcsolatban. Persze az sem lehetetlen, hogy a kiváló képességű Jászberényit nem tudta pótolni s a londoni nyelviskolát fenntartani, s ezért visszaköltözött Hollandiába,

¹¹ *Angol életrajz Zrínyi Miklósról, London, 1664*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987, 363.

¹² Mint az a számadáskönyvekből kitűnik, segílyt kapott a St. Catherine, Christ, Trinity és King’s kollégiumoktól, vö. GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., 1989, 96.

¹³ HESSELS, *i. m.*, 2503–2504.

¹⁴ Mezőlaki album, fol. 166.

¹⁵ Jászberényi bejegyzése: *uo.*, fol. 101.

ahol bizonyosan voltak ismerősei. Ezt a feltevést csak egy kapcsolat látszik halványan valószínűsíteni: Samarjai közeli barátja volt az a Száki Ferenc, aki két latin verssel is szerepel a Jászberényi-szerkesztette kis londoni Zrínyi-gyászantológiában, a *Lacrymae Hungaricae*-ben.¹⁶ Száki, aki, mint már korábban utaltam rá, együtt kéregetett Samarjaival Cambridge-ben 1664-ben, körülbelül egy évig házitanítóskodott a southwicki Richard Norton gyermekei mellett és itt készítette el azt a kis *Speculum praeceptorum logicorum Aristotelico–Rameorum...* c. füzetet 1665 decemberében, amelyet három tanítványa számára szerkesztett össze.¹⁷ Száki már Hollandiában rendkívül termékeny ember volt, egyedül Leidenben kilenc alkalommal disputált, és angliai tartózkodása után (ami nem lehetett több két évnél) 1667 decemberében Harderwijkben szerzett teológiai doktorátust. Ezután Németországba költözött, 1694-ben még élt, ekkor Bethlen Mihály találkozott vele Kassalban és úgy írja le, mint „régii magyar oppenheimiumi magyar mestert, aki török inasokat tanít”.¹⁸

Nem tudni, mennyire érvényesült a Jászberényi-modell annak a negyedik magyarnak a karrierjében, aki pár évvel a londoni magyar iskolaigazgató után kapott engedélyt angliai tanításra. Ezt az alighanem Kassáról elszármazott fiatalembert Almási Péternek hívták és több emlékkönyvi bejegyzés alapján e sorok írója már korábban úgy vélte, hogy Almási Londonban tanítással foglalkozott.¹⁹ Bár holland egyetemen nem matrikulált, feltehetően ő is Hollandiából ment át Angliába valamikor az 1670-es évek elején. Ami vele kapcsolatban különösen érdekes, az a tény, hogy a korábbi, Angliában tanító magyaroktól eltérően Almási Péter nem tanult teológiát. Reformátusnak református volt és Sárospatakra járt, ahol 1662-ben lett senior. Az itteni diáklistán neve mellé be van írva, hogy külföldi akadémiákra távozott, „ubi multos annos habitat”, vagyis számos évig lakott.²⁰ A lista-készítő hozzáteszi: Almási nem külföldön hunyt el, hanem hazatérte után Kassán. 1669-ben Almási Péter még kassai rektor volt, Felvinczi Sándor leideni disputációi közül az elsőt és másodikat többeknek, közöttük Almásinak is ajánlja.²¹ Ami az album-bejegyzéseket illeti, az első Almási-nyom a volt gályarab Nikléczi Boldizsár emlékkönyvében maradt fenn: a hosszú latin bejegyzés (Juvenalis-idézet) keltezése London, 1676. november 14-e, és ami igazán érdekes, az Almási önmeghatározása: „Tuus Patriota Hungarus”.²² Mielőtt Almási Péter következő album-bejegyzését elemeznénk, szót kell ejtenünk egy olyan dokumentumról, amely nemcsak azt bizonyítja, hogy a volt kassai rektor már 1674-ben Angliában tartózkodott, de azt is, hogy már hosszabb ideje Londonban kellett laknia. Ugyanis egy londoni egyházközséghez, ez esetben a St. Bride templomhoz tartozni csak akkor lehetett, ha valaki rendszeresen látogatta az istentiszteleteket és a lelkészek, illetve az egyházközségi tanácsstagok ismerték. Almásival, úgy látszik, ezt volt a

¹⁶ RMK III, 6492. Két példánya maradt fenn: egy a British Libraryben, a másik Wolfenbütteleben.

¹⁷ Bodley könyvtár, Oxford, MS. Rawlinson, D. 234.

¹⁸ BETHLEN Mihály *Útinaplója*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1981, 114.

¹⁹ Forrás, 2002/2, 69.

²⁰ Egyháztörténet, 1944, 339.

²¹ RMK III, 2479 és 2480.

²² NIKLÉCZI Boldizsár, *Manipulus virorum excellentis...*, OSZK, Duod. Lat. 81, 184/v.

helyzet, mert fennmaradt egy 1674. szeptember 24-én angol nyelven kiállított tanúságlevél, amelyik a következőket mondja: „These are to certifie all whome it may concerne that Mr *Peter Almasi* of ye parish of St Bride of London is a person of a sober life and conversation and in all things conformable to ye Church of England as it is now by Lawe established and very fittly qualified to teach a Grammar Schoole. In witness whereof wee have hereunto sett our hands this twenty fourth day of Sept”.²³ A három tanácstag (John Rawlins, Robert Levall és Ch. Bowdler) által aláírt bizonyítvány Almásiról azt mondja, hogy józan életet él, megfontoltan beszél és – ez az érdekes rész! – mindenben elfogadja az anglikán egyház hitvallását. A magyar peregrinusnak erre azért volt szüksége, mert londoni középiskolában akart tanítani. A bizonyítvány használt is, mert ugyanaz év október elsején (az új naptár szerint tizedikén) Thomas Exton és társa ingyenes tanítási engedélyt adtak Almásinak. Vagyis a feltehetőleg református családból származó magyar hét évvel az Act of Uniformity után, amely leválasztotta a kálvini tanokkal rokonszenvező kisebbséget az episzkopális anglikán többségtől (az előbbieket lettek a non-konformisták, vagyis a puritán/presbiteriánus „szakadárok”), úgy módosította hitbéli felfogását, hogy az megfelelt a korabeli angolok elvárásainak. Ugyanez lehetett a helyzet magával Jászberényivel, máskülönben nehezen elképzelhető, hogy anglikán templomban temették volna el.

Almási Péter tehát letelepedett és éveken át tanított is Londonban. A fent említett 1676-os bejegyzés után újra előfordul a neve, még hozzá Hodosi Sámuel albumában. Ez három évvel későbből, 1679. április tizenhetedikéről való – az Angliából már hazainduló hajdani veszprémi rektor albumába Almási egy hatsoros Horatius-idézetet ír be, a harmadik óda kezdősorait („Sic te Diva potens Cypri...”), majd így fejezi be szövegét: „Ita comitabatur D(ominum) Hodosi popularem jam jam ab Anglia abiturientem in dulce solum Hungariae”.²⁴ Nem kell hozzá különösebb képzelőtehetség, hogy ezekből a sorokból honvágyat olvassunk ki: Almási mintha kicsit irigyelné Hodosít, hogy visszatérhet Magyarországra édes földjére. Ami őt magát illeti, tovább tanít Londonban, s bár nem tudjuk biztosan, melyik iskolában és pontosan mit, alighanem latin klasszikusokat, és talán abban a Westminster College-ban, ahol Richard Busby (1609–1695), a kiváló klasszikus filológus volt az igazgató. Busbyról tudjuk, hogy jóban volt Isaac Basire-ral, olyannyira, hogy amikor Basire lejött Durhamból Londonba, rendszerint Busbynál szállt meg. Busby ismerte és alighanem segítette is Jászberényit.²⁵ Arra, hogy Almási a Westminster College-ban taníthatott, abból következtethetünk, hogy Busby könyvei közt fennmaradt egy 1645-ös amszterdami magyar zsoltárkiadás, aminek őrlapján a következő ajánlást olvashatjuk: „Hoc Psalterium Hungaricum offert humiliter D(omi)no Busbey, Petrus Almási Hungarus, 4 Idus Junii [16]81”.²⁶ Vajon Almási ezt búcsúajándéknak szánta, mivel már hazakészült Magyarországra? Ez a könyvajándék ugyanis az utolsó híradás

²³ Guildhall Library, London, MS 10.116/8.

²⁴ Hodosi Sámuel album amicorum, OSZK, Oct. Lat. 777, fol. 59/v.

²⁵ Vö. GÖMÖRI György, *Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről*, MKsz, 1979, 63; valamint ItK, 2002, 412.

²⁶ Jelenleg is a londoni Westminster College könyvtárában.

Almási Péter angliai jelenlétéről. Ha visszatért, nem biztos, hogy (amint a pataki lista állítja) Kassán maradt a Thököly-felkelés idején, lehet, hogy Erdélybe költözött, s ha ez a feltevésünk helyes, talán az ő fia volt az az Almási István, aki később Lord Paget segítségével eljutott Angliába, ahol több évig tanult.²⁷

A Jászberényi-modell lebeghetett Mezőlaki János szeme előtt is, amikor két korábbi angliai körút után (1667-ben, majd megint 1668 tavaszától 1669 nyaráig) 1671-ben végleg Angliába költözött. Széleskörű kapcsolatai alapján Mezőlaki úgy vélhette, valamilyen álláshoz jut Angliában, de ez nem sikerült neki, mivel 1679–80-ban William Sancrofttól kér anyagi segítséget, majd 1681-ben Cambridge-ben találjuk, ahol nem kevesebb, mint négy kollégiumhoz (King's, Clare's, Christ's és Trinity) folyamodik segélyért, amit meg is kap; egyedül a King's-tól annyit, két font sterlinget, amennyiből akár egy hónapot Cambridge-ben tölthet.²⁸ De Mezőlaki tevékenységének fő színtere mégiscsak London, ahol feltételezésünk szerint részben alkalmi latintanításból élt, hacsak nem kapott segílyt egyes angol egyházi vagy más „pártfogóktól”, akikre egyébként utal Sancroft is, 1680. június 10-én kelt levelében.²⁹ Mezőlaki tartotta a kapcsolatot más, Angliába látogató magyarokkal, neve és címe szerepel Kaposi Sámuel „omniariumá”-ban, amit az 1685-ös látogatása idején vezetett. 1693-ban megbetegedett, beszállították a Bedlam nevű londoni elmegyógyintézetbe, ahol 1693. szeptember 29-én halt meg.³⁰ Mezőlaki János bizonyos értelemben „rekordot” döntött: Bánfihunyadi János után ő volt a második magyar, aki több mint húsz évig élt Angliában.

Végül szólni kell arról a Tolnai Mihályról, aki *nem azonos* a *Szent Had* szerzőjével, hiába állítja arról az *Új magyar irodalmi lexikon* első kiadása, hogy „Angliában tanult”.³¹ A lexikonban szereplő Tolnai – teljes nevén Tolnai Szabó Mihály – tanult ugyan Hollandiában, de azután aligha jutott el Angliába, helyette visszatért Magyarországra, s lett a bujdosók tábori papja; a másik Tolnai Mihály viszont, akit az 1669. évi sárospataki lista úgy aposztrofál, mint aki „Angliában maradt, ott élt számos évig, Londonban történt elhunytáig”, valóban a szigetországban telepedett le. (Ezt egyébként már jó néhány évvel ezelőtt megírtam,³² de egyes irodalomtörténészek ritkán olvasnak újabb szakirodalmat.) Ami kissé bonyolítja a dolgokat, az egy groningeri matrikuláció: az egyik Tolnai, valószínűleg „a sárospataki”, 1670. november 15-én matrikulál az ottani egyetemen, egy nappal ifj. Tarczali Pál előtt, majd ugyanott ad ki egy disputációt 1671. június hatodikán.³³ Tarczali Debrecenben tanult és annak a Tarczali Pálnak a fia, aki nemcsak Angliába, de Harsányi Jakabbal együtt még Skóciába is eljutott és 1642-ben Edinburghban tett

²⁷ Vö. GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok*, Bp., é. n. [1991], 62–64.

²⁸ GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok...*, 130–131. Évi 30–40 fontból vidéken már elég jól meg lehetett élni: Blair WORDEN, *Stuart England*, London, 1986, 39.

²⁹ *Uo.*, 130. A levél jelzete: Bodley, Oxford, MS Tanner 37, fol. 45.

³⁰ KAPOSI Sámuel, *Omniarium*, MS Tomus VII, 217 (Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, mikrofilmje a szegeédi Egyetemi Könyvtárban), 216. jegyzet. A halálzási dátumhoz vö. GÖMÖRI, *Angol–magyar kapcsolatok...*, 131.

³¹ *Új magyar irodalmi lexikon*, III, 2103.

³² Vö. GÖMÖRI, *Angol–magyar kapcsolatok...*, 100.

³³ *Antidoti theologiae contra strophas et cavillationes Jesuitarum*, RMK III, 2560.

közzé disputációt *Theses theologicae de Sacra Domini Coena* címmel.³⁴ Az ifjabb Tarczali tehát, apja példáját követve, ami a 17. században elég gyakori, Groningen és Utrecht után szintén átrándult Angliába, és 1671 végéről vagy 1672 elejéről fennmaradt egy levele William Sancroft-hoz, a Szent Pál katedrális dékánjához, amelyben pénzt kér oxfordi tanulásra.³⁵ Ezt, úgy látszik, meg is kapja, és 1672-ben Oxfordban kiadják *De vocatione gentium, et conversione Judaeorum* című, az apokaliptikus-teológia szempontjából időszerű értekezését, amelyet egy évvel később az egyetemi kiadónál újabb oxfordi kiadás követ.³⁶

A bennünket érdeklő Tolnai Mihály alighanem angliai útítársa volt ifj. Tarczali (P.) Pálnak. Utóbbi, bár disputációját Oxfordban szinte azonnal kiadták, nem sokáig maradt Angliában, mert már 1672 decemberében Franekerben találjuk, később meg (1677-ben) Leidenben szerzett orvosdoktori oklevelet.³⁷ Tolnai Mihály viszont úgy döntött, hogy Angliában marad, s ehhez ő is a magyarok által gyakran igénybe vett és felkeresett Sancroft segítségét kérte. Ezt a cambridge-i Thomas Page leveléből tudjuk, amelyet Sancroftnak írt Londonba. Page melegen ajánlja „Tolnay” urat, levelének átadóját, akit már Oxfordból küldtek Page-hez, s aki már „néhány hónapot töltött Cambridge-ben”. Ezalatt, mondja Page, „gyakran beszélgettem vele és úgy találok, hogy tanulni vágyó, szerény ember, gyakran jár istentiszteletre és életmódja feddhetetlen.”³⁸ Mint azt már korábban felvettem, elképzelhető, hogy Tolnai éppen William Sancroft segítségével jutott állandó álláshoz Kensingtonban, ahol rektor lett a helyi iskolában.

Bár eleinte latinul taníthatott, néhány év alatt Tolnai Mihály alighanem jól belejött az angolba is. Amikor Kaposi Sámuel 1685-ben Angliába látogatott, minden valószínűség szerint őt is meglátogatta – omniariumában a 217. szám alatt találjuk „A Tolnai Ur szállásnak titulusa Angliában” feljegyzést, majd alatta ezt angolul: „Latein School-Master at Kensington neare London”.³⁹ Azt sem tartom kizártnak, hogy Tolnai régi oxfordi kapcsolatai és angliai ismeretségei révén tanácsot tudott adni Kaposinak, aki aztán omniariumában részletesen leírja az akkori oxfordi oktatási rendszert. Bár erre nincs konkrét adatunk, nagyon valószínű, hogy Tótfalusi Kis Miklós, aki 1688-ban töltött pár hetet vagy hónapot Angliában, ugyancsak találkozott Tolnai Mihállyal; Kaposi közeli barátja és tisztelője volt Tótfalusinak, s minden bizonnyal átadta a kensingtoni tanár címét az erdélyi mesternyomdásznak, aki alig ismert valakit Londonban.

Kensington ekkor még nem volt szerves része Londonnak, bár éppen a 17. század végén kezdett népszerűbb kirándulólé hely lenni – ekkor épült a Kensington Palace, ahol az uralkodó házaspár, William és Mary lakott. Bethlen Mihály naplójában leírja, hogy a király csak hetente kétszer járt be Kensingtonból Whitehallba – így aztán érdemes volt

³⁴ Mikrofilmje az OSZK-ban, de nem szerepel az RMK-ban.

³⁵ A levél keltezetlen. Jelzete: Bodley, Oxford, MS Tanner 33, fol. 56.

³⁶ RMK III, 6641. A második kiadás egyetlen példányát én találtam meg az Essexi Maldon Plume könyvtárban.

³⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 3. kiadás, Bp., 1977, 620.

³⁸ Bodley, Oxford, MS Tanner 43, fol. 41.

³⁹ KAPOSI Sámuel, *Omnium*, 217. feljegyzés.

Tolnai Mihályt meglátogatni, mert miután „megudvarolják” a királyt és a királynét „Kinsingtonon”, utána estebéden lehet vendégeskedni Tolnainál, aki „jól tart bennünket [...] magyar kápasztával és jó veres, fehér borral”.⁴⁰ Tolnai Mihály neve hétszer fordul elő Bethlen Mihály naplójában, 1694. április 18-án az erdélyi utazó megint kinn ebédel Kensingtonban ephorusával, Borosnyai Nagy Jánossal; ekkor anglikán módon úrvacsorát is vesznek, amit lehet, hogy Tolnai szolgáltat.⁴¹ Mindez közeli, szinte familiáris kapcsolatra utal a jómódú angliai magyar latintanár és a fiatal erdélyi arisztokrata között.

Hogyha Bethlen Mihályt jól tartja, amikor az Angliában jár, természetesen Tolnai ajtaja nyitva áll egy ifjú Telekinek is, aki három évvel később, 1697. május 28-án érkezik Londonba. Egy másik, ott élő erdélyi emigráns, Franck Ádám Tolnaitól értesül Teleki jöveteléről, s menti ki magát levélben;⁴² Teleki Pál pedig érkezése másnapján már hintón kilátogat „Kinczintoban” Tolnaihoz, sőt másnap is együtt ebédelnek.⁴³ Ebből következtethetünk arra, mikorra datálható Tolnai Mihály bejegyzése Teleki Pál albumába: egy Ovidius-idézet a *Metamorphosis*ből, amit Tolnai így ír alá: „Mich. Tolnai Hung(arus), hospes apud Anglos in agro Kensingtonensi”.⁴⁴ Tolnai tehát 1697. május 19/29-én jegyezte be ezt a szöveget, magát „az angolok vendégének” nevezve, illetve „jövevénynek” (a „hospes” szónak mindkét jelentése lehetséges), jóllehet már 23 éve élt ebben az országban. Mivel őt aligha hívták haza úgy, mint hajdan Jászberényit, Erdély helyzete sem tűnt túl rózsásnak II. Apafi Mihály Bécsbe utazása és ott-tartása után, gondolom, Tolnai Mihály elfogadta, hogy most már haláláig Angliában marad.

Angliát járó magyarokkal továbbra is, szinte haláláig tartja a kapcsolatot. Gyöngyösi Árva Pál, aki 1699-ben Oxfordban, „Dialithus” álnéven könyvet adott ki *XPHEMΩΔΙΑ Parabolico prophetica de infausto Fausti Socini* címmel, amelyben egyaránt támadta a jezsuitákat és az unitáriusokat, találkozott Tolnaival, sőt John Mill oxfordi tanárhoz címzett, 1699. november 27-én kelt levelét is Tolnai házából, Kensingtonból írta.⁴⁵ Gyöngyösi ezek után még 1700-ban pár hónapot töltött Franekerben, ahol több teológiai disputációt adott közre,⁴⁶ és innen küldte azt a magyar témájú könyvet, Otrokocsi Főris *Origines Hungaricae*-jét Tolnainak, amelyet jelenleg a cambridge-i Pembroke College könyvtárában őriznek. A könyv kézzel írt dedikációja így hangzik: „Clarissimo ac Reverendo Viro, D(omi)no Mich. Tolnai, Popolari suo gratissimo, Benevolo Confidentissimo mittit Paulus Gyöngyösi”,⁴⁷ ami arra mutat, hogy Gyöngyösi, aki később maga is emigráns lett Németországban, meglehetősen összebarátkozott Tolnaival.

⁴⁰ BETHLEN Mihály *Útinaplója*, 88, 98.

⁴¹ *Uo.*, 101.

⁴² *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, 174 (Fontes Rerum Scholasticarum, 3).

⁴³ *Uo.*, 298.

⁴⁴ Teleki Pál album amicorum, OSZK, Duod. Lat. 168, 239.

⁴⁵ H. O. COXE, *Catalogue of the MSS in the Oxford Colleges*, I, 1972 (reprint of the 1852 ed.), CCCXXXVI. John Mill's correspondence, letters written to him, fol. 62/v.

⁴⁶ RMK III, 4179, 4180, 4181.

⁴⁷ Pembroke College Library, Cambridge, jelzete 8.14.35. Benne a Pembroke exlibrise csak 1879-ből való, tehát viszonylag későn került a kollégium birtokába.

Utolsó magyar vonatkozású nyomunk Tolnai Mihályról Bonyhai S. György emlékkönyvében található. Bonyhai 1701 május–júniusában járt Angliában, ahol Londonon kívül Oxfordban is megfordult; Tolnait valószínűleg már angliai tartózkodása elején felkereste. A már idős kensingtoni magyar ezúttal két lapon és két nyelven írt be a magyar látogató albumába, az elsőn egy latin jelmonddal: „Omnia sunt somnia Vanitas, Inanitas Finis Vitae Cinis”, amit, kissé szabadon, így magyarított párrimes epigrammává:

Mi légyen az élet, hogy ha aszt vizsgálom,
Játék, úgy találom, s múltó árnyék s álom.

Ennek a bejegyzésnek a túloldalán Tolnai Juvenalist idézi: „Omne animi vitium tanto conspectius in se crimen habet, quanto major, qui procreat habetur”, majd a szokásos meleg ajánlás következik és az aláírás: „Mich. Tolnai hungarus, hospes apud Anglos”.⁴⁸ Két évre rá Tolnai Mihály búcsút mondott ennek az álomszerű árnyékvilágnak, a régi időszámítás szerint 1703. november 30-án temették el Kensingtonban.

⁴⁸ Bonyhai György album amicorum, OSZK, Oct. Lat. 121, 164/v–165.

CSOKONAI DALLAMKÖVETŐ VERSEI

Hogy 17–18. századi dalköltészetünkben a zene jelenvalósága újabb értelmezési lehetőségeket tárhat fel az irodalomkutatás számára, arra néhány évvel ezelőtt figyeltem fel, midőn Csokonai *Musikális Gyűjteménye* (Bécs, 1803) akadt a kezembe. A nyomtatvány a költő három versét (*A' pillangóhoz*, *A' reményhez*, *Szemrehányás*) Kossovits József, Spech János és Haydn dallamával közli. A költeményeket elemezve úgy találtam, hogy azok szerkezete egyértelműen megfeleltethető a verbunkos és a bécsi klasszikus melódiák formáinak. Később, szakdolgozatomban a kutatás területét a kritikai kiadásban közreadott összes kottára kiterjesztve tovább folytattam a vizsgálódást a dallamkövető verselés mibenlétét illetően.

Mivel az érintett témával kapcsolatban vagy zenei, vagy irodalmi tanulmányok olvashatók, dolgozatomat hiánypótló munkának szánva egy köztes, a zene- és irodalomtudomány határterületén álló rendszert szerettem volna felvázolni. Elemzéseim ebből adódóan egyik irányban sem lehettek teljes körűek; a zenei és irodalmi formák egymásba fonódására, a különféle létezés módok párbeszédének együttes jelentésére helyezve a hangsúlyt próbáltam a két tudomány határterületén álló új megközelítési módokat keresni.

A korszak dalköltészetével foglalkozó szakirodalom szerint a kész dallamokra való versírás, az ún. „sperontizmus” a 18. században élte virágkorát. (Az írásmód az elnevezését a Sperontes néven működő Johannes Sigismund Scholze [1705–1750] német zeneszerzőről kapta.) A „virágkor” természetesen az előző hagyományok szerves folytatásaként értendő, hiszen az énekvész a századok folyamán nemcsak a populáris kultúra részeként maradt fenn, de Amade, Faludi, Verseghy és Szentjóni „dalgyűjteményei” mind azt bizonyítják, hogy a magas irodalom létezés módját is mindvégig meghatározta. Az, hogy a dallamkövető írásmód a 17. századtól a költészetben új formakészlet kibontakozását segítette, az alapvetően megváltozott zenei ízlésnek illetve irányzatoknak köszönhető. Amade László a magyar versíró hagyományt követve nyugati, divatos dallamok hatására alkotott rövid sorokból álló bonyolult strófaszerkezeteket, játékos, több szótagú rímeket. Faludi Ferenc énekszövegei között a közköltészet jellemző vénasszonycsúfolóit éppúgy megtaláljuk, mint a pásztorköltészet idilljeit. Bár énekeit ő is népszerű, idegen dallamokra írta, új verseléssel sohasem kísérletezett: magyaros ritmusú sorai közül itt-ott mégis kihallható az időmértékes lejtés, a mintadallam inspirációjának következménye. A sorok szótagszámát és rímrendszerét megőrizte, de a szótagmérésről éppúgy lemond-

dott, mint Szentjóni Szabó László. Verseghy már tudatosan választotta eszményének a nyugati, ritmikus dallamot: énekszerzése a hagyományok egymással való játékát, kontinuitását és diszkontinuitását élesen megvilágítja. Bár jambizáló énekszerzésével tudatosan próbált elszakadni a hagyományoktól, mégis önkéntelenül követte azok szokásrendszerét, midőn vallásos darabjait gyakran szerelmes szöveg alapján, profán dallamra írta. Csokonai nótái hasonlóan tudatos formaművészetük mellett is beágyazódnak az énekköltészet korábbi hagyományaiba, annál is inkább, mivel – miként ezt az elemzések egyértelműsítik – Vitéz Mihálynál az új formák létrehozása sohasem jelentette a régiek tagadását.

Az énekverseket azonban az irodalomtudomány nagyrészt szövegversként kezeli, mint elsődleges forrást, a kritikai kiadás is, amely, bár külön fejezetben ír a kor zenekultúrájáról, az énekköltészet jelenvalóságáról, az érintett költemények irodalmi elemzésénél figyelmen kívül hagyja az esetlegesen rendelkezésre álló zenei forrásokat. Az adott dalokról a következőképpen ír: „verselése, ritmusa pontosabban meg nem határozható, a dallamhoz igazodott” – majd a kottakép következik a gyakran egymásnak ellentmondó zenetörténeti, stílusbeli dallamelemzéssel. Az irodalmár és a zenetudós gyakran elbeszél egymás mellett, illetve hozzáértés hiányában a másik szakterületről egymásnak ellentmondó érveket sorakoztat fel saját elméletének igazolására. Elsősorban tehát ezt az egymás mellettséget szerettem volna feloldani, de már a kezdetekkor újabb problémák jelentkeztek.

Mindenekelőtt a dallamkövető versek kiválasztása okozott alapvető nehézséget.

Bár a költemények első kötetének jegyzetében Szilágyi Ferenc tisztázza a „nóta” és a „dal” közötti különbséget – miszerint „a »nóta« mindig dallamra utal, a »Dal« pedig főltehetően csak irodalmi műfajmegjelölés, s nem jelent dallamra írt verset”¹ –, később egyértelműen dallamkövetőnek minősít olyan verseket is, amelyeknél nemcsak a „nóta” utalás hiányzik, de a költemények műves formája és erőteljes gondolatossága is ellentmond a zenei fogantatásnak (pl. *A békekötésre* – szapphói strófában, *Újlesztendei gondolatok* – hopponaczeum vel trochaicumban stb.). A kettősség valószínűleg a zenei forrás egyoldalúságából illetve kritikátlan használatából származik. A közreadott kották nagy része ugyanis Tóth István kiskunfilepszállási orgonista kántor énekeskönyvéből való (1832–1843), ami nemcsak modern írásmódjában tér el a korabeli melodiáriumoktól, de természetesen sokkal inkább tükrözi saját korának ízlés- és gondolatvilágát, mintsem a 30–40 évvel korábbi kulturális állapotokat.

Tóth István már mai kottarendszert használ (ötvonalas, violin- és basszuskulccsal, előjegyzésekkel, ütemmutatóval, ütemvonallal), és kézírása kiválóan olvasható. Korabeli melodiáriumaink viszont – 18–19. századi diákénekeskönyveink, amelyeknek anyaga vagy feljegyzésmódja a református kollégiumok zenei gyakorlatán alapul – inkább hét–kilenc soros vonalrendszerben rögzítik a kulcsok és előjegyzések nélküli dallamot, sem ütemjelzést, sem ütemvonalakat nem használnak: csak a dallam- illetve a szövegsorok határán álló disztinkció-vonalak tagolják a partitúrákat. Így aztán számtalan olvasat létezik nemcsak a ritmus variabilitásából, hanem a szüntelenül felbukkanó dallamvariációkból adódóan is.

¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 1, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975, 248.

Egyes melodiáriumok a teljes kóruspartitúrát, mások csak egy-egy szólamot jegyeztek le (ami korántsem jelenti mindig a dallamot). A „dallamtár” (első 8–10 oldal), mint például az 1813-as *Halotti énekekben*, gyakran elkülönül a már csak nótautalásokat tartalmazó szöveges résztől. Énekeskönyveink jellemző vonása még a heterogén szöveg- és dallamanyag. A Maróthi-féle „harmóniás éneklés” hagyományával (nyugati faux-bourdon technika) a népdal, a kuruc dalköltészet hagyatéka, a nyugati klasszikus, a rokokó és a verbunkos dallamosság él együtt. Szövegüket tekintve „van köztük vallásos, hazafias, csatadal, fennköltebb vagy népiesebb szerelmi dal, románcszerű vers. Vannak mitológus és allegorikus dalok, latin és magyar diákdalok, profán versek és szinte érzelgős panaszdalok.”² Gyakori a stíluskeveredés egy-egy versen, sőt egy-egy strófán belül is; a népdalok ismert képeivel induló szerelmi vágyakozás gyakran rokokó díszítettségbe csap át.

Ugyanarra a dallamra „különböző kéziratokban más-más, mégpedig az egyikben istenes, a másikban szerelmi, egyikben ildomos, a másikban tréfás szöveg fordul elő – ez Európa-szerte elterjedt jelenség. A magyar reformáció első századának vezetői is éppen a virágénekek és a »pajkos hajdú nóták« meg a »korcsmán és egyéb zabáló gaz helyeken« szokásos, »akármilyen bokorbul költ« nóták egyházi szövegekkel való társítása ellen keltek ki a legélesebb hangon.”³ A mélyből feltörő életet azonban nehéz törvényekkel szabályozni. A korabeli közköltészetnek, „e félig írásbeli, félig orális, európai motívum- és formula-kincset felhasználó alkalmi versszerzésnek bizonyos alkotásai, egész divatjuk múltával bekerülhettek a népi műveltségbe, mások viszont, mivel a korabeli poézis színvonalán szólaltak, az anyanyelvű irodalmat gazdagították. Így folklorizálódtak pl. Amade, Faludi, Csokonai versei.”⁴ Csokonainál ez a formakészlet minduntalan felbukkan (a „fentebb styl” és Kazinczy megbotránkoztatására) – sperontista verseinél pedig az adott dallammal párosítva még erőteljesebben nyilvánul meg. A dallam ezeknél vagy megerősíti a közköltészet létezés módjából fakadó gúnyos, csúfolódó hangnemet (pl. *Egy fiatal házostulandónak habozása; [Zöld Ferentz, kék Ferentz, T(óth) Ferentz...]*), vagy a szöveget önmaga ellentettjébe átfordítva ironizál (pl. *Egy bétsi magyar gavallér; Egy kétségbeesett magagyilkosa*).

Mivel Csokonai sperontista versei a melodiáriumoknak szerves részét alkotják, az énekszövegek tartalmi és formai heterogeneitásából adódóan kénytelen voltam elvetni az irodalmi rendszerből való kiindulást, s koncepciómat elsődlegesen a hagyományos zenetörténeti szemléletre alapoztam. Ugyanakkor a fent említett ellentmondással is szembe-sülve próbáltam a „valódi” dallamkövető versekre korlátozni az elemzést. A további kutatás egyik lehetséges irányát e hagyományos zenetörténeti szemléletből kiinduló koncepcióval vázolnám fel, már túllépve az egyetlen forrásra alapozott elemzések eredményein. Igaz, hogy Tóth István kézírata is közelebb vihet egy-egy lehetséges olvasattal a dallamkövető versek világához, ám ennek autentikussága a korabeli forrásokból semmiképpen sem egyértelműsíthető. A dallamkövető versek valódi létezés módját elsősorban a

² DOBSZAY László, *Magyar zenetörténet*, Bp., Gondolat, 1984, 257.

³ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Bp., Akadémiai, 1978, 195.

⁴ *Közköltészet*, 1, *Mulattatók*, kiad. KÜLLÖS Imola, munkatárs CSÖRSZ RUMEN István, Bp., Balassi, 2000 (RMKT XVIII. század), 23.

korabeli irodalmi és zenei kontextus együttes feltárásában ragadhatjuk meg. A továbbiakban stílusonként egy-két „nótát” kiragadva több rendelkezésre álló forrás összevetésével (akár a primer forrásig visszamenve) szemléltetem ezen kutatási irány lehetséges eredményeit.

A Csokonai-„nóták” tipológiája

Szabolcsi Bence a 18. század református kollégiumi daltermését alapvetően három részre tagolja:

„1. Népdalok.

2. Népies, egyszerűbb műdalok, alapszerkezetükben közvetlenül a népi dallamok egyszerűbb formatípusait követve, de már komplikáltabb, keresettebb, tudatosan színező s részletező készséggel.

3. Műzene: telve nyugati vonásokkal, hajlékony és szenzibilis dallamszövő technikával. Virtuóz részletkidolgozás, aprólékos színezőkészség, bonyolult szerkezetekre való hajlam jellemzi.”⁵

Mivel a népdal és a népies, egyszerűbb műdal kategóriáját – mint arról később részletesen szó lesz – nehéz szétválasztani, az első két kategóriát összevonva egyrészt szűkítettem Szabolcsi rendszerét, a műdalok csoportját pedig a Csokonai-nóták arányainak megfelelően részletesebben tárgyaltam.

Mivel a dalszerzés és a költészet együttesen leginkább a ritmikában ragadható meg, elemzésem középpontjába a „nóták” verselése került. Bár a dallamkövető versek ritmikája önmagában sokszor nehezen meghatározható, egy adott verselési rendszerbe nem kényszeríthető, a zene ritmusa, az ütemmutató és a hangsúly feloldhat bizonyos értelmezési nehézségeket. A dallam ebből a szempontból elhanyagolható szerepet játszik; nehezen meghatározható, elvont érzelmeket közvetít a hangnem, a melódia ívei stb. segítségével, amely a témaválasztásnak irányt szabhatott, ám a verselést lényegében nem befolyásolta. A verselési rendszer természetesen csak pontos dallamlejegyzésnél vehető össze a zene ritmusával illetve formáival. Itt szinte kizárólag másodlagos forrásokra támaszkodhatunk (Tóth István és Arany János kéziratára), amelyek párbeszédbe lépve az előző hagyományokkal ebben az esetben segítenek újraírni azok kontextusát. Máskor – például a melódiák változásánál – a hagyományok közötti játék a diszkontinuitásban érhető tetten. Az állandó párbeszéd a dallamkövető verseknél zene és irodalom kapcsolata folytán sokszor kibogozhatatlanul szövevényessé válik, a különböző hagyományrendszerek egymásba játszva állandóan újraképezik önmaguk és a másik jelentését.

A következőkben a teljesség igénye nélkül stílusonként egy-két konkrét példával szemléltetném e különféle hagyományrendek egymásba fonódását és összjátékát.

⁵ SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai* = Sz. B., *Tanulmányok*, II, XVIII–XIX. század, Bp., Zeneműkiadó, 1961, 73.

„A dal lényege az ének és nem a festés: tökéletessége a szenvedély vagy az érzellem dallamos folyamatában rejlik, amit a régi találó kifejezéssel dallamnak lehetne nevezni” – írta Herder az 1778–79-ben megjelent népdalgyűjteménye, a *Volkslieder* egyik előszavában. Herder népdalfogalma még jelentősen eltér a 19. században kialakulttól. Gyűjteményében nemcsak mai értelemben vett népdalokat, hanem Ossianból, Shakespeare-ből vett részleteket, sőt kortárs német dalokat is közöl. Népdalfogalma a „népek dalait”, a „népies” és a „népszerű” dalokat egyaránt jelentette. „Herder olykor keverte a népdal (Volkslied) és a nemzeti dal (Nationallied) szavakat, a romantika pedig ezekből alakította ki a népdal, ill. a népköltészet azon fogalmát, amely azt a nemzetiség legmélyebb kifejezésének tekintette. Herdernél még népeket összekapcsoló, közös »anyanyelvüket« bizonyító szöveg volt a népdal, általában a népköltészet.”⁶ A felvilágosodás népdalértelmezésére igen jellemző példa magyar vonatkozásban Csokonai dunántúli népdalgyűjtése. A költő 1797-es, Koháry Ferenchez írott levelében már mintegy 450 „magyar népbéli dalt” említ, amit „az elvesztéstől megmenteni kívánt”. A dalgyűjtemény kezdősorai a Zöld Kódex 76b ívén találhatóak (*Beh tsendes élete; Bús szívem sebeit ha számlálom; Zefir a’ vad liget mellett; Búmat, gondomat; stb.*). A néhány fennmaradt dallam – Csokonai saját kezű lejegyzésében (MTAK K, 672/I, 31a–32b) – a bécsi klasszicizmus stílusjegyeit viseli magán, a „népies” szövegeken pedig a rokokó hagyott erőteljes nyomot. A stílus heterogeneitása a korabeli népdalfelfogásból eredeztethető, hiszen Csokonai számára „a hangsúly mindvégig azon a nemzeti hagyományon van, ami fellelhető a parasztkörökben is, nem pedig a népi-paraszti hagyománykincsen, mint a nemzeti hagyomány egyedüli letéteményesén.”⁷ Bár a költő dalgyűjteménye elveszett, a 300 ill. 450 „mindenes nóta” között nyilván valódi népdalok is szép számmal akadtak – népies dallamkövető versei bizonyára ezek lenyomatai.

Egy fiatal házósülandónak habozása

Csokonai e vénlánycsúfolója feltehetőleg Csurgón született a *Karnyóné* betétjeként. Dallamának korabeli lejegyzése Csokonai *Két Víg Játékok* című színműgyűjteményében maradt ránk (lelőhelye: MTAK K, 671, 75a). Jól látható, hogy a másoló a szövegsorokat elválasztó disztinkcióvonalakon kívül – ami a 8-as szótagszámot egyértelműsíti – egy C-kulcsot is beírt a kottába, de azt a dallamsor (líd lenne) ritkasága és a kontextus (a K 671, 75a lapon szereplő hat másik dallam ugyanezzel a C-kulccsal van lejegyezve) miatt figyelmen kívül hagyhatjuk. Szerencsére *A magyar népzene tárának* 9. kötete a 68. típusnál mint történeti feljegyzésre utal Csokonai dallamára, s egyértelműen meghatározza a

⁶ VAJDA György Mihály, *A felvilágosodás századának fordulója: döntő változások kora az európai irodalomban = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 195.

⁷ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 155.

dór sorú népdaltípus jellemzőit. „8 szótagos, izometrikus, többségében izoritmikus, 4/4-es dudanóta, részleges kvintváltással. Dudanótára jellemzően sok benne a hangismétlés, [...] fokozatosan ereszkedik. A változatok többsége giusto, [...] többnyire lakodalmas funkciójú.”⁸ Csokonai tehát a közköltészetből merítve a meglehetősen szókimondó vénlánycsúfolót lakodalmas dallammal párosítja. Nyilván a korabeli hallgató dallamemlékezetére építve választotta azt a zenei formát, amivel tovább ironizálhatott a populáris kultúra kedvelt témáján.⁹

Az alábbiakban a korabeli lejegyzés (MTAK K, 671, 75a) után az abból készített mai átirat látható. Ez a kritikai kiadás dallamközlésén alapul, de már a nyilvánvaló elírást kijavítva (előjegyzés hiányában dór helyett fríg dallamot adtak közre) szerkesztettem meg az egyértelműen olvasható kottaképet.

The image shows a handwritten musical score on a single staff with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The lyrics are written above the notes. The score is: *Sze - me nem sír, még is ned - ves; Ké - pe rán - tzos; fo - ga red - ves; Hor - gas lá - ba tity - tyen - toty - tyan; So - vány fa - ra egy - gyet loty - tyan.*

Below the handwritten score is a printed musical score in the same key signature and clef. The lyrics are: *Sze - me nem sír, még is ned - ves; Ké - pe rán - tzos; fo - ga red - ves; Hor - gas lá - ba tity - tyen - toty - tyan; So - vány fa - ra egy - gyet loty - tyan.*

A klasszika dallamai

Csokonai vizsgált dallamkövető verseinek legnagyobb része a bécsi klasszicizmus stílusjegyeit viseli magán. Ez az egyoldalúság, mint már utaltam rá, a kritikai kiadás esetében valószínűleg a forrás egyedüliségéből fakad. A majdnem kizárólagos forrásként

⁸ *A magyar népzene tára*, 9, *Népdaltípusok*, 4, kiad. DOMOKOS Mária, főmunkatárs OLSVAI Imre, Bp., Balassi, 1995, 10.

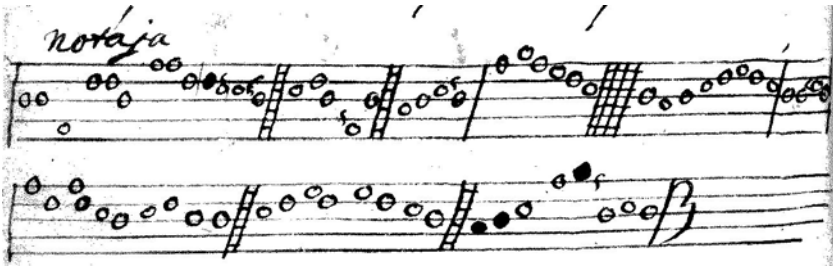
⁹ A nyolcadokat negyedekként értelmezve a dallam 4/4-essé válik. A dór rendszernek megfelelő két keresztelőjegyzést a kottába én írtam be.

használt melodiáriumban (Tóth István) a dalok mintegy 80 %-ára a korabeli műzene kecses dallamossága, belső szekvenciázó hajlama, a szimmetrikus szerkezet stb. jellemző. Annak vizsgálata, hogy Csokonai életművében melyik stílusréteg hogyan és milyen mértékben volt meghatározó, a hozzáférhető források összevetésével a majdani kutatás egyik tárgyát képezheti.

[Zöld Ferentz, kék Ferentz, T(óth) Ferentz...]

A költeményt a költő 1794 decemberében írta Tóth Ferenc nevű kollégájának, aki már gyermekségétől fogva vetélytársa volt a kollégiumban. A szöveg önmagában egy tréfás, évődő köszöntő, de a nyugati hatásokat mutató hármashangzatokra épülő dallam erős ironikus élt ad a versnek. A „Ferentzek” és „borok” tonikai akkordra épülő egyre feljebb ívelő dallamához a jelzők fordítottan arányos értéke társul: a melódia emelkedése csökkenő értékítéletet fejez ki. A dallam végig játékos, évődő marad; a gyors, futamszerű építkezést csak a Halleluják refrénszerű ismétlődése nyugtatja meg, tréfás ellentétet teremtve a bor és a retorika hangulatában vigadó diákság és a vallásos fogalom érzelmi hatása között. A kritikai kiadásban közreadott kotta alapján könnyű összevetni a zenei és az irodalmi formát. Eszerint a sorok szótagszámát valószínűleg a dallam ritmikája határozta meg, a rímelés pedig a dallamívektől függ. Fontos azonban megjegyezni, hogy a dallam Csokonai kéziratában a debreceni melodiáriumból jellegzetes lejegyzésében (kilenccsoros rendszerben, előjegyzés, ritmus, ütemmutató, ütemvonal nélkül) maradt ránk – a megjelent átiratot, mint a lehetséges olvasatok egyikét, Gupcsó Ágnes készítette.

Az 1807-es, közel egykorú kézirat (Tóth Mihály-versgyűjtemény, lelőhely: OSZK, Oct. Hung. 1915) dallamlejegyzése után az abból Gupcsó Ágnes által készített mai átiratot közöljük.

ItK

Zold Fe-rentz, kék Fe-rentz, T[óth] Fe - rentz, Mind, mind Fe - rentz,
He - gyi bor, ker - ti bor, Jó - zsa bor, Mind, mind mind bor,
Te Chri - a ön - tö, Hal - le - lu - ja, Ma jó - kí - ván - sá - gim,
Ne - sze kö - szön - tö, Ér - ted lesznek száz is,
Hogy vég - re e - gyen meg, az An - ta - na - cla - sis,
U - ram, éltesd ezt a Cotzét, Hal - le - lu - ja, Jer - ke Fer - ke, él - tes - sen a Fre - ier,
Hogy e - gyen meg sok száz plocét, Vi - vát! sti - vát ad - jon né - ki Ba - yer,
Mert meg - égett a kis Fi - ló, Hal - le - lu - ja, Hal - le - lu - ja,
O - da Ca - ti - li - na, Mi - ló.

Búcsúvétel

Bár a kritikai kiadás e párbeszédesebb kettős dalt egyértelműen sperontistának minősíti – „ezért is váltakoznak strofáiban hangsúlyos, ütemes és trochaikus lejtésű sorok”¹⁰ –, a dallamot Molnár Antalt idézve előbb népies hatásokban fogant, magyaros, ritmikus lejtésűnek, majd közönséges osztrák, népdalszerű muzsikának titulálja. Úgy gondolván, hogy ez az ellentmondás a jegyzetben sokat emlegetett Arany-féle lejegyzésből¹¹ származik, az eredeti forrásokat felkutatva összehasonlítottam a két dallamot. Bár a különféle stílusbesorolásra nem kaptam magyarázatot (mindkettőnél ugyanaz a jellegzetesen hármashangzatokra és szekvenciákra épülő nyugati dallam), az eltérő ütemezésből eredő többféle olvasat némi magyarázattal szolgálhat a kettős verselés mibenlétére. A kétféle lejegyzés (2/4-es illetve 3/4-es) a szimultán verselés más-más jellegét domborítja ki. Tóth István 2/4-es értelmezése a 10-es soroknak – azokat 4+4+2-re osztva – is trochaikus jelleget ad, s híven követi a 3–4. sor időmértékes lejtését; természetesen szinte végig kis-nyújtottként értelmezve az egyenletes nyolcadokat. (A „fájdalom” b-h lépése – csak h helyett – elírás lehet, miként az „el kell menni” résznél is a „szádra hintsem”-hez hasonlóan valószínűbb a c-h-a-g fordulat.) Ezzel szemben Arany 3/4-es lejegyzése erőteljesen az ütemhangsúly szerint tagolva a szöveget még a tisztán trochaikus lejtésű 3–4. sort is megfosztja időmér-

¹⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 4. kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994, 434.

¹¹ *Arany János népdalgyűjteménye*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952.

ItK

tékes jellegétől, 3+2-re osztva azt. A kétféle súlyviszony a következőképpen alakítja a verselést:

Irodalomtörténeti Közlemények

2006. CXIII. évfolyam 6. szám

(Tóth) Mégyek már. En/gedd meg, kedves / Kincsem,
Hogy megváló / csókom' szádra / hintsem.
Jaj be / fájlalom,
Kedves / Angyalom!
Hogy midőn bol/doggá kezdtem / lenni,
El kell men/ni.

(Arany) Mégyek már. / Engedd meg, / drága Kin/csem,
Hogy megvá/ló csókom' / szádra hin/tsem.
Jaj be fáj/lalom,
Kedves An/gyalom!
Hogy midőn / boldoggá / kezdtem len/ni,
El kell men/ni.

A metrikának ezt a variabilitását – akár többféle előadásban hallva – fedezhette fel annak idején Csokonai ebben a könnyed, vidám dallamban. Az eltérő „nótalejegyzés” nemcsak a verselés szétbonthatatlan egységére ad magyarázatot, de kézzelfogható bizonyíték egy dallam többféle olvasatának lehetőségére. Mint láttuk, bár vannak olyan sorok, amelyek egyértelműen és kizárólag tartoznak valamelyik verselési rendszerbe, a költemény egésze ilyen szempontból nehezen meghatározható – a sorok a dallam ütemmutatójától függően kapnak időmértékes vagy hangsúlyos ritmikát.

Alább Arany János egyszólamú lejegyzése után a Tóth István melodiáriumból származó kottakép látható.

II. Társas dalok (főbbnyire idegen dallamra.)

Csokonai

Mégyek már, engedd meg drága kin-csem Hogy meg vá-
lá csókom szádra hintsem Jaj be fáj-la-lom Kedves an-
gya-lom Hogy mi-dőn bol-dog-gá kezdtem len-ni El kell menni.

54. *Bütsüi vétel* *Cokoma*

M. St.!

Vegyek már. Engedd meg, kedves hűntsem! Hogy megvold

csókom Áldra hűntsem. Sajó fájdalom. Kedves Angyalom!

Hogy midőn odogga kezdtem énni - Er kell menni.

Verbunkosra írt versek

A verbunkos, mint újabb magyar tánczenestílus, a 18. század utolsó harmadában alakult ki bécsi, olasz, szláv és balkáni elemek keveredésével. „Az új hangszeres irodalom hatalmas léptekkel hódít, s propaganda-eszközüül felhasználja a dalt is; divatba jön hangszeres melódiák, táncdarabok leéneklése, melizmáikkal, táncszerű zárlataikkal egyetemben, tekintet nélkül hangszeres koncepcióikra. A műfaj belső ellentmondása nyilvánvaló: az ilyen »leéneklésből« sohasem válik igazi dal, megmarad hangszeres dallam és szöveg utólagos, erőszakos összepárosításának. Nem is virágzott sokáig; de még a XIX. század 30-as, 40-es éveiből is ismerjük jellegzetes, furcsa emlékeit Sárospatakról, a Tóth István-féle kéziratból, melyek a szövegnek természetellenes tagolását, hibás prozódiját, göröngyösségét mutatják.”¹² Bár Szabolcsi Bence megállapítása kétségkívül helytálló, egyrészt a korabeli zenei ízlést nem mérhetjük mai esztétikával, másrészt a verbunkos dalirodalom népszerűsége az adott történelmi helyzetből adódóan a 18. század végének és a 19. elejének nemzeti eszméjéből fakadt. A nagyrészt nyugati jövevényben (jellemzője a klasszi-

¹² SZABOLCSI Bence, *Két énekelt verbunkos*, *Zenei Szemle*, 13 (1929), 77.

kus arányok szerint periodizált ritmika, mely kedveli a szimmetrikus felépítést, a szekvenciákat stb.) a nemzet önmagára ismert. Csokonai maga is az ősi magyar táncot ünnepli a verbunkosban, melynek hallatára „minden magyar szívek buzdulnak, Ősi természetes lángjaiktól gyúlnak” (*Dorothy*, 1799). „Az igazi magyar tánc a lassú verbunkos – jegyzi meg ugyanitt –, amit b. eml. eleink, kik a nemzeti dolgokat korcsosodó unokáiknál jobban kedvelték, szebb és méltóbb kifejezéssel nemes táncnak neveztek.” S elragadtatva kiált fel: „Nemes magyar táncom! ki ősi nyelvünkkel S ruhánkkal jöttél ki dicső nemzetünkkel... Ázsiai színben fénylik nemességed...”

A' feléledt pásztor

Ott hol a patakotska... kezdetű kettős dalát a költő 1794 táján fordította illetve dolgozta át magyarra G. H. A. Koch *An die Westwinde* című költeményéből. Később, 1804-ben átritmizálva újabb változatot készített. A német eredetit néhány évvel korábban (1791) *Thirzis üzenettye* címmel Verseghy is lefordította. Míg Verseghy meglehetősen híven követi a német eredeti formáját (11a 11a 6b 11c 11c 6b), Csokonai egy verbunkos dallammal párosítva a pásztoridill tematikát, a versformát az adott dallamhoz igazította. A strófák hatsorosak maradtak, ám a szótagszámot és a rímelést a dallam és a ritmus a következőképpen alakította: 15a 15a 15b 10b 12c 12c. Igaz, az *Uránia* (III, 1795, 207–208) a hat sort a dallam ismétlő frázisainak megfelelően nyolcra bontotta, mégis a német eredeti és Verseghy fordítása mellett Csokonainak ugyanebben az időben ugyanerre a dallamra írt másik két „nótája” is a hatsoros forma mellett tanúskodik. (*[Élj vígan érde-meddel...]*: 15a 15a 14b 10b 12c 12c; *T. T. Professor Budai Ésaías Úrhoz*: 16a 16a 15b 9b 12c 12c.) Mindkettő az *Ott hol a patakotska...* dallamára született. A nótautalás jelzi, hogy *A' feléledt pásztor* szövege egy addig ismeretlen, hangszeres dallamra íródott, így a későbbiekben ez vált a hivatkozás alapjává.

Stoll Béla bibliográfiája Csokonai e versénél nyolc melodiáriumra hivatkozik;¹³ emellett a Zenetudományi Intézetben Gupcsó Ágnes segítségével én magam még további három énekeskönyvben találkoztam az *Ott hol a patakotska...* nótautalásával és dallamával.

A különböző korból származó források egyrészt az egyes kulturális hagyományok egymással való folyamatos párbeszédét érzékeltetik, másrészt megvilágítják, hogy az újabbak miként értelmezik újra a korábbiakat az új kontextus, az új szellemi környezet által. Arany 1874-es lejegyzése éppúgy felülírja Tóth István 30–40 évvel korábbi kéziratát, mint az a Csokonai-korabeli melodiáriumokét. A modern kottakép a „taktus nélkül szükkölködő dallamok” rekonstrukcióját segítve a diszkontinuitás mellett természetesen a hagyomány kontinuitását is hangsúlyozza. Elemzésem még a teljesség igénye nélkül szeretné felvázolni, hogy Tóth István illetve Arany olvasata mennyiben folytatása a ko-

¹³ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 747.

rábbi hagyománynak, s újabb formakészletéből adódóan hogyan módosítja annak jelentésképző erejét.

A korabeli lejegyzéseket a következő három melodiárium alapján vizsgálom:

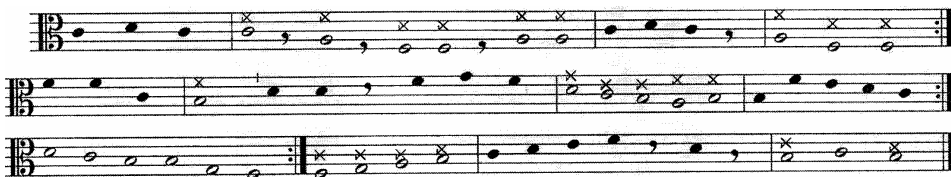
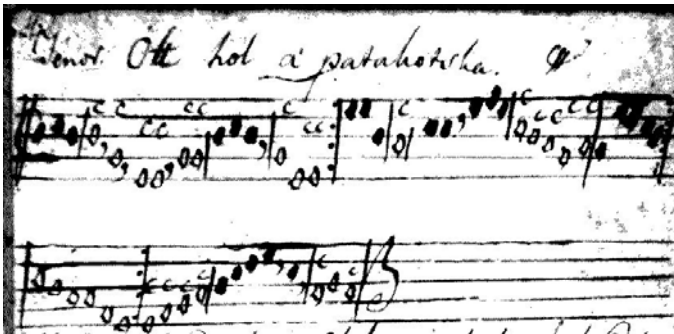
1. *Sárospataki melodiárium 1808-ból.* A dallam ötvonalas rendszerben, előjegyzés, ütemmutató nélkül. A tenor mellett bizonyos rendszerességgel a diszkont szólam is megjelenik, a disztinkció-vonalakon belül kezdetleges ütemtagolást találunk. (Stoll 598.)

A dallamhoz a következő szöveg tartozik:

Tanúl a' Nagyok esetéből por szülte halandó
Hogy az élet L:fényesebb boldogsága is mulandó
Szemfényvesztő piatzára ha ki tsal a világ
Ezt kellemekkel. Azt bets tzimekkel.
Ekisgeti (?) másnak. Az Uralkodásnak
Randját övedzi fel mint egy hatalmasnak.

A halotti ének formáját – ami majdnem teljesen fedi Csokonai versét (15a 16a 14x 10x 12b 12b) – nyilván nemcsak a dallam, hanem az előzetes szövegismeret is alakította.

Alább a jobb olvashatóság kedvéért az eredeti kézirat kottaképe mellett annak gépi szerkesztését is közöljük.

2. *Szépirodalmi Vegyes vagy Sebestyén Gábor jegyzetkönyve 1810-ből.* (Halotti versek, névnap i köszöntők, közmondások, verstan i töredékek.) Nyolcvonalas rendszerben lejegyzett négyoszlamú kóruspartitúra, előjegyzés, ütemmutató, ütemvonal nélkül, disztinkció-vonalakkal tagolva. Az utolsó sor alig olvasható. (Stoll 618.)

A következőkben szintén az egyértelműbb olvashatóság kedvéért a kéziratos lejegyzés után annak gépi másolata is látható.

Halotti énekek történeti Közlemények

Ott hol a patakotska nyájias haljainál kesereg.

The image shows a handwritten musical score for a piece titled "Ott hol a patakotska nyájias haljainál kesereg." The notation is a form of shorthand using letters (X, D, C, O) and vertical lines to represent notes and rests. Below the handwritten score, there are four staves of a printed musical score, which is a more legible transcription of the original manuscript. The printed score uses standard musical notation with notes, rests, and bar lines.

3. Halotti énekek 1813-ból. Az *Ott hol a patakotska...* dallama kis variációval kétszer található meg benne (a 24. és a 44.). A dallamokat ötvonalas rendszerben, előjegyzés, ütemmutató és ütemvonalak nélkül, disztinkció-vonalakkal tagolva írták le. (Stoll 636.)

Az adott dallamra írt halotti énekek formája valószínűleg a már meglévő szövegtudatnak is köszönhetően szintén a Csokonai-„nótához” hasonlóan alakul (15a 15a 14b 10b 12c 12c). Az egyik például így hangzik:

Isten élet halál Úra tekints alá ez hejre
 Nézd amint gyász s bánat tódult minden polgári mellyre
 Keservesen nézzük a bölts vezér hideg testét
 A' melly delünkre hozza gyász estét
 Oda a törvénynek Egy őrző angyala
 Oda ki ez háznak fő oszlópa vala.

Alább, mind a 24., mind a 44. dallam korabeli lejegyzésének képe után azok gépi átiratai következnek.

ItK

24. dallam:

The image shows a handwritten musical score for the 24th tune. The top staff is a vocal line with the lyrics "24. Ott hol a pata köcska töendes rabjain". Below it are three staves of piano accompaniment. The notation is in a traditional style with a treble clef and a key signature of one flat.

44. dallam:

The image shows a handwritten musical score for the 44th tune. The top staff is a vocal line with the lyrics "44. Ott hol a pata köcska töendes rabjainál töcsy". Below it are three staves of piano accompaniment. The notation is in a traditional style with a treble clef and a key signature of one flat.

Míg a század eleji énekeskönyvekben egyazon nótautalás alatt világosan felismerhető ugyanaz a dallam (egy-két hangeltérés a földrajzi távolságból és a törzshang eltolódásából adódóan természetesen előfordul), a Tóth István- és az Arany-féle följegyzés látványosan eltér egymástól. Bár az írásképet tekintve Arany letisztult formája, egyszerűbb dallamvezetése rokonítható a fent említett melodiáriumok nótáival, verbunkos szempontból mindenképp Tóth Istváné az autentikusabb. Kodály így ír róluk: „Hangnemben egységesebb Aranyé. Tóth első két dallamsora kvintviszonyban van (AA⁵), de tekintve, hogy a dal nagyobb része c-moll, furcsán hangzik kezdősora a szubdominánsban. – Viszont egy másik, XVIII. sz. végi kéziratban fennmaradt változata Tóth István mellett tanúskodik.”¹⁴

¹⁴ Arany János népdalgyűjteménye, i. m., 78.

ItK

Arany János lejegyzése:

5. *Adagio*

Ole hol a pa-ta-kocská Nyá-jas hab-ja i-
Lil-lím a cse-n-dés-völgyben A vi-o-lit közt
vel cse-reg Nyile réis-ké-ja csi-kol-ja a sár-liliom-
ren-de-rely kat Széd-fel axo-kat A szép csi-ko kat Széd-fel csün-der
rellet Lengve Lilium onlett Sugd meg néki hogy márn megjött
hogy márn még volt — moss le-hel-lett.

Tóth István kéziratából:

Allegretto Hosszú éjszaka
Ole hol a patakocská Nyájas habja i-
Lilium a csendes völgyben A violit közt
vel cse-reg Nyile réiskéja csikolja a sárliliom-
renderelek Széd fel axokat A szép csikokat Széd fel csün-der
rellet Lengve Lilium onlett Sugd meg néki hogy márn megjött
hogy márn még volt — moss lehellett.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a korabeli melodiáriumok nemcsak előjegyzés, ritmus és ütemmutató szempontjából hiányosak, de sokszor a dallamot sem rögzítették hangról hangra. Különösen a verbunkosnál volt ez így, ahol a törzshangokra támaszkodva a stílusnak megfelelően díszítették, pontoszták a klasszikus alapelemeket. Míg Tóth István átirata a dallam stílárís mibenlétét pontosítja, az 1808-as sárospataki feljegyzés kezdetleges ütemvonalai a verselés súlyviszonyait megvilágítva Tóth ill. Arany újraírására kényszerítik a jelenbeli olvasót. A modern kottakép ugyanis a szokatlan ritmikájú nóta hangsúlyait (15a = 3+4+4,4 14b = 4+3+2,5 10b = 5,5 12c = 4+4+4) 2/4-es illetve 4/4-es lüktetésbe kényszerítve sorozatosan áthúzza. Ezzel szemben bár a sárospataki kézirat ütemmutatót még nem használ, nagyjából a szövegsúlyoknak megfelelően tagolja a dallamsorokat. A zenei hagyomány nemzeti eszmeisége valószínűleg hozzájárult az irodalmi szöveg széles körű elterjedéséhez és folklorizálódott változatainak életben tartásához, annak eredeti tematikájától függetlenül is. Mint tudjuk, Csokonai számára a magyarság s ilyen szempontból a verbunkos, mint „ősi ázsiai örökség”, igen fontos volt. Talán nem véletlen, hogy az antikizáló témájú verset egy „igaz magyar” dallamra írta – mintha Árkádia világát próbálná szervesen beilleszteni a magyar hagyományba. A magyarság eszméjét önmagában hordozó verbunkos jelentőségét mutatja, hogy az adott korban szinte szükségyszerűen még egy igen ellentmondásos műfajt is felvirágoztatott (ti. az énekelt táncdarabok irodalmát). Később, Arany idejére a verbunkos halványodó emlékével a melódia az adott műfajnak megfelelően megszélidült, dalszerűbbé vált. Az apró, cifrázó értékekből szinte csak a törzshangok maradtak meg, a N9 könnyen intonálható T8-vá szűkült – ezzel a harmadik sor kvintválaszából kvartválasz lett –, az eredetileg hangszeres koncepciójú dallamkövető vershez később maga a melódia igazodott.¹⁵

A dallamkövető versek formája és verselése

„A verscsinálás nem poesis. [...] A harmónia [...] a különböző dolgoknak megegyezése. Ez a természet lelke, ettől van annak minden szépsége, kellemetessége és csudálatos volta.” (Csokonai: *A magyar verscsinálásról.*)

Csokonai rendkívüli formagazdagsága, strófaszerkezeteinek, rímképleteinek, metrikájának variabilitása szinte egyedülálló irodalmunkban. Vitéz Mihály nem kevesebbet akar, mint „a magyar nyelvnek a poesisre minden nyelvek felett való alkalmas voltát előadni.” A monotóniát kerülendő újabb és újabb formák megszólaltatásában a dallamkövető versírás is szerepet játszhatott.

Az elemzett szövegek formáinak mindegyikén nyomot hagyott a dallam struktúrája. (Szakdolgozatomban összesen 6 népies, 6 verbunkos, 12 klasszikus és 2 zsoldárdallamra írt verset elemeztem. Megállapításom ezek összességére vonatkozik.) Nemcsak az uni-

¹⁵ Az irodalmi és a zenei formák viszonya a következőképpen alakul: Tóthnál: 15a (A) 15a (A) 15b (A⁵) 10b (a⁵+a⁵) 12c (b+b) 12c (C); Aranyánál: 15a (A) 15a (A) 15b (A⁴,v) 10b (b+b) 12c (c+c) 12c (D).

kum strófák rendhagyó szótagszámát és szerkezetét befolyásolta, de az ősi páros rímű felező nyolcasokra is hatással lehettek az ihlető népi dallamok.

Népies versei a népdalok egyik legelterjedtebb sorfajának megfelelően felező vagy 5+3-as osztású páros rímű nyolcasban íródtak. Hangsúlyos verselésű dalainak sor- és szótagszáma általában a dallamsor hosszúságától függ, osztása pedig az ütemmutatótól és az ütemszámától. Ezek igen változatos formájúak. *A' búkkal küszködő* 4–6-os sorai mellett ott van a 15-ösökből álló *A' feléledt pásztor* is. *Az Ekhóhoz* 9-es és 5-ös sorai a dallam 2/4-es lüktetése miatt 5+4-es ill. 4+1-es osztásúak, az *Egy bétsi magyar gavallér* 10-es és 12-es sorai pedig a 3/4-es ütemmutató miatt kapnak 3+3+3+3-as és 3+3+3+1-es nyomatékot. Rímképletük éppily változatos a dallam nagyformáinak megfelelően. Időmértékes dallamkövető versei a mintadallamok ütem egyen kezdődő hangsúlyos indításából illetve a verbunkos jellegzetesen pontozott ritmikájából adódóan mind trochaikus lejtésűek. Dallammal együtt értelmezve a tisztán időmértékes lejtésű szövegek a melódia ütemszámaival megerősítve gyakran szimultán ritmusúvá válnak. A szótagszám és a sorhosszúság itt is a zenei szerkezettől függ.

Szimultán rendszerű dallamkövető versei a költő variációinak egyik lehetséges forrását is feltárják. Mint a *Búcsúvétel* egyik olvasata sejteti, a dallam eltérő metrikai lehetőségei közvetlenül inspirálhatták Csokonai egy-egy versét, s újabb ötleteket adhattak az állandóan kísérletező költő számára. A dallamkövető alkotásmód valószínűleg nagyban hozzájárult Csokonai játékos formateremtő készségének kibontakozásához.

Remélem, a lehetséges kutatás irányát felvázolva még az útkeresés szakaszában egy-két rövid elemzéssel sikerült megvilágítanom, hogy a felvilágosodás-kori énekszerzés megértéséhez bizonyos mértékig elengedhetetlen az adott irodalmi és zenei hagyományok összeolvasása. Csokonai dallamkövető verseinek vizsgálata pedig nemcsak a költő formaművészetébe enged bepillantást, de a korabeli kontextus feltárásával hatás- és befogadás-történetét is újabb aspektusból ismerhetjük meg. A továbbiakban a már kijelölt úton haladva szeretném mélyebben, valóban az eredeti forrásokig visszamenve feltárni a korszak és Csokonai dalköltészetét.

Mikszáth Kálmán meglehetősen gyakran tért vissza egy-egy témájához, gyakran dolgozta fel korábbi történeteit részletesebben vagy éppen rövidebben mint egy nagyobb narratív vagy gondolati kompozíció részletét. Az egyes történetek, szövegek, szövegrészek csoportosításával is sokat kísérletezett. Novelláiból gyakran hozott létre különböző ciklusokat, novellásköteteinek anyagát szerette különböző módokon átcsoportosítani, és regényeibe is előszeretettel építette be korábbi novelláit, de arra is akad példa, hogy regényeiből kiemelt részleteket, hogy önálló novellaként vagy éppen egy novellaciklus részeként szerepeltesse őket. Az egymás mellett élő változatok természetesen mindenképpen relativizálják egymást attól függetlenül, hogy milyen sorrendben jöttek létre. Mindazonáltal nem felesleges a keletkezés sorrendjére rákérdezni már csak azért sem, mert a recepció szereti úgy látni Mikszáth írói pályáját, mint egyenes vonalú fejlődést a kisebb kompozícióktól a nagyobbak, összetettebbek felé. Ez a felfogás nemcsak a regény mindenek feletti presztízsét hirdeti, hanem általában tulajdonít értéket annak, ami nagy, hosszú, átfogó stb. De nem feltétlenül igaz, hogy az egyszerű történetké, a röpké ötletek később egy nagyobb kompozíció, egy bonyolultabb gondolati struktúra részeként kapják meg az őket megillető, végérvényes helyüket. A *Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* című rövid, mindössze három-négy oldalas szöveg esetében éppen az a datálás tétje, hogy a rövid szöveg épült be a nagyobb kompozícióba (megfelelve tehát ennek a fejlődéselvű narratívának), vagy éppen fordítva, Mikszáth egy hosszabb szövegből emelt ki és önállósított egy részletet.

Rubinyi Mózes ezt a szöveget még minden további nélkül 1879-re, az első megjelenés évére datálta.¹ A kritikai kiadás szerint „1875 előtt” íródott.² Ez a tentatív datálás tulajdonképpen két, vagy inkább három Mikszáth-szöveg relatív sorrendjének megállapításán alapszik. Az 1875-ös dátum, amelyet a kötet e részének sajtó alá rendezője, Bisztray Gyula *terminus ante quem*nek tekintett, az *Egy homályos történet* című elbeszélés megjelenésének ideje.³ A két szöveg viszonyát Bisztray a következőképpen írja le: „Az elb.-vázlat az *Egy homályos történet (Homályos ügy)* és *Az apám ismerősei* »bűnügyi« rejtélyének legelső (1875 előtti) megfogalmazása.”⁴ Mivel ez az első megfogalmazás, ezért

* Jelen tanulmány a T34302 számú OTKA kutatási program keretében készült.

¹ RUBINYI Mózes, *Jegyzetek* = MIKSZÁTH Kálmán, *A vármegye rókája: Hátrahagyott iratok*, 18, Bp., Révai Testvérek, 1917, 277.

² MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei* (a továbbiakban: MKÖM) 2, 227.

³ Az Otthon, majd a Mulattató című lapokban, lásd MKÖM 2, 390.

⁴ MKÖM 2, 389. Kiemelések az eredetiben.

kellott előbb keletkeznie az 1875-ös *Egy homályos történet*él,⁵ holott a *Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* csak 1879-ben jelent meg nyomtatásban a Szegeden kiadott *Az igazi humoristák* kötet *A mi falunk* című novellaciklusának harmadik darabjaként (85–89).

A szövegek viszonyát Bisztray olyan magától értetődőnek tekinti, hogy semmilyen érvet sem tart szükségesnek felhozni a korai datálás mellett, hacsak nem tekintjük érvnek a következő kijelentését: „Mindenesetre figyelemre méltó, hogy MK – valahányszor elővette e témáját, a rejtélyes körülmények között meghalt fiatal gróftot mindig más és más-képpen nevezte: Szent-Illényi Pál, Perzse László, Teléry László. Viszont e nevek közül a legelső, a Szent-Illényi név többször is előfordul fiatalkori írásában...”⁶ Ezzel arra látszik utalni, hogy fiatalkorában még többször felhasználhatott egy olyan nevet, melyre még gyerekkorából emlékezhetett, és így utalhatott az első névváltozattal a valós gyermekkori élményre, amikor egy földesúr a deszkán feküdhett. De talán érthetjük kijelentését úgy is, hogy a névalak inkább az egészen fiatalkori szövegek közé utalja ezt a rövid írást. Szemügyre kell ezért vennünk a Szent-Illényi név előfordulásait, hogy vajon tényleg a hetvenes évek elején gyakoriak-e.

Szerepel egy Szentillényi gróf egy 1871-es elbeszélésben, *A batusz zsidó lányában*.⁷ Legközelebb azonban csak 1877-ben találkozunk egy Szent-Illényi bárónővel,⁸ majd 1881-ben egy Szentillényivel az *Apró megyei történetek* egyikében⁹ és két Szentillényivel is (egy Györggyel és egy Lázárral) a *Rajzok a régi vármegyéből* című szövegben.¹⁰ (Van továbbá egy Szentillény-lány a szintén 1881-es *Miniszter kerestetik*ben.¹¹) Ezek az előfordulások tehát egyáltalán nem támasztják alá, bár természetesen nem is zárják ki, hogy a szöveg az 1870-es évek első felében keletkezett legyen.

A mi falunk ciklus keletkezési körülményei szintén nem valószínűsítik a korai datálást. Nyolc, sorszámokkal ellátott szövegről van szó, melyek közül öt frissen, 1879-ben (legfeljebb 1878 legvégén) íródott, és *Az igazi humoristák*ban jelent meg először.¹² *A Rékiék Borcsája* korábbi, 1877-ben keletkezett, és abban az évben két helyen is megjelent *Se-*

⁵ Ez a szöveg *Homályos ügy* címmel szerepel az MKÖM 2, 233–266. lapjain, azt a címet azonban csak 1898-ban kapta, ezért használatát jelen összefüggésben anakronisztikusnak érezném.

⁶ MKÖM 2, 390.

⁷ MKÖM 1, 62, 63.

⁸ *Valaki mindig lát*, MKÖM 29, 77 és 80.

⁹ *VI. Egy konferencia*, MKÖM 31, 225–227.

¹⁰ MKÖM 2, 289, illetve 291.

¹¹ MKÖM 31, 59, 64.

¹² Lásd az MKÖM jegyzeteit: 30, 290–305. Igaz Bisztray Gyula két szöveg első megjelenésének nem *Az igazi humoristák*at, hanem a Szegedi Napló májusi számait tekintette (*A falu leghóbortosabb embere* május 14-én, a *Ft. Kubcsik plébános úr* május 16-án jelent meg a tárcarovatban). Csakhogy 1879. február 16-án a ciklus egy másik elbeszélése (*Hogy vette be Suska Mihály Branyickót*) már a következő megjegyzéssel látott napvilágot: „Mutatvány egy új könyvből”. Következésképpen február 16-án *Az igazi humoristák* már megjelent, és májusban a Szegedi Napló csak utánközlésben hozta a két tárcát. Június 20-án *A Rékiék Borcsája* is megjelent mint mutatvány a Pesti Naplóban. A ciklus szövegei közül Mikszáth *A falu leghóbortosabb emberét* találta leginkább érdemesnek a megőrzésre: ezt felvette a korai írásaiból válogató, 1883-as *Kavicsok* kötetbe, majd a hat kiadást megérő *Pipacsok a bűzában* címűbe is.

lyem-élet címmel.¹³ Az V. számú szöveg, a *Falunk véneinek visszaemlékezése azokra a régi boldog időkre, amikor még rosszabb világ volt* apróbb módosításokkal ugyan, de az 1877-es *A vármegye rókája* című hosszabb elbeszélés első fejezetének önállóított változata. A ciklus többi darabja tehát nem valószínűsíti azt a feltételezést, hogy Mikszáth egy legalább öt évvel korábbi kiadatlan kéziratát vette ekkor elő a fiókból, hiszen a frissen írtak közé csak egy-két évvel korábban írt szövegeket, szövegrészleteket kevert. Ebből a szempontból a *Falunk véneinek visszaemlékezése...* azért is érdekes, mert *A vármegye rókája* „Bevezetés” című első fejezetét Mikszáth *Az apám ismerősei* megírásánál is felhasználta. Az utóbbi regény első fejezete, amelyről Rubinyi Mózes azt írta: „lényegében azonos *A vármegye rókájának* Bevezetésével”,¹⁴ a korábbi szövegnek mintegy a felét tartalmazza, különböző helyekről véve át teljes bekezdéseket, melyeknek sokszor a sorrendjét is megváltoztatja. Amikor *Az igazi humoristákat* Mikszáth összeállította, érthető módon a korábbi, hosszabb változatot vette elő. Mindazonáltal a későbbi feldolgozás hatása is érződik. Az első sorok és az utolsó bekezdések kivételével *A vármegye rókája* első fejezetének szövegét szó szerint vette át, de éppen ezeken a helyeken újonnan iktatta be a mintegy keretként szolgáló szentenciát: „Tán a só is sósabb volt akkor”, illetve „Istenem!... a só is sósabb volt valaha.”¹⁵ Márpedig ez a fordulat *Az apám ismerőseiből* származik, ahol az első fejezet címe a következő: „Melyben mint közönségesen, megdicsértetnek ama régi jó idők, amikor még a só is sósabb volt.”¹⁶

Ezek szerint Mikszáth *A mi falunk* ciklus összeállításánál szem előtt tartotta *Az apám ismerőseit* is, noha a *Falunk véneinek visszaemlékezése...* szövegének nem az abban szereplő változatát használta fel. Ez pedig azért fontos, mert az eddigi fejtegetések után mindössze egyetlen érv maradt a korai datálás mellett: az a hipotetikus narratíva, mely a *Mikor utolsó földesurunk...* szövegét témavázlatnak tekinti, amely egyre részletesebb kidolgozást nyer az *Egy homályos történet* című elbeszélésben, majd *Az apám ismerősei* című regényben. Ezt a feltevést kérdőjelezi meg, hogy *A mi falunk* egy másik darabjának kialakításában Mikszáth láthatóan használta *Az apám ismerőseit*. Miért ne vehette volna át akkor onnan a kiterített földesúr történetét is?

Vegyük azonban alaposabban szemügyre, mennyire vázlatos, és ha igen, minek a vázlata a *Mikor utolsó földesurunk...* Az *Egy homályos történet* elbeszéli, hogyan találják meg egy gróf holttestét a mezőn, majd hogyan folyik a nyomozás az ügyben, hogyan terelődik a gyanú egy ártatlan emberre, aki azonban maga is meg van győződve arról, hogy ő lőtte agyon a grófot, és végül hogyan tisztázódik minden. Ha van itt alapötlet, akkor az valószínűleg az a véletlen, hogy pontosan abban a pillanatban, amikor az egyik férfi le akarja löni szerelmi vetélytársát, és meghúzza a ravaszt, az ő puskája csütörtököt mond, míg a vetélytárs saját puskájával agyonlövi magát. A *Mikor utolsó földesurunk...* mindebből jóformán semmit sem tartalmaz. A holttest megtalálásáról, a halál okáról csak röviden és bizonytalanul tájékoztat az első két sor: „Egy reggel halva találták a réteken.

¹³ MKÖM 29, 297–298.

¹⁴ RUBINYI, *i. m.*, 276.

¹⁵ MKÖM 1, 215, 219.

¹⁶ MKÖM 2, 7.

Magát lőtte-e meg, vagy orvtámadásnak esett áldozatául, nem tudni.”¹⁷ Halálának körülményei később sem derülnek ki, és egyáltalán semmiféle nyomozásról nem esik szó az egész szövegben. Ehelyett mindössze a gróf felravatalozásáról, a helybeliek reakciójáról, a kastély személyzetének viselkedéséről szól az elbeszélés. Minderről természetesen az *Egy homályos történet* is tájékoztat, de sokkal rövidebben. Valójában nem arról van szó, hogy a kritikai kiadásban három oldalnál alig hosszabb szöveg a 32 oldalas elbeszélés vázlatára, hanem hogy a hosszú elbeszélés egy 33 soros (vagyis nem egészen egy oldalnyi) részletének bővebb kidolgozása. Ráadásul ez a bővebb változat igen nagy mértékben megegyezik az 1878-as, *Az apám ismerősei* című regény megfelelő részletével. Valóban úgy kell a keletkezéstörténetet elképzelnünk, hogy 1875-ben Mikszáth egy korábbi szövegét kb. egynegyedére rövidítve beépítette egy elbeszélésbe, majd amikor ezt az elbeszélést regénnyé bővítette, akkor a korábbi, hosszabb változatot vette újra elő, és dolgozta bele a történetbe? Nem sokkal valószínűbb, hogy amikor az elbeszélést regénnyé bővítette, akkor fejtette ki részletesebben a holttest megtalálása és a boncolás közé eső időszak jeleneteit?

Nézzünk meg két részletet a kidolgozottság, illetve vázlatszerűség szempontjából. Jóllehet igen nehéz lenne verifikálni olyan állítást, hogy egy adott helyen nem a hosszabb változat lerövidítéséről, hanem a rövidebb kibővítéséről van szó, az azért elég világosan kiderülhet, melyik szöveg a vázlatszerű.

Egy homályos történet – *Az apám ismerősei*

A holttestet hazahozták és kiterítették a pompás márvány-csarnokban, melynek ajtaja fölött e felirat volt olvasható a családi címer (arany mezőben ágaskodó oroszlány) körül: »Az ősök nyomán.« És az utolsó gróf Perze bizonyára sehol sem lehetett őseinek jobban nyomában, mint a ravatalon. Egy őse sem volt már életben, mind ott feküdt már a maga helyén a kisbelédi csendes kriptában.¹⁸

A holttestet hazahozták és kiterítették a nagy, fekete posztóval bevont címerteremben. Fölgyújtatnak a fáklyák a fényes ravatal körül, s vérvörös nappali világuk kísérteties fényt vet a Teléry grófi címerre, egy szájában aranykarikát tartó sasra, e jelmonddal körül: »Az ősök nyomán.«

Valóban Teléry László most van legigazabban az ősök nyomán; nemsokára ott lesz a tiszteletré méltó hatalmas főispánok és országbírák koporsói mellett az övé is.¹⁹

Mikor utolsó...

A faluban csak akkor tudtuk meg, mikor már otthon volt kiterítve a fekete posztóval bevont címerteremben. A fáklyák fölgyújtattak a fényes ravatal körül, s vérvörös világuk kísérteties fényt vetett a Szent-Illényi grófi címerre, egy szájában aranykarikát tartó sasra, e jelmonddal körül: »az ősök nyomán«.

Valóban Szent-Illényi Pál most van legigazabban az ősök nyomán; nemsokára ott lesz a hatalmas főispánok és országbírák koporsói mellett az övé is.²⁰

A családi jelmondat beszövése a történetbe az 1875-ös változatban statikus („volt olvasható”), a címer leírásának zárójeles közbevetése nem túl elegáns. A másik két, egymással egy szó kivételével egyező változatban mindez sokkal ügyesebben van megoldva:

¹⁷ MKÖM 2, 229.

¹⁸ MKÖM 2, 237.

¹⁹ MKÖM 2, 27.

²⁰ MKÖM 2, 229.

a kísérteties fáklafény képének leírását kapjuk, amint rávetül a címerre, és csak mintegy mellékesen hozzávetve szerepel a jelmondat, amelyből viszont a narráció továbbfejlődik. Azt hiszem, nem kétséges, hogy a „most van legigazabban az ősök nyomán” sokkal frapársabb megfogalmazás, mint a körülményeskedő „bizonyára sehol sem lehetett őseinek jobban nyomában”, már csak azért is, mert sikerül pontosan megismételnie a jelmondatot. Nehéz elképzelni, hogy Mikszáth így elrontotta volna saját korábbi szövegét, hogy aztán egy évvel később visszatérjen az első változathoz. De lássunk még egy példát:

Egy homályos történet – *Az apám ismerősei*

De az isteni műszerkezet erőszakosan állíttaték meg. A társadalomnak kötelességei vannak, s a halottra, mielőtt őseihez térne, még egy kellemetlen funkció vár: fel fogják boncolni.²¹

De a temetésig még egy kellemetlen funkció vár öméltóságára. Mielőtt oda fektetnék az ősköhöz, még egy libériás szolgálójával van egy kis dolga, – a *törvényvel*.

Mint törvényhozó erre is ő varratta, míg élt, a libériát, ennek is ő parancsolt, s az most ezt a parancsot fogja teljesíteni!

Ki akarja kutatni, hogyan, miben halt meg a fiatal Teléry gróf. Öngyilkos volt-e vagy megölték?

Öméltóságát föl fogják boncolni. Pápaszemes doktorok véleményt fognak mondani fölötte, és hajba kapnak afölött, hogy melyiknek van igaza.

S a darabokra vágott arisztokrata még akkor is mereven, megvetőleg fog nyitott szemével végignézni ez embereken, akik öt forint diurnumért összemélik ízekre, aztán szépen óvatosan megint összerakják méltóságos tetemeit, és nem fogja elárulni egyetlen vonással sem, hogy ez neki kellemetlen.²²

Mikor utolsó...

De a temetésig még egy kellemetlen funkció vár öméltóságára. Mielőtt odafektetnék az ősköhöz, még egy szolgálójával van egy kis dolga, – a *törvényvel*.

Mint törvényhozó erre is ő varratta, míg élt, a libériát, ennek is ő parancsolt, s az most ezt a parancsot fogja teljesíteni! Ki akarja kutatni, hogyan, miben halt meg a nagy úr? Öngyilkos volt-e, vagy megölték?

Öméltóságát föl fogják boncolni. Pápaszemes doktorok véleményt fognak mondani fölötte és hajba kapnak afölött, hogy melyiknek van igaza.

S a darabokra vágott arisztokrata még akkor is mereven, megvetőleg fog nyitott szemével végignézni ez embereken, akik öt forint diurnumért összemélik ízekre, aztán szépen óvatosan megint összerakják méltóságos tetemeit, és nem fogja elárulni egyetlen vonással sem, hogy ez neki kellemetlen.²³

Vajon miért hagyta volna ki a boncolással kapcsolatos sziporkázó ötleteknek ezt a sorozatát, melyet később maga is értékesnek tartott? Ami *Az apám ismerősei* és a *Mikor utolsó földesurunk...* különbségeit illeti, „a fiatal Teléry gróf” helyett „a nagy úr” logikusan szerepel, ha a cím szerint a falu vénei adják elő emlékeiket; a „libériás szolga” helyett a „szolga” lehet véletlen kihagyás is, de szerintem az utóbbi változat az erőtelje-

²¹ MKÖM 2, 238.

²² MKÖM 2, 30.

²³ MKÖM 2, 231–232.

sebb, mert így nagyobb meglepetést okoz, jobban hat a következő mondat metaforája arról, hogy a gróf libériát varratott a törvényre.

Ez a két részlet jól mutatja, hogy a *Mikor utolsó földesurunk...* egyáltalán nem látszik vázaltszerűnek, épp ellenkezőleg, az *Egy homályos történet* megfelelő részlete tűnik fel úgy, mint a korábbi, vázlatos kidolgozás.

A fentiek alapján semmilyen érv sem maradt fenn szövegünk korai datálása mellett, le kell tehát mondanunk arról a nagykompozíció felértékelésén alapuló fejlődéselvű történetről, amely a három szöveg közül a legrövidebbet korai vázlatnak, az egyre hosszabbakat egyre részletesebb kidolgozásoknak tekintette. Az eredmények alapján viszont úgy látszik, ennek a folyamatnak nem a regény (*Az apám ismerősei*) a végállomása, hanem a regény feldarabolásával létrejött novellák. Való igaz, Mikszáth az *Egy homályos történet*et bővítette regénnyé. Egyrészt részletekben gazdagabb szöveget írt, ahogyan azt a fenti példák is mutatják, másrészt azonban a komikusan elbizakodott Kléner nyomozó mellé még egy másik rendőr zsenit, Bornemisza Istvánt is bevette a történetbe. *Az apám ismerősei* „I. része” ennek a történet idején már visszavonult hivatalnoknak a pályáját meséli el, inkább egyes kimagasló bravúrjainak sorolásával, mintsem folyamatos elbeszéléssel. Amikor a „II. rész” bűnügyi nyomozása sikeresen lezárulni látszik, Bornemisza kérés nélkül bekapcsolódik az ügybe, hogy kiderítse a mindenki számára váratlan megoldást. A regény tehát nem egyszerűen egy nyomozás története, hanem két nyomozó, sőt két embertípus versenye, összecsapása. Az első változatban sem Kléner oldotta meg a rejtélyt, hanem egy fiatal ügyvéd, a gyanúsított szerelmének fivére. Ezt a generációs oppozíciót a fiatal, okos, tehetséges ügyvéd és az öntelt idősebb rendőrbiztos között a második kidolgozás a visszájára fordítja: itt éppen az öreg, még a régi vármegye világához tartozó mester oldja meg a feladványt a magabiztos, de nem kellően tehetséges fiatalabb helyett. Ezzel összefüggésben Mikszáth még egy jelentős változtatást hajtott végre: más korszakba helyezte a történetet. Az *Egy homályos történet*ben Kléner Pált, az elmagyarosodott vizsgálóbíróat „a megboldogult Bach-korszak felejtette itt s ültette át a magyar talajba.”²⁴ Következésképpen a történet jóval később játszódik, amikor Kléner már annyira megszokott Magyarországon, hogy gyermekeinek a Töhötöm és Árpád neveket adta. Kléner itt német származású, hiszen egy német Bibliába jegyzi be gyermekei születését, évszám nélkül. *Az apám ismerősei*ben viszont Kléner sokkal korábban, még a reformkorban érkezett, mégpedig Csehországból. Egy cseh zsoltároskönyvbe írja be gyermekeit, kik közül Árpád, Töhötöm, Dezső és Kálmán már 1840–41-ben megszületett.²⁵ A nyomozás története következésképpen a Bach-korszakra esik, és ezért a két nyomozó között nemcsak generációs ellentét van, hanem egyikük az önkényuralom idegen hivatalnok is, akinek a helyi lakosság által mélységesen tisztelt őshonos magyar kerekedik fölébe, és ezáltal a regény a passzív ellenállás éthoszát is hirdeti. Ez a szempont akkor válik világossá, amikor Kléner megpróbál bejutni Bornemisza István házába. A tisztartó figyelmezteti: „az a mostani hivatalnok-féle embert – már megbocsássák az urak – be

²⁴ MKÖM 2, 242.

²⁵ MKÖM 2, 43.

nem ereszti a portájára”. Erre Kléner felveti, hogy Bornemisza lányát akár rendőri erővel is beidézthetné. „Az kellene csak még – hangzik a válasz –, hogy az öreg Bornemiszával kössenek ki. Mindnyájokat agyonverné a nép.”²⁶

A két hős összecsapása természetesen nem jó és rossz küzdelme, hiszen Kléner maga is jó szándékú, bár komikus figura, Bornemisza fensőbbsege pedig abból is kiderül, hogy az összecsapást sikerül Klénerrel mint együttműködést elfogadtatni, és felajánlja számára azt a lehetőséget, hogy a rejtély megoldását saját eredményének tekinthesse. Kléner figurája nem generációjának erkölcsi, inkább csak intellektuális hanyatlását szemlélteti. Mindazonáltal az összecsapás a korszak megválasztása folytán egy nagy nemzeti konfliktus részeként jelenik meg. Ezért lesz fontos Bornemisza bemutatása a regény első részében, ami bravúros nyomozásainak, érdekes eseteinek felsorolásával történik. Mikszáth azonban a két hős találkozását mégsem találta sikeresnek. A regényt életében soha nem adta ki könyv formájában, hanem külön elbeszélésekre darabolta. Bornemiszt elválasztotta Klénertől. Ami nem jelenti azt, hogy bármelyikükről lemondott volna. Elsőként a halott gróf kiterítését leíró részletet emelte ki a szövegből *Az igazi humoristák* számára. Azután Bornemisza előtörténetét, lényegében a regény első részét önállósította. Első nekifutásra még kapcsolatba hozta egy új alakkal, domine Chalupkával, aminek az lett az eredménye, hogy a történet még korábbra hátrált az időben: a hőst, akit ekkor már nem Bornemisza, hanem Gerge Istvánnak hívnak, a Martinovics-összeesküvés kapcsán végzik ki a *Rajzok a régi vármegyéből* végén, amely a Pesti Hírlapban jelent meg 1881. június 22. és 27. között. Másnap azonban Mikszáth már megkezdte egy újabb változat közlését a Szegedi Naplóban, és itt visszatért a korábbi, Martinovics nélküli koncepcióhoz. Ezt a változatot vette fel aztán *A tót atyafiak* című kötetébe. A *Rajzokban* már szerepelt az elfogott Jasztrabbal folytatott kedélyes beszélgetés, amely később a *Jasztrabék pusztulásá* zárlatául szolgált, csak itt még nem a történet végére került. A Majgó család esete viszont, amely, beláthatjuk, nem annyira jellemezte Bornemisza/Gerge nyomozói zsenialitását, mint inkább csak érdekes betétül szolgált, kimaradt a *Jasztrabék pusztulásából*. Ebből azonban nem következik, hogy Mikszáth teljesen lemondott róla: 1884-es novelláskötetébe, *Az apró gentry és a népbe* önálló elbeszélésként illesztette be *A hosszú élettűek* címmel.²⁷

Már az eddigiekből is következtethetünk arra, hogy Mikszáth ezt a regénykísérletet sikertelennek találta (ahogyan Rubinyi Mózes fogalmaz: „Voltaképpen nem regény, hanem

²⁶ MKÖM 2, 45–46.

²⁷ E szöveg datálásával kapcsolatban is van némi bizonytalanság. Rubinyi Mózes úgy tudja, 1881-ben megjelent a Pesti Hírlapban (RUBINYI, *i. m.*, 277), ez azonban nem igaz. Lehetséges, hogy Rubinyi megtalálta valahol a hírlapi közlést, csak összekeverte az adatokat (ugyanezen az oldalon a *Rajzok a régi vármegyéből* adatait adja meg a *Jasztrabék pusztulásához*), mindenesetre a kritikai kiadás készítői sehol nem akadtak rá ilyenre, és első megjelenésnek *Az apró gentry és a népet* tekintik (MKÖM 33, 247). Ez a kötet 1884-es évjellezéssel már 1883 karácsonyára kijött, tehát datálhatnánk a szöveget 1883-ra. Viszont a kritikai kiadás 1882-re teszi azzal a nem éppen meggyőző indoklással, hogy a „kötet jórészt 1882-ben írt elbeszélésekből áll” (MKÖM 33, 250).

lázán összefüggő, de igen érdekes biográfiai elbeszélések”²⁸). Ráadásul még a regénnyé bővített eredeti elbeszéléshez, az *Egy homályos történet*hez is visszatért mint önálló elbeszéléshez. Felvette *Kavicsok* című novelláskötetébe. *A jó palócok* sikere megnövelte az érdeklődést Mikszáth írói előélete, korábbi szövegei iránt is, ezért 1883-ban a Petőfi Társaság kiadott egy válogatást a 70-es évek novelláiból. A Petőfi Társaság azonban elsősorban nem könyvkiadó vállalat volt, és a *Kavicsok*at nem jelentette meg több kiadásban. Talán ezért döntött úgy a szerző 1890-ben, hogy megment valamit a kötet anyagából (nyilván mindazt, amit még fontosnak vagy vállalhatónak érzett), és felvesz az ekkor induló *Mikszáth Kálmán munkái* sorozat számára sajtó alá rendezett két novella-gyűjteménybe. Három szöveget (*Sárika grófnő*, *Talpig ember*, *A falu leghóbortosabb embere*) a *Pipacsok a búzában* címűbe, kettőt (*Hogy lettem én író, Az öreg Dankó bácsi*) a *Tavaszi rügyekbe* illesztett be. Az *Egy homályos történet*nek azonban 1898-ig kellett várnia az újabb megjelenésig, amikor is *Homályos ügy* címmel *A tábornoszernagy halálával* együtt alkotta a *Két elbeszélést*, a Lampel kiadóvállalat Magyar Könyvtár sorozatának 81. füzetét. Ezek a későbbi újraközlések nyomát sem őrzik annak, hogy ez az elbeszélés valaha regényrészletként is megpróbált helytállni.²⁹

Az apám ismerőseinek regényszövegéből kiemelt négy novella közül három Mikszáth örökzöldjei közé került ezek szerint, hiszen olyan novelláskötetekbe sorolódtak, melyeket életében, némelyiket halála után is, újra meg újra kiadtak. *A Jasztrabék pusztulása* *A tót atyafiak* részeként nyolc kiadást ért meg Mikszáth életében, *A hosszú életűek* szintén bennmaradt *Az apró gentry és a nép* hét kiadásában (noha a második, bővített kiadásból az első kiadás több írása kimaradt), majd a Jubileumi kiadás 29. kötetében, amely ugyanezt az anyagot közölte *Apró vázlatok és rajzok I.* címmel. Az *Egy homályos történet/Homályos ügy* nem volt ennyire sikeres: mindössze a *Kavicsok*ban, majd a *Két elbeszélés* két (1898-as és 1905-ös) kiadásában szerepelt, de azért arról is elmondhatjuk, hogy Mikszáth élete végéig vásárolhatták az olvasók.

Érdeemes azonban még egy jelenségen elgondolkodni. A regényből kiemelt és önállósított elbeszélések nem feltétlenül váltak teljesen önállóvá. Nem csak arra gondolok itt, hogy a novella a legkritikább esetben juthat önállóan olvasóihoz, hiszen a publikáció gyakorlatában más szövegekkel együtt jelenik meg, vagy egy újság, folyóirat, vagy egy

²⁸ RUBINYI, i. m., 276. Hasonlóan fogalmaz EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 12 is, bár ő a fragmentáris szerkezetet a korábban meglevő írások összefércelésének tulajdonítja, holott a folyamat ennek épp az ellenkezője volt: „*Az apám ismerősei* Mikszáth korábbi írásaiból összegyűrt, érdekes bonyolítású bűnügyi történet”.

²⁹ Az egyetlen hely, ahol *Az apám ismerőseiben* játszott szerep mégis nyomot hagyott az *Egy homályos történet*en, a következő: „A gróf ellenben rideg, komor, kegyetlen ember volt, soha senki sem mosolygott rá...” (1875-ös változat). A megfelelő részlet a regényben így hangzott: „A gróf ellenben rideg, komor, kegyetlen ember volt, a tanúvallomásokból levont eredmény szerint. *Soha senki sem szerette*, soha senki sem mosolygott rá...” (MKÖM 2, 47) Az elbeszélés *Kavicsok*-beli változatában, és később is, a mondat így szól: „A gróf ellenben rideg, komor, kegyetlen ember volt, *soha senki sem szerette*, soha senki sem mosolygott rá...” (MKÖM 2, 244.) Az általam kiemelt tagmondat őrzi tehát *Az apám ismerősei* emlékét.

novelláskötet részeként,³⁰ és olvasását természetes módon befolyásolják a környezetében található szövegek is. Ennél némelyik írás esetében szorosabb kapcsolatról van szó, mely a novellát az adott kötet többi novellájához fűzi. A *Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* nem pusztán *Az igazi humoristák* című kötetbe került át, hanem annak is egy külön címmel ellátott és számozott szövegekből összeálló ciklusába, *A mi falunkba*. Annak lett III. számú darabja. Ezért aztán a kötetben úgy olvasódott, mint az egyszerű falusi népről szóló, bizonyos naivitással megszólaltatott történetek egyike, amely nem önmagában értelmezendő, hanem részt kell vennie az egész falu életének megjelenítésében. *A tót atyafiakat* sokan olvassák úgy, mint szorosan összetartozó szövegek együttesét, bár könnyen lehet, hogy ez csak Mikszáth másik, valóban ciklusszerű olvasást követelő novelláskötetének, *A jó palócoknak* visszasugárzó hatása. Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy a *Jasztrabék pusztulását* mindig a kötet leggyengébb darabjának tartották. *A hosszú életűek* olyan novelláskötetben jelent meg, amelynek írásait a tartalomjegyzék a korszak könyvkiadásában eléggé elterjedt gyakorlatnak megfelelően külön címmel ellátott csoportokra osztotta. Ez a szöveg a „Felföldi emberek” elnevezésű csoportba került a következő írások közé: *Utazás Palócországban*, *Az utolsó lovag*, *A Lupcsek Jani házasodása*, *A kántorfű*. A csoportosítás azt sugallja, hogy ezek a szövegek együttesen is jelentenek valamit: együttesen hivatottak jellemezni a felföldön élő palócokat, és mintegy kiemelni kollektív vonásaikat – szemben az előző csoportban szerepeltetett „Alföldi emberek” kollektív vonásaival. Valóban önállóvá ezek szerint csak az *Egy homályos ügy* vált, az az elbeszélés, amely eredetileg az egész regénykompozíció alapjául szolgált. Már ha valóban önállóvá válhatott, ha nem úgy van, hogy Kléner története most már örökké magán viseli annak nyomát, hogy egyszer egy folyóiratban közölt sorozatregényben találkozott Bornemisza István történeteivel, és ezután már nem lehet úgy olvasni, mintha sohasem találkoztak volna. Mindezek a szövegek mint egymás variációi léteznek, de nem egy kronológiai sorban, amelynek korábbi darabjait elhanyagolhatjuk a végső változatokkal szemben (hiszen például a *Homályos ügy* egyszerre a kiinduló- és a végpont), hanem egymással állandó kölcsönhatásban. Ha így van, akkor talán azt is mondhatjuk, hogy ezek a szövegek együtt egyetlen elbeszélésciklust alkotnak, de olyan ciklust, amelynek darabjai soha nem jelentek meg együtt, hiszen *Az apám ismerősei* nem maga ez a ciklus, amely minden részt egyszerre tartalmaz, hanem maga is csak a ciklus egyik darabja. Ráadásul minden olvasó maga döntheti el, hol húzza meg a ciklus bővítésének határait: hiszen a ciklus darabjai más ciklusoknak is részei lettek, így a ciklusok átfedik egymást, és elemeik közt közvetett kapcsolatok keletkezhetnek. A ciklus a végtelenbe tart tehát, de ez nem feltétlenül baj. Lehet, hogy ilyen végtelen ciklus felépítésébe és megértésébe kezdtünk bele akkor, amikor életünkben először elkezdtünk olvasni egy könyvet.

³⁰ J. Gerald KENNEDY, *Toward a Poetics of the Short Story Cycle*, a, 11 (1988 autumn), 9; vö. René AUDET, *La nouvelle au pluriel*, Le recueil Québec français, 108 (1998 hiver), 74–78.

SZERELEM ÉS EGYMÁSRA TALÁLÁS MINT LÉTKITELJESEDÉS
(Vörösmarty Mihály: *Virág és pillangó*)

- Szállj le, szállj le, szép arany pillangó,
Kebelemre szállj le, kis csapongó!
A' mezőnek én vagyok virága,
Kikeletnek zsenge ifju ága.
- 5 'S égek érted első fájdalommal,
Melly szivemből könnyet és fohászt csal.
És fohászom illat a' szelekben,
Gyenge harmat a' könnyű szememben.
Szállj le, szállj le, szép arany pillangó,
- 10 Kebelemre szállj le, kis csapongó!
Egy kis ég van a' könnyű' csepjében,
Lelkem száll az illat' özönében.
Jer fürödjél e' köny-ég' árjában,
Vagy szunyadj el illat' mámorában.
- 15 Szállj le, szállj le, szép arany pillangó,
Kebelemre szállj le, kis csapongó!
Egy rövid nap' tüneménye létünk,
Elmulik, míg örömet cseréltünk.
Éljük át e' kort egy pillanatban,
- 20 Melly gyönyörtől 's üdvtől halhatatlan.
Jer, boríts el fényes szárnyaiddal,
Szídd ki lelkem' mézes ajkaiddal;
És ha édes életed kifárad,
Szemfedőd lesz hervadó virágod.

A vers címében megjelenő két élőlény meglehetősen régi, jól ismert toposza a lírának,¹ mindkettőhöz általában értéktelítettséggel, pozitív értékkel kapcsolatos

¹ Tóth Dezső is a vers „sablonmotívumairól” szól, hozzátéve, hogy itt ezeken a „szerelem és halál, elmúlás és halhatatlanság újfajta összekapcsolódása, a társkeresés és összeforrás igazán kérő, éppen ezért erős, mohó vágya süt át”. TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1974², 418.

fogalmak, jelentések társulnak. Különösen a népdalokban,² illetve a romantika idején voltak ezek közkedvelt és gyakran használt motívumok. A mű címében a két elem abszolút egyenrangú, egyértelmű mellérendeltségi viszony van közöttük. Itt természetesen nem tudható, hogy melyik mit takar, mit foglal magába, minnek/miknek a metaforájaként szerepel. Az általános jelleget, a bárkire/bármire való vonatkozathatóságot csak erősíti bármiféle determináns (például számnév, határozott vagy határozatlan névelő) hiánya. Ezzel együtt csak magából a címből akár arra is következtethetnénk, hogy egy (esetleg idilli) természetleíró verset olvashatunk majd. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a virág és a pillangó összetartoz(hat)nak, egymást némileg kiegészítik, hisz e két lény a természetben is szoros kapcsolatban van/lehet egymással.

A vers kezdő két sora még kétszer tér vissza a mű szövegében, már-már refrénszerű sorpárt alkotva. Ebben a „szállj le” felszólító módú igekötős ige háromszor is szerepel, nagyfokú nyomatékot adva ezzel a mondatnak. A felszólításnak ilyen sokszor történő ismétlése (a három refrénben összesen kilencszer) érzékeltetni képes a felszólító én létének abban az értelemben vett problematikusságát, hogy azt csonkának, hiányosnak, beteljesületlennek érzékeli, illetve akként éli meg. Hiszen a felszólítások ennyire nagy száma (ráadásul a szövegtest különböző helyein, a műben nagyjából egyenletesen elosztva) a mondatok modalitásának ad egy erőteljes könyörgő mellékértelmet. A felszólító én valószínűsíthetően értékhiányos létezését a felszólított/megszólított, a pillangó tehetné értékesebbé, gazdagabbá, teljesebbé. Azt, hogy a megszólítotnak mennyire nagy szüksége van a pillangóra, hogy a pillangó mennyire erőteljes létkiteljesítő funkcióval bír számára, az is pregnánsan mutatja, hogy a műben a felé irányuló felszólítások milyen nagy számban vannak még jelen (jer – kétszer is; fűrődjél; szunnyadj el; éljük át; boríts el; szídd ki). Így a pillangó léte, cselekvése rendkívüli módon felnagyítódik, szerepe igencsak megnövekszik – legalábbis a megszólító számára. Ugyanerre utal a két jelző is (szép arany), melyek abszolút értékességet (vizuális, s részben metaforikus-materiális értelemben) foglalnak magukba. Így egy részleges ellentét is előttünk áll: a pillangó (mely önmagában is erőteljesebben, hangsúlyozottabban foglalja magába a pozitív értéképpozíciót, mint például a hozzá képest semlegesebbnek mutatkozó „lepke”) kicsinysége, törekénysége és teljesen felnövesztett értékessége között. E részleges oppozíció is az értékelítettséget képes fokozni. Ehhez képest a „csapongó” némileg „visszavesz” ebből az abszolutizált értékességből, hiszen a „csapongás” kissé az állhatatosság, a hűség hiányára utal, még akkor is, ha jelzője (kis) a báj, a kedvesség, a kecsesség, a fentebb már említett törekénység képzetéhez kapcsolódik, ennek eszméjét képes felébreszteni a befogadói tudatban. Kérdés lehet természetesen, hogy egyáltalán mit fed e két „szereplője” a versnek, ki vagy mi, miféle képzetek állnak mögöttük. Másképpen fogalmazva a kérdést: ki/mi a felszólító/megszólító, s ki/mi a megszólított/felszólított? Erre itt még nem lehet egyértelmű választ adni, legfeljebb csak a két élőlény szoros, közeli kapcsolatára (illetve az ez utáni mérhetetlen vágyra) gondolhatunk, ami a fohász-jellegből éppúgy fakad, mint

² Ugyancsak TÓTH Dezső jegyzi meg (nem jelen versünk kapcsán), hogy a népiesség hatására fordul szembe költőnk a szentimentalista szerelmi líra sablonjaival. *Uo.*, 209.

a pillangó fentebb már említett létkiteljesítő, létgazdagító funkciójából, valamint egyszerűen az egyes szám második személyű tegezõ grammatikai formából.

A folytatásban egyszerre van jelen az öndeterminálás és az önstilizálás gesztusa: „A’ mezõnek én vagyok virága”. A beszélõ (megszólító/felszólító én), azaz – most már mondhatjuk – a versbeni személyiség virág képében tünteti fel magát, annak alakjába bújt bele. Azt, hogy itt egy felvett álarcról, pontosabban önstilizálásról van szó (nem pedig arról, hogy – képletesen szólva – maga a virág szólalt meg, s a lírai én csak közvetíti, tolmácsolja nekünk, a befogadóknak a fikcionált, a virág „szájába” adott szavakat), igazán a további sorok mutatják. Különösen az ötödik és a hatodik, hiszen e részek motívikája (lásd lejjebb) egyértelmûen antropomorf jellegû; vagyis valóban nem egy növényrõl (s egy állatról), hanem emberrõl, emberekrõl beszél a költemény, pontosabban ember szól benne emberhez. (Ugyanezt támasztják alá a késõbbi létfilozofikus sorok: „Egy rövid nap’ tûneménye létünk”). Az önstilizáció mellett igencsak erõs az én önmeghatározása is: az egyes szám elsõ személyû személyes névmással különösen hangsúlyozott pozícióba helyezte magát a lírai alany, ráadásul ezt még erõsíti is az enyhén inverz szórend (megszokottabb lenne az „Én vagyok a mezõnek virága” változat), ami a mondatot anacoluthon-jellegûvé teszi; ezzel a kizárólagosság képzeete fokozódik: *én, és nem más, sõt más virág nincs is*. Látható: e megoldás révén kifejezetten centrális pozíciót nyert el a személyiség. A következõ sor folytatja a természeti motívikát, de továbbra is az önstilizációval együtt. A versbeni én páratlan, igen értékes személyiségként tünteti fel magát, nyilván legelsõsorban azért, hogy – képletes értelemben – felnõjön, növessze magát a sokszorosán pozitív érték-képzetekben feltûnt pillangóhoz, *hozzá méltó valakiként* mutassa be magát. A természetbõl eredeztethetõ képek mellé társul a lét általános megújulásának, újjászületésének gyakori toposza, a tavasz (kikelet, zsenge ág). Ráadásul e tavasz úgy tûnik fel (kikelet), hogy a szóhoz távolról a napkelte, egy új nap kezdetének képzeete (lásd a „kel” ige alapjelentését) is társul, fokozva az *új*-ságnak a gondolatát, annak, hogy valami nagyszerû, kivételes dolog/érzés/eszme/személy van születõben. Mindez – mivel az öndetermináció elemeként van jelen – szintûgy növeli a személyiség értékességét. Ezzel látszólagos ellentétet képez a következõ sor, melyben a lírai én fájdalomról szól, vagyis részben igazolódik, amirõl fentebb már más szempontból szó volt: a lírai énre a hiány, a csökkent értékû, beteljesületlen lét a jellemzõ. Az természetesen eléggé nyilvánvaló innentõl, hogy e hiánytudat, e hiányérzet (s persze a fájdalom) mögött a szerelem, még pontosabban a beteljesületlen, a viszonzatlan szerelem érzése húzódik meg, s mindennek következtében világosabbá válik az alkotás két fõ scenikai alappilléreinek jelentésvilága: a virág és a pillangó a férfi és a nõ metaforái, s a fohászzkodó felszólítás arra irányul, hogy a pillangó is ugyanúgy érezzen a virág iránt, mint az õiránta. S ha így történik, a szerelmes egymásra találás által a lírai én értékhiányos léte is értéktelítetté változhat. Feltehetõ ugyanakkor a *látszólag* egyszerűen megválaszolható kérdés: a metaforapár két összetevõje közül melyik a nõ és melyik a férfi azonosítója? A feleletet nyilvánvalóan célszerûtlen és leegyszerûsítõ lenne levezetni abból a külsõdlegesnek tekinthetõ biográfiai körülménybõl, hogy a vers írója Vörösmarty Mihály, s így minden bizonnyal õ a versbeni személyiség, a beszélõ/felszólító én, s mivel õ férfi, így a virág õt,

a pillangó a nőt metaforizálja. Annál is inkább, mert a pillangó/lepke ugyan gyakori toposza az irodalomban a nőnek (pozitív és negatív értelemben egyaránt), ám a virággal ehhez képest jóval többször lehet találkozni a nő azonosítójaként. Csak Vörösmartytól néhány példát: „[...] virág vagy, / nem nekem virágzó” (Ő = 1839); „erdők szép virága” – olvashatjuk a *Szép Ilonkában* (1833) a címben szereplő lányról. A *Magyarvárbán* (1827) Elvő, Kende lánya „Ligetében rejtve virágzik”, „Gyenge virág, kebelén még reggel ringadoz a gyöngy”. Tragikus hangulatú környezetben is szerepelteti Vörösmarty e metaforát *A két szomszédvár* (1830–31) egyik szereplője, Enikő kapcsán (igaz, itt hasonlatként): „Mint kasza-vágta virág nyugodott a lányka fehéren.” Míg a *Mese a rózsabimbórul* című, Bezerédy Flórikának ajánlott versben így könyörög a pillangó/lepke a virághoz: „Nyíl ki, nyíl ki, rózsabimbó, / Nincsen már tél, elment a hó: / Nyíl ki rózsaszál. / Szíjak csókot ajkaidról, / Részegüljek illatodtól». Ugyanebben a műben található egy sajátos leírás a pillangóról/lepkéről: „Csak élj, te csapodár; / Ismerlek rossz madár. / Nem vagy te pinty, nem vagy te cinke, / Bár könnyű vagy s nagyon picinke. / Te mézes mázos lepke vagy, / És hitszegésid híre szörnyű nagy. / Arannyal hintvék szárnyaid, / De alattok nincs egy szikra hit. / Virágról elreppensz virágra, / S maradnak tőled árvaságra. / Megnyílnom nem szabad neked: / Vidd el tovább család szerelmedet.» Ez utóbbi két idézet azért is érdemel külön figyelmet, mert néhány motívuma ismerősen csenghet számunkra a *Virág és pillangóból*, aminek talán az is oka, hogy az idézett vers keletkezési dátuma 1842, azaz kb. egy évvel elemzett versünk után íródott. (Az említeteken kívül természetesen még több más Vörösmarty-műrészlet is említhető lenne, például az 1823-as *A virág* vagy az 1826-os *A szép virág* című korai versekből.) Végezetül érdemes utalni arra a romantika korában is jól ismert antik történetre (többek közt már Apuleius is feldolgozta), mely Ámor és Psyché történetét mondja el, s melyben „Psychét [a nőt – Sz. Zs.] az isteni szerető, Ámor [a férfi – Sz. Zs.] szabadítja meg – egy csókkal – testburkából, a pillangó lélek ezáltal a halhatatlan istenek birodalmába kerül”.³ (A teljességhez persze az is hozzátartozik, hogy a virág a nő toposzjaként igen gyakori, míg a férfi pillangó képében meglehetősen ritka.) Tehát van-e más, egyértelműbb és a *szövegből vett* bizonyítéka a virág = férfi, pillangó = nő korrelációnak? Nos, van, mégpedig ez a dikcióból, a beszélő beszédaktusaiból, mondatainak modalitásából illetve pozíciójából vezethető le. E beszélő nem egyszerűen csak felszólít, de sokkal inkább kér, könyörög, fohászkodik, mérhetetlenül vágyik a másikra, a másikkal való kapcsolatra. S ez az attitűd, a másik megszerzésének, meghódításának (erre még később részletesen kitérek) vágya inkább a férfira, s talán kevésbé a nőre jellemző; ez inkább a férfi-lét attribútuma. Ezért valószínűsíthető az, hogy a virág a férfinak, a pillangó a nőnek a metaforája. (Természetesen durva leegyszerűsítés és túlkonkretizálás lenne a férfiban Vörösmartyt, a nőben pedig szintúgy egy konkrét létező személyt, akár például Csajághy Laurát vélni; ez utóbbit már csak azért sem, mert a két személy a vers keletkezése – 1841 márciusa – után ismerkedett meg. De természetesen sokkal inkább azért lenne helytelen bármiféle behelyettesítési (konkretizálásra törekvő) hipotézis, mert hiába a megszólalás személyessége,

³ PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai, 1988, 114.

a beszélőt, a lírai ént, mint ahogyan más esetekben, most sem lehet egyenlőnek tekinteni a mű alkotójával. Nyilván vannak/lehetnek érintkezési pontok a „két” alak között, de a mű jóval általánosabb jelentéshorizontok felé mozdul el annál, semhogy ezt az azonosítást megtehesük. Annál egyetemesebb vonatkozásokban szól férfi és nő kapcsolatáról, az egymásra találás vágyáról, szükségességéről és esélyeiről. Van azonban e metaforizálásnak egy sajátos, eddig ki nem bontott jelentéstartalma is: a virág statikus létezésű, helyhez kötött, míg a pillangó, a „kis csapongó” dinamikus, mozog, szárnyal. Ez azt is jelenti, hogy őneki, vagyis a nőnek van lehetősége (csupán) választani (hogyan mely virágra száll le), a férfinak nem. Ő csak remélheti, hogy a pillangó őt választja, biztos nem lehet benne. Éppen ezért lehetőségeiben, cselekvéseiben korlátozott; akár azt is mondhatnánk: némileg kiszolgáltatott helyzetben van. Amit tehet, az mindösszesen egyrészt annyi, hogy önmagát mennél kivételeesebbnek, szebbnek, értékeesebbnek tünteti fel, így remélvén, hogy rá esik majd a választás (s ezt láthattuk a harmadik és a negyedik sorban), másrészt olyan (persze korlátozott) „cselekedeteket végezni”, úgy „viselkedni”, ahogyan az a pillangó számára a leginkább figyelemfelkeltő, hogy nagyobb legyen a valószínűsége, hogy észreveszi *e* virágot, s azt/őt választja. S ez figyelhető meg a hetedik és a nyolcadik sorban egy egészen különleges képfejlés illetve képtranszformáció után. Az előző (hatodik) sorban a személyiséget szinte kizárólagosan meghatározó, de viszonzatlan szerelem fájdalma „könnyet és fohászt” keltett a lírai énben. A könny már régóta a szenvedés archetipikus toposza a művészetekben, míg a fohász teljességgel érthető: a beszélő így, ennek révén reméli a helyzet megváltozását, a bensőjét determináló hiány, úr kitöltését, az (érték)teljesebb lét elnyerését. (A „fohász” szó használata is igazolja a korábbi megállapítást: a felszólítások kéréssé, könyörgéssé alakulnak át a vers mélyebb jelentésvilágában.) A hetedik és a nyolcadik sorban a fohász illattá, a könny (könyű) harmattá változik át. E távolról a képpermutációhoz hasonlatos scenikai megoldás által a versbeni én fájdalmának e két „következménye” azzá transzformálódik, ami miatt a pillangó számára egy virág fontos lehet, vagyis jóval nagyobb a valószínűsége, hogy *ezt a virágot* fogja választani, s nem egy másikat. S hogy *ez a természetben is* így van, képes közvetetten érzékeltetni: Vörösmarty igencsak koherens képet tudott létrehozni, hiszen a természeti képzet- és fogalomkör, valamint a vers jelentésvilágainak illetve alappillérszerű metaforáinak képzetkörei szervesen egymásba kapcsolódnak, egymás szemantikumát egyrészt kiegészítik, másrészt fokozzák, erősítik. Emellett miként a természetben a pillangó a harmatért és/vagy illatáért száll le egy virágra, úgy a vágyott társ, a nő is a könny és/vagy a fohász miatt fogja *ezt* a férfit választani. Így erősítődik a korábban már más aspektusból említett jelentéskör: ahogyan a természetben a virág és a pillangó meglehetősen egymáshoz kapcsolódó jelenségek lehetnek, úgy e férfi és e nő (vagy általánosabban: *a* férfi és *a* nő) is szorosan összetartoznak; egymásra találásuk – s ezt hangsúlyozza mélyszerkezetileg e természetből kinövő, de attól el nem szakadó képtechnika – szinte olyan, mint egy természeti törvény, abszolút szükségszerűség. Ezzel is sugallani képes a versbeni én a nőnek a választás (s ezen belül, persze, hogy *őt* válassza) megkerülhetetlenségét. A harmadik sorban megkezdett önfelmutatás tehát folytatódik, de most már teljességgel alárendelve a legfontosabb célnak, az egymásra találás, a szerelmi

érzés viszonzása megkérdőjelezhetetlen szükségszerűségének, hogy megvalósulhasson a teljesebb, egészségesebb lét.

A két refrénszerű sor után részlegesen folytatódik az iménti képsor: továbbra is illatról és könnyről olvashatunk a műben. A tizenegyedik sorban a tér, s ezzel párhuzamosan a képzetek kitágulásának lehetünk tanúi egy nagyon szép képből. Az ég végtelenségét (s mellé annak tisztaságát) társítja a könnycsepp kicsinységével; vagy másképpen: emelkedettség és a fájdalom földi érzése, magasság és mélység, mikro- és makrokozmosz képez így koherens egységet. Ezáltal az ég tágassága némileg összeszűkül, emberi léptékűvé (is) válik (jól mutatja ezt jelzője: „kis” ég), a „könyű” pedig felnagyítódik, kitágul. Mindez egyúttal igazolja Martinkó András egyik, költőnkéről szóló tanulmányának alap gondolatát, mely szerint Vörösmarty lírájának egyik legmeghatározóbb vonása az ég és a föld képzeteinek, jelentésvilágainak illetve motívikájának egybejárása, összekapcsolása. Mégpedig annak jegyében, hogy a földi lét szürkesége, le- és behatároltsága, kicsinysége, a halál felől tekintett értelmetlensége helyeződik szembe az égi lét tökéletességével, teljességével, végtelenségével, nagyszerűségével.⁴ Ugyanezt fejtegeti Martinkó András tanulmánya nyomán Szörényi László: „Vörösmarty látomása dualista, tisztában van azazal, hogy az ember olyan szellemi kihívás részese, amely a *menny* elve iránt teszi érzékeny, azaz ideális magatartásra, boldogságra, üdvre törekszik; másrészt részese a földnek, amely pusztulásra ítélt, halállal eljegyzett, mulandó.”⁵ (Elemzett versünk fentebb értelmezett részéhez hasonlóan olvashatunk költőnk egyik 1833-as művében, *Az elhaló szerelemben*: „Szerelmem oltárán / Még a fájdalom / S könny, minőt nem adhat / Többé hatalom; / Egy kicsiny könny, ah de tenger”.) A testileg/fizikailag röghöz kötött virág lélekben (s ez újabb antropomorf elem) elszakad a földtől, azaz létezése kitágul, megemelődik – olvashatjuk a tizenkettedik sorban. Ráadásul minek révén? Az illat, vagyis a fohász segítségével, ami sugallja: a szerelem illetve annak beteljesülése érdekében elmondott fohász még saját lekötött létformájától, földben gyökerező létminőségétől is képes részlegesen elszakítani a virágot, azaz a versbeni ént. Ez az érzés (illetve az egymásra találás reménye) eredeti létközegéből ki tudja szakítani a személyiséget, ami létehetőségeinek megsokszorozódását éppúgy eredményezi, mint egy értékgazdagabb élet elnyerésének esélyét. A fohász (azaz az illat), a társ utáni vágy meghatványozza a beszélő erejét és képességeit, így az én részlegesen transzformálódott az érzés hatására: kitágította saját léte horizontját. E két sorban tehát felmutatta önmagában a teljesség dimenzióit, vagy másképpen: a kicsinyben a végtelent (könyncseppben az eget), valamint a létehetőségek megsokszorozódásának az esélyét. S hogy mindezt a szerelem, a remélt egymásra találás adta meg az alapot, azt sugall(hat)ja a pillangó számára: ha te is ezt választod, teelötted is ezek a távlatok nyílhatnak meg, te is ezt élheted át/meg, amit én, a te életed is alapjaiban alakul(hat) át. (Miként erre Martinkó András tanulmánya is utal, a két világ egybekapcsolódásának, a földi részleges legyőzésének az égi által, egyik leginkább

⁴ MARTINKÓ András, *A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében* = Uő., *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 172–221.

⁵ SZÖRENYI László, *Nihilizmus vagy skolasztika? Vörösmarty: Az emberek*, Magyar Napló, 2000/4, 74.

vágyott s egyúttal legintenzívebb formája/lehetősége a szerelem, férfi és nő kapcsolata.⁶⁾ Az ún. interpenetráció pszichológiai-emocionális jelensége áll itt tulajdonképpen előttünk, amikor „a másik az én átélésének és cselekedeteinek horizontjaként olyan létet ad át szerelmének, amely szerelem nélkül nem létezne”.⁷⁾ Ezért a szerelem rá gyakorolt „hatásának” felmutatása után – teljesen logikusan – felszólításokkal (sőt azok háromszori szerepeltetésével: jer, fürödjél, szunnyadj el) folytatódik a költemény a tizenharmadik és a tizennegyedik sorban. A lírai én hívja, szinte szuggerálja a megszólítottat, hogy (így) cselekedjék. A „köny-ég’ árja” (ami tulajdonképpen a virágon található harmatra utal vissza) szószerkezetben még nyilvánvalóbban kapcsolja össze a kicsinység és nagyság, az apró és a végtelen, az emberi és a természeti képzetköreit. Ráadásul az „ár” szóban az is benne van: ez mindent elborít, mindent elnyel (akárcsak az ennek kapcsán imént idézett versben a tenger); a könnyhöz így kétszeresen is – vertikálisan és horizontálisan, földi és égi már említett és elemzett egybejátszásával – a végtelenség, a tágasság fogalmi kapcsolódhatnak. A versbeni én fürdésre történő felszólításában a – valóságos és képletes értelemben egyaránt érthető – *megtisztulás* lehetőségét kínálja fel a megszólítottnak, ami újabb jelentéskört kapcsolhat ide: ha rám találsz, engem választasz, ugyanúgy érzel majd, mint én, egy új életet kezdhetsz ez által, mely nemcsak teljesebb lesz, de tisztább is, mint annak előtte. A „fürödni” szó persze azért is pontos és találó kifejezés, mert a „köny-ég’ árjában” merül alá a megszólított én. A következő sor az illatban (azaz a fohászbán) való megpihenésre szólít fel. Így nemcsak egy más minőségű lét adatik meg a kapcsolatban, de a társ nyugalmat talál, erőt gyűjthet, a pihenés révén szellemileg-lelkiileg-fiziológiailag feltöltekezhet. Látható volt tehát, hogy egymással, valamint a vers két alappillérszerű képével szoros összefüggésben lévő kép- illetve felszólítássort tudott megkonstruálni a vers alkotója, s egyúttal egy új dimenziókkal kecsgetető létformát felmutatni a megszólítottnak, mintegy ezzel arra készíteni: ő is érezzen hasonlóan, *őt* válassza, találjanak egymásra.

A refrénjellegű két sor harmadszori szerepeltetése után, a tizenhetedik sortól kifejezetten létfilozófiaivá válik a költemény jelentésvilága. A létezés rövideége, de kivételes szépsége kapcsolódik össze egy rendkívül találó kifejezésben: tünemény. Ebben éppúgy benne van a gyönyörűség, a csoda képzete és szemantikuma, mint ahogyan az is: létünk eltűnő, azaz ’tünékeny’. E sor a következővel együtt azt a háttérjelentést is sugározza: életünk az egyetemes, az örök létezéshez képest pillanatnyi, emiatt a boldogság is csak rövid ideig tarthat, azaz közvetett felszólítás ez a pillangó felé: *válassz mihamarabb*, mert időnk amúgy is oly szűkre szabott. Ám a szerelem, a szerelem adta boldogság lehetősége képes e rövidke lét-időt szinte határtalanná tágítani. (Martinkó András is arról ír tanulmányában, hogy „a »mennyei« ugyanis nemcsak az imént érintett formái [álom, képzelet, halál] győzik le az időt, hanem a »mennyei« értelmű *boldogság* is [ez idő tájt persze főleg a szerelmi boldogság]”.⁸⁾ Annál is inkább, mert „az idő legyőzése a

⁶⁾ MARTINKÓ, *i. m.*, 182.

⁷⁾ Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, Bp., Józsoveg Műhely, 1997, 157.

⁸⁾ MARTINKÓ, *i. m.*, 189.

»menny« legfontosabb szektorának meghódítása”.⁹ S így a szerelmes egymásra találás által feloldódhat a föld–menny antinómia kettőssége is.¹⁰ Martinkó megfogalmazásában: „maga az egész emberi lét és lényeg az éggel lesz rokon, s általa égi arcot ölt a földi környezet is.”¹¹ (Ahogyan a *Földi menny* című 1825-ös Vörösmarty-versben olvasható: „Eljön a lány ifju kellemében, / És eget hoz tiszta kék szemében”.) Már-már a lét-teljesség, a kor egésze sűrűsödhet bele egyetlen, csodás érzésekkel teli pillanatba. Mostani jelentéskörünkre szűkítve Jauss gondolatát, „a pillanatban való örökkévalóság”¹² jelenik itt meg, a romantika perc-kultuszának felfogásával átítatódva: a kivételes, magas, felemelő (másod)percek a lét-egész átélésének lehetőségét nyújthatják. (Többek közt az 1826-os *Tündérvölgy* befejező strófájában is ennek eszméje áll előttünk: „S örül vele a szűz, Dalma szép leánya – / De ti lányok! Most ne menjetez hozzája; / Nincsen az életnek több ily pillantása, / Rövid; de századnál drágább birhatása.” Hasonlót olvashatunk *A bujdosók* című dráma [1830] utolsó, ötödik felvonásában is, amikor Kont így szól: „Lássátok, a boldogság karja közt / Így élni, minden véges idő rövid, / És század, mint pillanat, elröpül.”) S ekkor a boldogság már nem mentes az érzékiségtől (gyönyör) sem. Attól az érzékiségtől, mely éppen a romantikában válik szerves elemévé a művészetekben felmutató szerelemfelfogásnak,¹³ s mely érzékiség ugyan nem túlságosan gyakran, de meg-megjelenik annak a Vörösmarty-nak a költészetében, aki állítólag egyébként inkább csak vágyakozott ezen érzékiség után (akárcsak a szerelem után), semmint túlságosan gyakorisággal átélte volna azt. Ha hihetünk egyik életrajzírójának, „az udvarláshoz nem értett, ez a képesség oly gyökeresen hiányzott belőle, hogy ismerősei közt szóbeszéd tárgya volt. Házasságra szűkös anyagi helyzetében nem gondolhatott. Futó szerelmi örömekre még kevésbé, mert vannak ezen a világon lehetetlenségek, s ő alkatánál fogva teljesen ki volt rekesztve Venus vulgivaga birodalmából. Ismervén természetét, izléstelenség volna föltennünk róla, hogy valaha kalandjai voltak. Ilyesminek nyoma sincs életében; negyvenhárom éves korában, amikor megnősült, találkozott először asszony-nyal.”¹⁴ Bárdos László szerint „a Vörösmarty-irodalom nem szívesen feszegette a költészetében megfogalmazott, illetve rejtjelezett érzékiség motívumanyagát és eszközkészletét sem. Már az egészen korai, 1822-ben írt *Álom és való* és a *Jolához* című verseket is olyan hevület hatja át, melynek retorikája és metaforikája teljesen társtalannak látszik kora magyar nyelvű magas költészetében, és voltaképpen Vajdáig nincs párja.”¹⁵ Ez az érzékiség majd a költemény végén fog újra szerephez jutni. S az imént említett boldogság az érzékiség mellett a közvetett értelemben vett transzcendenciával (üdv) is kapcsolatot

⁹ *I. m.*, 187.

¹⁰ Szörényi László szinte pontosan ugyanígy fogalmaz tanulmányában, csak kérdő modalitással. Ezt fordítottam át állító mondatba. Vö. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 75.

¹¹ MARTINKÓ, *i. m.*, 181.

¹² Hans Robert JAUSS, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Frankfurt am Main, 1982, 314.

¹³ Vö. LUHMANN, *i. m.*, 177.

¹⁴ RAJNAI László, *Vörösmarty Mihály: Egy költő világa*, Székesfehérvár, Árgus–Vörösmarty Társaság, 1999, 137–138.

¹⁵ BÁRDOS László, *Hangolás az újraértelmezéshez (Töredék Vörösmarty utóéletéről)*, Élet és Irodalom, 2000/51–52 (2000. december 22.), 40.

mutat, annál is inkább, mert a romantika a szerelmet az egyik legegységesebb, legfontosabb, örök értéként tette le, mely „egyedül képes transzcendálni az életet”.¹⁶ Mindez pedig olyannyira képes kitéríteni a létezés időhorizontjait, hogy a személyiség már-már a halhatatlanság érzetét éli meg (huszadik sor). Azaz a szerelem érzése által az érzékiség illetve a transzcendencia hétköznapi létben meglévő korlátjait éppúgy átlépheti az ember, mint ahogyan az időkorlátokat is (legalábbis szinte ezt érzi), s képessé válhat a kor, illetve az egyetemes lét teljességének megélésére is. S így ez azt eredményezi, hogy a halál sem oly fenyegető már, mint annak előtte (lásd a mű utolsó két sorát, illetve annak későbbi értelmezését). Ezt képes nyújtani a szerelem, ezért válaszd e lételemet, illetve engem – sugallja közvetetten a virág alakjában megjelenő versbeni én; ezt tudnánk nyújtani egymásnak. Természetesen csak együtt élhetjük ezt meg, s ezen elengedhetetlen kölcsönösséget pontosan fejezi ki a tizennyolcadik sor „örömet cseréltünk” (kiemelés: Sz. Zs.) tárgyias szó szerkezete. Mindennek a mű következő két sorában (huszonegyedik és huszonkettedik) újabb fohász-jellegű felszólításokkal kíván nyomatékot adni, s egyúttal az igenlő választ illetve a cselekvést sürgetni a versbeni én. A „jer” emelkedettebb, mint a „gyere” (igaz, kissé modoros is), de ezzel együtt eléggé jól beleillik az ekkorra már a dikcióban és a szemantikumban egyaránt uralkodónak mondható patetikusságba, valamint a fohász-jellegbe. A beszélő, felszólító én teljes azonosságra vágyik a virággal, ami egyszerre külső és belső azonosulásvágy, a cél „egy közös különleges világ megteremtése, ahol a szerelem mindig újjászületik”.¹⁷ Ekkor a cselekvést a pillangótól kéri, várja. (Természetesen, tehetjük hozzá, hisz egyrészt benne megvan a vágy, a szerelem érzése, másrészt ő röghöz, földhöz kötött, csak könnyel [= harmattal], illetve fohással [= illattal] képes odacsalogatni a pillangót, vagyis remélt társát.) E teljes egyesülés egyrészt tehát (így is mondhatjuk) testi-fizikális: a pillangó, rászállván a virágra, beborítja fényes szárnyaival, a virág szinte elvész, eltűnik a szárnyak alatt. Másrészt pedig az egyesülés lelki-spirituális-érzelmi: a virág „lelke” a pillangóba helyeződik át – annak cselekvése (szidd ki) által. Ez egyúttal azt is jelenti: a virág érzései átplántálódnak a pillangóba, azaz az egymásra találás révén a két én érzései teljességgel azonosok lesznek, s egyúttal megnyílik előttük az út afelé a potenciális lét-teljesség felé, amiről illetve aminek esélyéről a 17–20. sorok értelmezésekor már szó esett. Ezért fogadható el Szauder József találó megállapítása (igaz, a *Csongor és Tünde* kapcsán, de ide is vonatkoztathatóan), amikor a következőket írja: „a személyes érzelmi világ költészete a szerelmi tematikánál mérhetőenül többlet sűrített önmagába, a teljesebb élet parancsát.”¹⁸

A vers utolsó két sorában a már remélten együtt leélt élet végéhez jut el a versbeni személyiség. Nem véletlenül jegyzi meg Szerb Antal, hogy „Vörösmarty szerelmes verseiben mindig borong valami halálosság. Szerelmi élményébe a mulandóság élménye is

¹⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A felejtés lírai „mnemotechnikái”* – Oravecz Imre: 1972. szeptember, Élet és Irodalom, 2001/39 (2001. szeptember 28.), 15.

¹⁷ LUHMANN, i. m., 177.

¹⁸ SZAUDER József, *Csongor és Tünde = Uő., A romantika útján (Tanulmányok)*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 330.

mindig beleértődik, a kettő teljesen egybesimul.”¹⁹ Erre utal részben az is, hogy „Csongor [...] a dráma végén a lefátyolozott és ismeretlen Tündétől sem kér egyebet, mint halált”.²⁰ Annál is inkább érdemes felmérni, hogy mit is jelent/hozhat a szerelmi érzés remélt realizálódása a lét végességének aspektusa felől (is) szemlélve, mert „a halál az az állapot, mikor az élet már nem zavarja a lelket, mikor már csak lélek, csak bensőség, csak az önmaga lényege passzív önmagáért-valóságában, lehullva róla minden a kízó és alapjában véve tőle teljesen idegen esetlegesség, amit emberi életnek hívunk. A halál a lélek legtökéletesebb állapotát jelenti.”²¹ Az utolsó előtti sorban olvasható „édes életed kifárad” igen finom (talán kissé modoros, finomkodó, némileg megkopottan szentimentalista is), egyszerre lírai és eufemisztikus megfogalmazása a halálnak. Ám természetesen nem csupán a pillangó életének végéről van ekkor szó, de a virágéről is, amit a „hervadó” jelző foglal magába. A vágyottan közösen leélt élet végén a közös pusztulás zárja le létüket, s ez az elkerülhetetlen megsemmisülés tragikus tényét is elfogadhatóbbá, megélhetőbbé teszi. Emellett azt a háttérjelentést is magukba foglalják e sorok, s ez a pillangó számára minden bizonnyal nem kis vonzerővel bír, hogy a virágra való leszállás, e virág kiválasztása nemcsak a lét-teljességet, az időhatárok átlépését, s ezek gyökerét-okát, a boldogságot jelenti, de a halál is elviselhetőbbé, elfogadhatóbbá válik általa. (Martinkó András megfogalmazása szerint is „a földi menny keresésének talán legelső célja éppen ezért az, hogy a mulandósággal szemben valami »menny«-elvű szilárdat, állandót, nem múltot találjunk”.²²) S ez egy végső nagy „nyeremény”, jutalom lehet a pillangó számára választásáért. Így válnak teljessé a versbeni én által felkínált lehetőségek, melyek egyszerre vonatkoznak eszerint az életre és a halálra. Így sikerül költőnknek „egyesíteni a két eksztázist, ami életünkől ki és egy magasabb létezésbe bevezet, ember voltunk két legmagasabb lehetőségét, a halált és a szerelmet egy aktusban, meghalni a szerelemben: Vörösmarty fantáziáját is foglalkoztatta, mint a külföld nagy romantikusaiét”.²³ Ugyancsak erről ír Rajnai László, aki szerint a romantikusok „a szerelemben is a halált keresik: a nász pillanatai a születés és halál misztériumát egyesítik”.²⁴ Ahogyan a *Helvilához* című 1828-as költeményében írja költőnk: „Oh jőj megint el, kedvesem! / És rám hajolván karjaid, / Rám tündökölvén tűzszemed, / Tedd megint végtelenné álmomat!” Ezáltal végső soron – mintegy újra felidézve Martinkó András gondolatmenetének alappillért – „a halál a »menny« tartományába való menekülés, a »földtől« való megszabadulás útjómódja”.²⁵ A költemény huszonkettedik sorában („Szidd ki lelkem’ mézes ajkaiddal”) felsejlő, szintúgy a korábban már említett érzékiségre is rájátszó csók Pál József szerint „az élet és halál határa”.²⁶ S ennek kapcsán mindenképpen elgondolkodtató Szilágyi

¹⁹ SZERB Antal, *Vörösmarty-tanulmányok* = Uő., *Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Magvető, 1971, 383.

²⁰ SZAUDER József, *Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből* = Uő., *i. m.*, 372.

²¹ SZERB, *i. m.*, 379–380.

²² MARTINKÓ, *i. m.*, 176.

²³ SZERB, *i. m.*, 382.

²⁴ RAJNAI, *i. m.*, 48.

²⁵ MARTINKÓ, *i. m.*, 187.

²⁶ PÁL, *i. m.*, 120.

Márton észrevétele, aki tanulmányában a korábban már általunk is említett Ámor és Psyché motívum kapcsán megjegyzi: „Ámor egy csókkal emeli magához Psychét a földi világból. Azonossá válik itt a halál és a csók (azaz a szerelmi beteljesülés) pillanata.”²⁷ (Igaz, jelen versünkben nem a pillangó – nő emelkedik fel az isteni lényhez, hanem leszáll a virágra, ám – ahogyan erről már korábban szó esett – ketten *együtt* végül is közvetett értelemben, metaforikusan „megemelődnek”, „felszállnak” egy magasabb, éteribb, időtlen létbe.) Ezzel együtt azonban arra is rá kell mutatni, hogy míg Vörösmartynál tehát ez az egész némelyest átítatódott érzékiséggel (is), addig például Canova Ámor és Psyché szobrain gyakran „az erotika helyére az éteri vágyakozás lép, a testi szerelem helyébe a lelki”.²⁸ (Azaz költőnk másképpen, másfelől, s más következtetésekhez eljutva közelít a mítoszi hagyományhoz, alaptörténethez. Ennek egyik lényegi okaként pedig az eltérő világszemléletet illetve szerelemfelfogást éppúgy megjelölhetjük, mint a két gyökeresen különböző korszakot illetőleg stílusirányt.) Érdemes mindezek mellett megfigyelni azt is, hogyan változtatja meg a vers „szereplőinek” térbeli pozícióit Vörösmarty. Amíg az előző két (huszonegyedik és huszonkettedik) sorban, az egymásra találás pillanataiban a pillangó fedte be szárnyaival a virágot (annál is inkább, mert – az eredeti természeti képnél maradván – a pillangó szállt le/rá a virágra), addig a két záró sorban ez megfordul, a virág lesz „szemfedője” a pillangónak. (A kép itt is értelmezhető a valós, konkrét természeti képzetkör felől – s ebből is látszik, mennyire pontos, egészeben és részleteiben is kidolgozott [még ha nem feltétlenül tudatosan is] a motivika, a két szcenikai alappillér: az elpusztult pillangó ténylegesen a földön, a virág alatt fekszik.) A kép emellett azért is igen találó, mert még két háttérjelentést is képes magába sűríteni: a virág „szemfedő”-ként szerepel, ami kifejezi: a halál után is elválaszthatatlan a két hajdani élőlény. Ráadásul annak képzetköre is bekapcsolható, hogy az elhunytakra illetve sírjára valóban, a mindennapokban is virágot szoktak helyezni a hozzátartozók, barátok, ismerősök emlékezésük, tiszteletük, el nem múló szeretetük jeleként. Mindezzel együtt is azonban e két sor nyilvánvalóan az értékpusztulást foglalja magába, a (remélt, vágyott) életbeni együttlét harmóniája, konzonanciája után az elmúlás tragikus disszonanciáját, amit jól érzékeltet az is, hogy míg a versben végig jól kidolgozott (többnyire két szótagú, tiszta) rímeket olvashattunk, addig a két utolsó sor záró szótagjai nem rímelnek egymással.

A mű két motívikai alappillére (virág – pillangó) már önmagában is indukálja a természeti képek jelentős számban történő szerepeltetését, s ez valóban meghatározó módon nyomja rá a bélyegét az alkotás szcenikai egészére (pregnansan mutatkozik ez meg például az illat–harmat motívumban, illetve annak kibontásában). E természeti képek meghatározó módon történő szerepeltetésének ugyanakkor van egy áttételesebb, egyetemesítőbb és totalizálóbb jelentésmezőkre utaló funkciója is. Mégpedig az, hogy ezáltal a szöveg egészének jelentésvilága általánosabb érvényűvé válik: a személyes boldogság lehetősége mindenkire, minden férfi–nő kapcsolatra kitérhető, vonatkoztatható lesz; sem a férfi nő nélkül, sem a nő férfi nélkül nem képes teljes intenzitású életet élni, az

²⁷ SZILÁGYI Márton, *Szövegek párbeszéde a Vörösmarty-életműben*, Élet és Irodalom, 2000/51–52 (2000. december 22.), 42.

²⁸ PÁL, *i. m.*, 118.

intenzív totalitás, az ennek jegyében megélt lét csak ezúton érhető el/élhető meg. Szauder József tanulmányából idézve: „Több van tehát a szerelmi boldogság hajszolásában, mint pusztán a szerelem: ennek ösztöne oly nagy világ keresésére indít, amelyben leomlanak vagy áttörhetők az alacsony rendű élet korlátjai, [...] a szerelmi érzés minduntalan túlcsapong az egyéni szférán, valami nagyobb, szimbolikus jelentés felé.”²⁹ Ugyanerre utal az is, hogy Tóth Dezső szerint Vörösmarty annak idején is „magába a szerelembe volt eddig is szerelmes, nem Etelkához: magához a szerelemhez könyörög”.³⁰ Miképpen *A szerelemhez* (1833) című versében írja: „Még egyszer add nekem / Érezni lángodat, / Még egyszer édesen / Gyötrő hatalmat, // S a puszta éveken, / Hol rózsa nem virúl, / Emléked, szerelem! / Legyen virágomúl.” Amint e fentebbi intenzív totalitásnak, s az ezáltal örökkévalóvá tágul(hat)ó létnek a képzetkörét erősíti a mű időstruktúrája: a beszélő egy időtlenné tett jelenben szólal meg, fordul a megszólítotthoz, s reméli a jelen értékhiányának egy jövőbeli értéktelítettségbe történő átfordulását. E reménykedést fejezik ki igen pregnánsan azok a feltűnően nagy számban szereplő felszólító módú igealakok, melyekről már az értelmezés elején szó volt. Funkciójuk emellett – éppen a gyakori előfordulás következtében – az is, hogy mintegy sugallják, sőt szuggerálják a pillangó számára a remélt pozitív döntést, valamint sürgessék is a megszólítottat: az élet, a lét oly rövid; dönts mihamarabb, válassz engem, minél előbb, mert így egyszerre rövidít meg a hiányodból fakadó szenvedéseim, s leszünk hosszabb ideig boldogok egy szinte végtelenbe táguló időben, melynek valamikori végén ennek következtében még a halál sem lesz oly rettentő és tragikus lezárása létünknek.

Így a költemény egyértelműen mutatja azt a jellegzetesen romantikus alapállást illetve felfogást, ideát, miszerint az egyetlen értelmes és létkiteljesítő létezésforma a szerelemben, a szerelmi boldogságban leélt élet, az igazi társ megtalálása, az érte való küzdelem (ezért is mondható, hogy e nyilvánvalóan sokszorosán kitérített értelmű szerelem „magáért való világot teremt – mondhatni, csak önmagáért van”³¹). Ahogyan Szerb Antal írta: „Vörösmarty számára a szerelem mint érzés, végtelen tartalmú, vágyódásában messze száll az emberi élet határain túl; de ugyanakkor a szerelem mint sors, mint emberéletünk része, a legmulandóbb, a leg-»tündéribb« minden életmozzanat közül.”³² Ugyanerről Martinkó Andrást idézve: „De Vörösmarty emberkozmoszában leginkább éggel rokon s égi jegyet-fényt viselő fenomenon a lány és a szerelem.”³³ S e jelentéskör nyilvánvalóan mutat rokonságot Vörösmarty egy másik, 1830-as keltezésű, már említett művével, a *Csongor és Tündével*, melyben a címszereplők ugyancsak a szerelem értékkiteljesítő, létegazdagító funkciója és jellege nevében igyekeznek egymásra találni. Azóta valamivel több mint tíz év telt el Vörösmarty életéből, de e vers tanúsága szerint a költő világ- és életszemlélete mit sem változott. Még akkor is így van ez, ha tudjuk: a harmincas évek a szerelmi érzés, a szerelmi líra szempontjából már-már holt időnek nevezhető Vörös-

²⁹ SZAUDER, *Csongor...*, i. m., i. h.

³⁰ TÓTH, i. m., 208.

³¹ LUHMANN, i. m., i. h.

³² SZERB, i. m., 384.

³³ MARTINKÓ, i. m., 182.

marty életében, lírájában. Tóth Dezső monográfiájából idézve: „A harmincas évek elején Vörösmarty nemcsak a férjhez menő Etelkától búcsúzott el, egy sokkal nehezebb és fájdalmasabb búcsút is kellett vennie – magától a szerelmi ihlettől.”³⁴ Hasonlóképpen vélekedik Szerb Antal is: „Lassanként az Etelka-élmény okozta mély megrendülés elmúlt, és vele együtt a megáradt emocionális élet hullámverése is. A versek 1830 körül szélcsendről panaszkodnak; mikor az élmény utolsó hulláma is elvonult, nincsen ami táplálja többé a belső életet.”³⁵ Érdeemes ennek kapcsán idéznünk költőnknek egy 1827. augusztus 27-ei keltezésű, Stettner Györgyhöz írt leveléből: „Most kegyetlenül vége lesz mindennek. Iszonyú ürességet találok majd ottan, hol mindenem volt, borzasztó csendet, hol az ábrándozás’ kedves alakjai bájosan zengettek körömben. Vergődő kedvem egészen odavan: A’ bánat, és evődő fájdalom egész táborával általment lelkemen: olyan az, mint az eldült mező. Meggyilkolva fetrengenek rajta az élet’ örömei, ’s a’ melly még csak haldokol közöttük, jajgatással borzaszt. Így vagyok most, nem tudom, hogy’ lesz tovább: tán gyógyít az üdö; de úgy vélem, hogy az a’ gondolat, melly képzelt boldogsá-gomba szöve volt, pótolhatatlan hiányt fog hagyni egész életemben.”³⁶ Mindezekre már címükben is jellemző példák *A szív temetése* és *Az elhaló szerelem* című versek 1833-ból. Ugyanakkor igen lényeges, hogy amikor újra fellángol a szerelem, pontosabban a szerelem utáni vágy költőnkben a negyvenes évek elején, az már más jellegű verseket eredményez, mint a korábbi esztendők szerelmi költészete. Erre utal Horváth János is tanulmányában, amikor azt írja: „az esengések, ábrándozások, hosszas szerelmi panaszok után a mélyen emberi őszinteség és a nagy érzés szenvedélyes pátosza lesznek benne [szerzőnk szerelmi lírájában – Sz. Zs.] uralkodóvá.”³⁷ Vörösmarty szerint az emberlét minden lehetséges formája közül a szerelem a legmagasztosabb, a legteljesebb, a legmagasabb rendű. Ez végső soron csak a negyvenes évek elejére adatik meg számára. Erre érezhetett rá olyan ekkoriban keletkezett költeményeiben, mint a *Késő vágy* (1839), az *Éj és csillag* (1841), vagy elemzett versünk, a *Virág és pillangó* (1841).

³⁴ TÓTH, *i. m.*, 208.

³⁵ SZERB, *i. m.*, 427.

³⁶ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, XVII, *Levelezés*, I, sajtó alá rendezte BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, 89.

³⁷ HORVÁTH János, *Vörösmarty szerelmi lírája*, It, 1951/1, 48.

H. KAKUCSKA MÁRIA

GVADÁNYI JÓZSEF LEVELE ORCZY LŐRINCHEZ

A Magyar Országos Levéltárban¹ található levél írója a katona és költő Gvadányi József (1725–1801). Mária Terézia összes háborúját végigharcolta, 1783-ban tábornoki rangban vonult nyugdíjba. Legismertebb műve az *Egy falusi nótárius budai utazása*, 1790. Az itt közölt levelet a hétéves háború (1756–1763) ideje alatt írta parancsnokához, Orczy Lőrinchez (1718–1789), aki a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint 1756 őszétől 1759 májusáig vett részt a harcokban. Orczy Lőrinc emberségéről, melyre Gvadányi szép fogalmazása utal, nemcsak Jankovich III. Miklóssal² ez idő tájt váltott leveleiből értesülünk, amelyekben még a tél beállta előtt meleg ruha beszerzésének gondjáról számolt be, vagy a kassai városházát avató beszédéből, *Leveleskönyvéből* pl. egyik jobbágya elhajtott ökreinek visszaszerzésére adott pénzsegélyről szerezhetünk tudomást, hanem abból a tényből is, hogy a szolgálatból való kilépés után igyekezett segíteni közéleti pályára került egykori alárendeltjeit, ha szükséges volt, akár kölcsönrel is. A gazdasági feljegyzések szerint a továbbszolgáló katonák is bizalommal fordultak szorultságukban Orczy Lőrinchez, pl. Dózsa zászlótartó, Gvadányi József, akivel beosztotti kapcsolatuk sem szűnt meg. Az 1766–1771 közötti időszakban a felső vármegyékben egészségügyi kormánybiztosi tisztséget betöltő, a lengyelországi pestis átterjedésének megakadályozásán fáradozó Orczy Munkácsról, 1770 januárjában ismeretlenhez keltezett leveléről Gvadányi levelének megtalálásával vált világossá a címzett személye, aki „azonnal”, 1770. január 17-én már válaszolt is.³

¹ Magyar Országos Levéltár, Az Orczy család levéltára, P szekció 524, Militaria Laurentii Orczy, A) Correspondentia, I. csomó.

² Jankovich III. Miklós (1723–1797), alezredes, majd jász-kun kapitány, királyi táblai ülnök. Felesége Beniczky Angelika. Az ő fiuk IV. Miklós polihisztor könyv- és éremgyűjtő.

³ A cikk megírásának ideje, 1999 áprilisa óta az említett levelek olvashatóvá váltak: H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc és leveleskönyve*, Bp., Universitas, 2003, 95–97.

Méltóságos Obester uram!

Ohajtva vártuk szerentsés meg téréssét Méltóságos Obester uramnak régtül fogva, magam ugyan ingyen sem gondoltam volna, hogy Daun⁴ Teppliczbe vólna, azt itilhettem, hogy talam az reservo artolleriája Prágából oda jöhetet, mindazon által Isten hozza szerencsésenn M[éltóságos] Obester Uramat közinkbe mennél előb, mert meg vallom olyanok vagyunk mint minap az én Hegedüm Lelke nélkül vólt. Itten Ujságunk nintsen más, hanem mindennap, az vak lármázas Kleefeldt⁵ Batyánk ugy rea szoktat, hogy utollyára, az igazat is hamis lárma gyanánt fogjuk venni. Az Regementnél is mas Ujság nints, hanem az Fejér Trombitást vasra tétettem, ki is az Pajtássát nagyon meg vágta, az Hadikianust tegnap Obrist Lieut[enant] uram, herz[...] Katonát vasra veretett, ezek Juhászok voltak az Lopás ki jött publice egész Regimentünk ellen az Parolánal rendetlenül Scalirozott Generalis Kleefeldt. Bezzeg Conte albani Ki vólt egy Karviczi bort áruló Ludomilla nevü Mademoisellel, de igen Lengedezte az szél az ruháját szegénnek rongyoska volt, de semmi. Errül Halász többet tud nálammal. Ezzel Gratiájában ajánlott maradok

Méltóságos Obester Uramnak

Frauenstein den 13 8br. 758.

Alázatos szolgája

G. Gvadagni⁶
Major mp.

⁴ Gróf Leopold Josef von Daun (1705–1766) tábornok a hétéves háborúban, a porosz király, II. Frigyes felett győzelmet aratott Kolinnál (1757) és Hochkirchnél (1758); az osztrák hadsereg átszervezője 1748-ban, a bécsújhelyi katonai akadémia felállítója.

⁵ Kleefeldt vagy Kleefeld osztrák tábornok. Hadik vezetése alatt részt vett Berlin 1756. októberi megsarcolásában.

⁶ A levél, az aláírás is sajátkezű.

SZEMLE

**SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG HATÁRÁN:
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉNEK
ÚJ SZINTÉZISE FELÉ¹**

Madas Edit alapvető monográfiája a kora középkori magyarországi prédikációirodalom minden egyes szövegére kiterjeszkedő, s azokkal filológiai műveletek irtatlan mennyiségét elvégző, mind a perspektivikus összefüggéseket szem előtt tartó, mind adat- és szövegközeli, kiváló munka. Megközelítését a medievisztika munkamódszereinek rendkívül alapos ismerete és alkalmazása, egész sor tudományszak (irodalom-, nyelv-, művelődés-, egyház-, vallás-, liturgiátörténet) tanulságainak nyomon követése, ugyanakkor friss szellemű módszertani újító kedv jellemzi. Dolgozatának felépítése átgondolt, koherens és áttekinthető, megfigyeléseit jó érzékkel, változatos módszerekkel teszi szemléletessé (táblázatok, sztemmák, a párhuzamos szövegközlés tipográfiai lehetőségeinek jó alkalmazása). Együttesen meglévő kiterjedt forrásismerete és a nemzetközi szakirodalomban való magától értetődő naprakészsége nehéz feladat elé állítja a recenzenst. Annál inkább így van ez, mert Madas Editnek a könyv tárgyát képező szövegekről, szövegcsoportokról írt korábbi munkáit is (néhányikat közlő, szerkesztőként) ismerve személyes tapasztalatból számolhatok be engesztelhetetlen igényességéről: korábbi előtanulmányai, tanulmányszövegei igen sok változáson mentek át, amíg e szintézisbe kerülve megtalálták helyüket; adatait, elemzéseit szüntelenül pontosította, a rájuk épülő felismeréseit olykor alapjaikban módosította, a még nem kellően tartós teherbírású szerkezeteken könyörtelen átalakításokat végzett mindaddig, amíg bárki másnál felkészültebb és erőt próbálóbb kritikusanak: önmagának megfelelő összegzést sikerült kialakítania. A következőkben többnyire csak munkája értékeinek elismerésére, a legfontosabb felismerések számbavételére lesz mód, erre is csupán részlegesen. Itt-ott néhány észrevétellel erősítem az általa elmondottakat, vitába szállni vele pedig gyakorlatilag sehol sem lesz okom.

A könyv négy fejezete együttesen a magyarországi prédikációtörténet teljes körű ismertetését nyújtja a 14. század elejéig. Az első három fejezet egy-egy forrást tárgyal, a negyedikben két kódex prédikációtörténeti vonatkozásai kerülnek sorra. A megtárgyalt szövegek között egyetlen magyar nyelvű van: a Pray-kódex halotti beszéde. A monográfia alapjául szolgáló, „*Coepit verbum Dei disseminari in Ungaria*”: *Prédikációirodalom a középkori Magyarországon* címmel 2000-ben lezárt és nagy sikerrel megvédett aka-

¹ MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 25), 256 l.

démiai doktori értekezés még tartalmazott egy ötödik fejezetet is, amely egy jellegzetes és számszerűleg is jelentős tematikai csoport, a Szent Lászlóról szóló prédikációk hosszszerszétén követte a további változásokat, a 13. század végétől egészen a 16. századig jutva el, egyaránt érintve latin és magyar nyelvű prédikációkat. A monográfiából ez a fejezet elmaradt, a szerző a Szent László-prédikációk különálló publikálására és elemzésére készül. A disszertáció negyedik fejezete viszont csak a *Pécsi egyetemi beszédekkel* foglalkozott, most ez – egy 1993. évi ItK-publikáció alapján – kiegészült a *Gyulafehérvári Sorok* kódexében található prédikációk bemutatásával. Mielőtt az egyes fejezeteken magam is végighaladnék, célszerűnek látszik a különböző részek néhány általános érvényű, történetet együttesen kirajzoló megállapítását összegezve bemutatni.

Jól ismert problémaköre a középkori prédikációirodalom kutatásának az a megközelítés, amely prédikációs műfajok egymásra rétegződő történetének elbeszéléseként kívánja leírni a prédikáció történetét. Közkeletű a narráció, amely szerint a 13. században a viharos gyorsasággal terjedő thematikus, skolasztikus sermo váltja fel a homíliát, amely azonban nem vész ki a gyakorlatból, mert ezt az „antiquus modus praedicandi”-t egyszerű közönség tanítására továbbra is alkalmasnak tartják.² A két prédikációs válfaj elhatárolása a modern kutatásban számos terminológiai nehézségnek is a forrása. Madas is jelzi, hogy manapság a medievisták többsége típus szerinti különbséget jelöl a terminológiai megkülönböztetéssel: a homília egy bibliai szakasz (perikópa) versről versre való magyarázatát, a sermo az egyetlen bibliai versre vagy egy adott témára épülő beszédet jelenti (19). Aligha szabatos elkülönítés ez: az egyszerű homília–sermo megkülönböztetéssel azért nem élhetünk, mert – amint Madas is bemutatja – a két terminus a 12. század közepéig szinonimaként használatos, mindkettő katekétikus, exegétikus vagy akár exhortatív tartalmú prédikációt is jelölhet. Az „egyetemi sermo” vagy a „skolasztikus sermo” elnevezéseket H. Leith Spencer azért nem tartja megfelelőnek, mert véleménye szerint kultúrpolitógiailag nem adnak pontos leírást, hiszen az irodalmi jelenség szélesebb körbe hatolt be és fejtett ki hatást, mint amekkora körre a szintagmák meghatározó tagjában megjelölt tudományos-pedagógiai intézmény illetőleg filozófiai rendszer kiterjedtek. Spencer az „új prédikációs mód” megjelölést körvonalazatlansága, egzaktsággal összeegyeztethetlensége miatt nem tartja alkalmazhatónak. Végül a „modern” és az „ősi prédikációs módszer” terminusok használatánál állapodik meg,³ Thomas Walleys fenti „antiquus”-ával ugyan összhangban, ám aligha háritva el a „modern” jelzőnek az „új” jelzővel azonos problémáját. Madas Edit sokkal megnyugtatóbb megoldást választ, mint az oxfordi tudós. Kifejti, hogy ugyan a 13. századtól hódító prédikációs módot általában „skolasztikus sermó”-nak nevezik, de ez a jelző csak megszorítással alkalmazható azért is, mert voltaképpen egyáltalán nincs itt szó filozófiai értelemben vett skolasz-

² KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 57. Thomas Walleyt idézi: TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 42.

³ H. Leith SPENCER, *English Preaching in the Late Middle Ages*, Oxford etc., Clarendon Press, 1993, 228–268.

tikáról. A skolasztikus módszer fontos tartozéka a dialektikus érvelés, az egymással szemben álló nézetek ütköztetése, ami a sermókból teljességgel hiányzik; az érveket a sermókban a Bibliára és a nagy egyházi tekintélyekre való hivatkozás helyettesíti, a tőlük vett idézeteket exemplumok és legendarészletek egészítik ki; a prédikáció a már kiérlelt, kétségbevonhatatlan hitigazságot hirdeti, nem pedig az igazság feltárására tesz kísérletet és azért szavatol (129–130). Az értekezés ezért leggyakrabban a „themátikus sermo” megjelölést alkalmazza, amelynél pontosabb és egyben az irodalmi sajátosságokra erőteljesebben utaló aligha volna található. Pontosítja Madas a közkeletű megállapításokat azzal is, hogy felhívja rá a figyelmet: a homíliával nemcsak mint az irodalomszociológiai rétegzettséget kifejező prédikációs vonulattal (az egyszerű nép számára alkalmas formával) kell számolnunk a 13. századot követően is. És egyáltalában: nem csak mint prédikációs móddal. A pasztorációs célú prédikációgyűjtemények mellett ugyanis az éjszakai zsolozsma szövegeihez kapcsolódó szentírás-magyarázó szövegekből a 6. századtól kezdve liturgikus célra használható gyűjteményeket is összeállítottak (19). A liturgikus, ill. részben breviáriumi használatú szövegek tartalma is és megnevezése is homília maradt a prédikációs változásokat követően is.

A következő jelentős terminológiai és módszertani változásnak, az Erasmus által népszerűvé tett concio-típusú prédikációnak a tárgyalására természetesen a monográfia kronológiai keretein belül sem szükség, sem lehetőség nincs, sőt azzal sem kell itt számot vetni, hogy az újabb nemzetközi szakirodalom a közvetlenül a reformációt megelőző átmeneti időszak prédikációs jellegzetességeinek leírásához új terminust kezdett alkalmazni. A klasszikus retorika felélesztésének hatását mutató, orációknak nevezett prédikációra gondolok, amely jelentős szerepet kapott John W. O'Malley, John M. McManamon, Marianne G. Briscoe tanulmányaiban.⁴ Madas Edit e problémákkal a monográfiát megelőző disszertációjában sem foglalkozott külön gondolatmenetben, s nyilván a még a 16. századba is jól belenyúló középkori Szent László-prédikációk publikálásakor lesz majd érdemes visszatérni e kérdéskör megítélésére.

1. Szent Gellért homiliáriumának epilógusára 1982-ben bukkant rá a karlsruhei Badeni Tartományi Könyvtár egy 14. századi legendáriumban Felix Heinzer. A szöveg egy Gellért-*vitát* (egy feltehetőleg 13. századi sermo rímes divisióit) és egy rövid Gellért-idézetet, egy Credo-értelmezést követ a kódexben. Az utóbbi Madas feltételezése szerint (17) az elveszett homiliárium kezdete lehetett, egy olyan homiliagyűjteményé, amely a Hiszekegy az evangélium és az epistola magyarázatát követően a nagyobb templomokban is szokásos, a kisebbekben pedig kizárólagos fejtegetésének megfelelően nyithatta a gyűjteményt. A legendárium 13. század végi összeállítója értékes kritikátörténeti megjegyzést is tesz Gellért gyűjteményének mind műfajára („omelias et sermones”), mind tartalmára („de incarnatione Domini et de Beata Virgine”), mind szerkesztésmódjára és stílusára („novo quodam modo more peroptimo compilavit”). Mint Madas bemutatja, a 12. század közepéig a homília és a sermo szavak szinonimák, a 12. század végétől az új típusú prédikáció vagy prédikációvázlat neve viszont kizárólag sermo.

⁴ Lásd erről KECSKEMÉTI, *i. m.*, 58–64, 67.

A 13. századi műfaji megjegyzést tehát úgy értelmezhetjük, hogy Gellért 11. századi gyűjteményében gyakorlatilag azonos értelemben, váltakozva fordulhatott elő mindkét terminus, s ez a 13. században már nem volt magától értetődő (20). Mivel Gellért homiliáriuma az egész egyházi év fontosabb ünnepeire tartalmazott szövegeket (az egyes vasárnapok valószínűleg nem kaptak önálló homiliát, a *sermones dominicales* típusú gyűjtemények csak a 13. századtól váltak általánossá), a két kiemelt tematikai csoport a prédikációk nagyobb nyomatekű szövegcsoportjaira vonatkozhat. Az epilógus szövegéből viszonylagos biztonsággal lehet állást foglalni a datálás kérdésében (1030–1038 között), a prédikációk exegetikus jellegéről és a prédikációs segédkönyv feltehető közönségéről és funkciójáról (23–24). Feltehető, hogy a homiliárium egy példánya elérhető volt Velencében is 1506 körül, amikor Antonino Verle kiadta Petrus de Natalibus egy rövid Gellért-vitát is tartalmazó, 1369–72 között összeállított *Catalogus sanctorum*át (24–25). Tartalmaz két – tartalmilag és stílusában is hitelesnek elfogadható – Gellért-idézetet a *Legenda aurea* (27–31). Jacobus de Voragine Mária-sermói között és a 13. századtól kezdve népszerű *Pharetra* c. prédikációs segédkönyvben szintén megőrződtek Gellértnek tulajdonított citátumok, Johannes de Turrecremata 1437-ben idézte (32–38). A Gellért-legendák is hordoznak homiletikai vonatkozásokat. A 14. századi nagyobb legenda három utalása Gellért egy-egy „super verbo” tartott prédikációjára bizonyára a 14. századi hagiográfus saját kora gyakorlatának felel meg (41), amint azt egyébként már Tarnai Andor is gondolta.⁵

2. A magyarországi prédikációtörténet első teljes prédikációi Hartvik püspök szerkesztésében, a többféle liturgikus könyv, egy ordinarius, egy pontificale és egy rituale elemeit keverő, a benne olvasható liturgikus játékokról (*Tractus stellae*, *Quem queritis* stb.) elhíresült, ma Zágrábban található *Agenda pontificalis*ban maradtak fenn a 11–12. század fordulójáról. A kódex körüli szakirodalmi álláspontokat mérlegelve Madas világossá teszi, hogy a győri proveniencia, Hartviknak a győri püspökkel való azonosítása csupán egy megfontolandó hipotézis, de csak hasonlóan koherens más összefüggésszerrel volna felváltható (54). A kódex zágrábi használata viszont a 12. század elejétől bizonyítható. A pontificaléban található kidolgozott *ad populum* sermók nagycsütörtökhöz kapcsolódnak: a) admonitio a visszafogadott penitensekhez: egyszerű, eszköztelen beszéd; b) a krizmaszentelés elején lejegyzett sermo generalis: ez egyes részeiben az Eucharisztia-tan első kimerítő értekezésére, Paschasius Radbertus (790 k.–860 k.) *De corpore et sanguine Domini*jére, egy (9. századi?) beauvais-i pontificaléból ismert krizmaszentelési beszédre és Amalarius (775 k.–850 k.) *Liber officialis* c. szertartásánára támaszkodik; c) egy, a katolikus hitről mint a legnagyobb erényről szóló sermo; d) a lábmosás szimbolikus értelmét kifejtő, egy vatikáni sermonariumból már ismert Pseudo-Ágoston-beszéd. A püspök népnyelvű prédikálásához segítséget nyújtó négy beszéd közül három feltehetőleg az *Agenda pontificalis* mintapéldánya, sőt talán egyenesen a ma is meglévő szerkesztés számára készült (74).

⁵ TARNAI, i. m., 21.

3. A Pray-kódex *Halotti Beszéd és Könyörgése* és latin nyelvű temetési beszéde a műfaj európai történetében is egyedülálló szövegegyüttes. A magyar nyelvű prédikációs irodalom egyetlen olyan emléke, amelyet többé-kevésbé az elhangzásának megfelelő formában jegyeztek le. A következő századokból csak latin sermókat kísérő magyar glosszák ismeretesek, a 16. századi kódexek magyar prédikációi pedig már a tisztán írott műfajjá és magánolvasmánnyá való fejlődés útjának állomásai. A magyar sermóval együtt fennmaradt latin előkép klerikusok, a magyar változat laikus hívek számára készült. A hívő sírjánál elmondható nemzeti nyelvű sermo-mintára példát ebben a korban e szövegen kívül csak német nyelvterületen találunk; Magyarországon a temetési beszéd gyakorlata feltehetőleg német befolyásra honosodott meg. A szövegek egyfajta állandósulását jelzi, hogy – teljesen szokatlan módon – egy szerkönyvben kaptak helyet. A 13. századi latin nyelvű koldulórendi sermonariumokban azután – mint Európában mindennütt – Magyarországon is megjelentek a skolasztikus sermo-minták a temetési beszéd műfajában is (83–84).

A Pray-kódex szövegegyüttesének tárgyalását Madas Edit a magyar és a latin szöveg összevetésével kezdi. Mivel azonos nyelvű szövegek összevetése relevánsabb eredményt hozhat, módszertanilag igen érdekes eljárással nemcsak a *Halotti Beszéd* és latin mintája magyarra fordított szövegét veti össze egymással, hanem a latin minta eredeti szövegét is a *Halotti Beszéd* saját maga készítette latin fordításával. A *Halotti Beszéd* könyörgésre való felszólításának legközelebbi párhuzamát a Hartvik-féle *Agenda pontificalis* abszolútiójában találja meg.

A következő terjedelmes részben a középkori európai halotti beszéd történetének tanulságait vonja be a vizsgálatba. Az ókeresztény egyházatyák halotti beszédeit ez alkalommal teljességgel mellőzi (119–120), s csupán érinti azt a rendkívül érdekes – nem műfaji, hanem műfajtipológiai – párhuzamot is, amelyre Vizkelety András hívta fel a figyelmet az *Exhortatio ad plebem christianam* c. 9. századi latin és ófelnémet szövegegyüttesben.⁶ Madas a történetet a 10–11. századi történeti forrásokkal kezdi, amelyekben először bukkannak fel temetési beszéd tartásával kapcsolatos gyér adatok, csak magas rangú méltóságok temetésével kapcsolatban. A 12. századból fennmaradt néhány sermo-minta a szokás lassú terjedésére utal. A 13. századtól – főleg a koldulórendeknek köszönhetően – a közrendű halottak fölött is gyakoribbá vált, a beszédminták száma ugrásszerűen növekedett.

A latin nyelvű források közül a legrégebbi 973-ra vonatkozik. Ekkor hunyt el Szt. Ulrich augsburgi püspök, akinek temetésén, a gyászmise és a templomi sírbatétel között egy püspöktársa, Wolfgang von Regensburg prédikált, beszédének tartalmát (a *Halotti Beszéd* és a latin *Sermo* tartalmára is nagyon jellemző imádságra való buzdítást) hagiográfiai forrás foglalja össze (104). A következő adat Anno kölni érsek temetési beszéde barátja, Herimannus prior fölött 1075-ben (105). Az 1139-ben meghalt Otto bambergi püspök fölött két gyászbeszéd is elhangozhatott: egy latin nyelvű a mise kere-

⁶ VIZKELETY András, *Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE, 1997 (Adattár, 35), 655–660.

tében a klerikusoknak, egy népnyelvű a mise után a híveknek. Imbrico würzburgi püspök gondolatmenetét a bambergi püspök két életrajzírója is rögzítette; nagyon érdekes, hogy a laikusoknak szóló beszéd Jeremiás próféta szavait („Lombos, szép formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr”, Jer. 11,16) szabta a halott személyére (105–108). A temetési beszédek legkorábbi sermo-mintája az angol vagy dél-német származású, legtermékenyebb éveiben Regensburgban működő Honorius Augustodunensis (1080 k.–1137 k.) *Speculum ecclesiae* c. prédikációgyűjteményében maradt fenn a 12. század elejéről. A – mondanivalónak biblikus tónust adó, de a gondolatmenettel kapcsolatban nem álló – bibliai citátummal (Jel 13,14) kezdődő, bonyolult, rideg és túl általános szöveg világi méltóságok temetésére szánt beszédek mintájaként és épületes olvasmányként lehetett használatos (108–110).

Írásba foglalt népnyelvű temetési sermo-mintákkal a 12. században csak német nyelvterületen találkozunk. Feltehetően itt terjedt el először a temetési beszéd általánosabb gyakorlata. A legkorábbi emlékek az ugyancsak *Speculum ecclesiae* címmel ismertté vált középfelnémet prédikációgyűjteményben maradtak fenn. A nyugat-bajor–kelet-sváb határterületre lokalizált, a 12. század utolsó negyedére datált kódex egy évtizedekkel korábbi, elveszett eredeti másolata (110–113). Két rövid temetési beszédet tartalmaz. Két további 12. századi német nyelvű temetési beszéd egy 15. századi kódexből ismeretes; az első Honorius sermója első felének fordítása a kezdő citátummal együtt, és ugyanez a forrása a második beszéd második felének (113–114). További példák a 12. század végére–13. század elejére datálható *sermo de mortuis* a 14. századi kéziratban fennmaradt *Weingartner Predigten* sermói között; a 13. századi *St. Pauler Predigten* hosszú és emelkedett hangú temetési beszéde. Ebben a korban lejegyzett nemzeti nyelvű temetési beszédre Németországon kívül nem lehet bukkanni. E különállást a temetési beszéd tartásának viszonylagos gyakorisága és a német nyelvű írásbeliség fejlettsége magyarázhatja (115).

Következzék itt egy rövid kitérő a történeti források és feldolgozások természetéről, az adatok hagyományozódásának buktatóiról. Magam még kevés idővel ezelőtt is jelentőséget tulajdonítottam annak az adatnak, amely azt bizonyítja, hogy a német irodalomtörténeti hagyomány a 17. század végén határozott évszámmal kívánta és tudta megjeleníteni a halotti beszéd németországi történetének kezdőpontját. A lipcsei egyetemen 1670-ben *De laudationibus funebribus veterum* hangzott el „schediasma historicum”,⁷ amely az antik és korai keresztény halotti beszédek regisztrálása után azzal folytatódott, hogy „Crantzius Metropol. lib. IX. cap. 28. Anno d. 1248. Germanos funebres laudationes accepisse refert.” A hivatkozás Albert Krantz (1448–1517) *Metropolis, sive historiae ecclesiasticae Saxoniae libri XII* c. művére utal, s azzal kecsegtet, hogy ha az utóbbi mű adott helyének okleveles vagy krónikás forrása is tisztázható, a prédikációs műfajra vonatkozó irodalomtörténeti reflexió egy igen korai példánya ragadható meg. Krantz művének megadott helyén ugyan nem 1248-as, hanem 1346. évi eseményről van szó, a

⁷ Jo. Fridericus MAYER, *De laudationibus funebribus veterum, schediasma historicum*, respondente Daniele LINDENERO, Lipsiae, 1670.

17. század végén leírt téves dátum azonban szóra alig érdemes elírás az ott olvasható szöveg egyéb problémáihoz képest. A 39. mindeni püspök halálával kapcsolatban ezeket olvashatjuk: „Ludovicus autem pontifex ecclesiam suam Mindensem per annos 22 gubernans, anno Christi 46 emigravit ex hoc seculo, apud monasterium in Vualfrode, terrae Luneburgensis, quo eum loco extrema infirmitas apprehenderat. Nam ibi plerunque velut in prima ditione commanebat. Exutus autem corpore spiritus, rediit, ut confiditur, ad Dominum qui dedit illum. Tumulatum est corpus in eo monasterio, solennibus de more illustrium peractis exequiis. Sed ea res aetate nostra magis inclarescit, ut ad imitationem Itolorum incipiant funerales orationes habere de laudibus mortui, usque ad recordationem totius generis et omnis antiquitatis: quae necdum res tum inolevit. Influxit autem provinciis cum bonis literis, quae nobis provenerant de multiplicatione sepulcorum ante codicum, per ministerium impressorum. Iam enim passim habentur veterum scripta, quae olim apud rarissimos tenebantur inclusa, et vix coniunctissimis fiebant ad usum communia.”⁸ Látható, hogy a 15–16. század fordulóján működött történész nem a 14. századi időponthoz kötötte a halotti dicséret németországi megjelenését, hanem saját korával kapcsolatban fogalmazott meg az épp tárgyalt eseményekhez sem okleveles, sem krónikás előzményekkel nem köthető, inkább saját kora technológiai újítását ünneplő, önálló kommentárt. Lehetséges, hogy a 17. századi disszerens idézett szövegében sem időpont-meghatározásként, hanem mintegy a jelzet pontosításaként kell értelmeznünk az „Anno d. 1248.” megjelölést. Ekként eljárva az utalás értelme csupán annyi, hogy a németek külső hatásra fogadták be a halotti laudációt, amelynek Krantz egyértelműen itáliai eredetéről tud. A középkori halotti prédikációval kapcsolatban az adatnak sajnos semmiféle értéke nincs, minthogy a „funerales orationes ... de laudibus mortui”, ill. „funebres laudationes” szavak jelöltje eleve szűkebb körű, mint a temetési beszéd általában. Krantz kortársként, szemtanúként adott viszont hiteles beszámolót a genus demonstrativum prédikációkban való befolyásának növekedéséről, amely folyamat a legújabb európai kutatások szerint egyértelműen a 14. század végén Itáliában bontakozott ki, és hatolt be a 15. század végére Németországba is.⁹

A 12. század utolsó harmadában feljegyzett magyar nyelvű temetési beszéd arra utal, hogy a temetési prédikáció Magyarországon is gyakoribb lehetett, másrészt a magyar sermo-minta állandósulására is felhívja a figyelmet (115). Erre utal az a tény is, hogy feljegyzésére nem egy prédikációgyűjteményben került sor, hanem egy sacramentariumba, a mise imádságait tartalmazó, az egész egyházi évet átfogó papi szerkönyv misén kívüli szertartásokat is felölelő főszövegébe iktatták. Madas Edit értekezésének e pontján összegzi a Pray-kódex kutatásának ma érvényes eredményeit. A kódexben a monasztikus és a kanonoki liturgia elemei keverednek, ami azzal magyarázható, hogy egy székesegyházi használatra készült mintapéldányt szerkesztett át az összeállító bencés használatra. A törzsszöveg 1195 körülre datálható, másolásának színhelye az északmagyarországi (ma szlovákiai) jánosi bencés monostor volt. Elveszett mintapéldánya a

⁸ Albertus CRANTIUS, *Ecclesiastica Historia, sive Metropolis, nunc primum in lucem edita*, Basiliae, Oporinus, 1568, 287 (lib. IX, cap. 28).

⁹ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 60.

váci székesegyház számára készült a 12. század közepe táján egy 11. századi rajnai-frank–délnémet sacramentarium alapján. Mind a latin, mind a magyar temetési beszéd már a váci mintapéldányban is szerepelhetett (116).

A beszéd elhangzására a gyászmisét és a sírba tételt követően került sor. A liturgiának ezen a helyén kezdetben csak egy imádságra buzdító exhortatio, a kötött szövegű *Könyörgés* hangozhatott el. Ezt előzhette meg esetenként az általánosabb tartalmú sermo, amely egy elmélkedő részből és egy imádságra való kötetlen felszólításból állt (119). A latin és magyar beszéd azért kerülhetett feljegyzésre és átmásolásra, mert elmondásukra/felolvasásukra viszonylag gyakran sor kerülhetett (119). Érdekességképpen említem meg, hogy a Pray-kódex *Halotti Beszéd*ének liturgiai helyével kapcsolatos egyes problémák szemléltetésére még jóval későbbi rituálék is alkalmasak. Az első olyan magyarországi katolikus szertartáskönyv, amely egyes kérdéseket, válaszokat, intéseket már magyarul is tartalmaz, 1583-ban Nagyszombatban jelent meg nyomtatásban.¹⁰ A Telegdi Miklós irányításával készült munka az első olyan katolikus szertartáskönyvünk, amelyben már a tridentini intézkedéseknek is több nyoma mutatkozik.¹¹ Az *Agendarius* temetéssel foglalkozó fejezete, az *Ordo sepeliendi mortuos* (148–150) az anyanyelvi gyászbeszéd időbeli helyét „Sepulto corpore, vel priusquam illud in sepulchrum deferatur” szavakkal jelölte ki, amely vagylagosság a Madas Edit által feltárt forrásokra is jellemző. A gyászbeszédet bevezető mondat a nyomtatványban („Parochus vel aliquis alius e numero cleri, poterit populum sequenti aut simili exhortatione alloqui”) mintha a *Halotti Beszéd* felhasználásának módjával kapcsolatos alapvető fontosságú kérdést („sequenti aut simili”) fogalmazná újra. Az ezután közölt, latin című, de magyar szövegű *Exhortatio ad eos qui funeri intersunt* (150–157) azonban semmiféle rokonságot nem mutat 12. századi szövegünk gondolatmenetével.

Végző formáját, stilizáltságát a *Halotti Beszéd* az írásba foglaláskor nyerhette el. Ettől kezdve felhasználása jóval kötöttebb lehetett, mint a német sermonariumokban található sermo-mintáké (119). Használatának elterjedtségéről vagy kizárólagosságáról azonban adatok híján nem lehet nyilatkozni. Egy, a korábbi szakirodalomban felmerült, ezt a kizárólagosságot érintő hipotézist mindenesetre Madas Edit határozottan cáfol (120–125). Horváth Jánosnak a Károly Róbert 1342. évi temetésén elhangzott prédikációt érintő hipotéziséről van szó.¹² Megelőzte ezt az időpontot a koldulórendi szerzetesek temetéseken való prédikálásának engedélyezése, amely 1317-ben kapott végleges kánonjogi megerősítést. A *Pécsi egyetemi beszédek* c. 13. századi domonkos prédikációgyűjteményben például hat *de mortuis* sermo olvasható. Ekkor tehát már Magyarországon sem lehetett általánosan érvényben a *Halotti Beszéd*-típusú sermo, amit Horváth János tanulmánya még Károly Róbert korában is megragadhatónak tartott. A Pray-kódex a 13. század közepétől Pozsonyban volt, feltehetően a káptalan birtokában és használatában. A 13–14. század fordulóján újabb temetési beszédet, ismeretlen francia szerző skolaszti-

¹⁰ RMK I, 204 – RMNy 528.

¹¹ RÁTH György, *Nyomtatott szertartáskönyveink a római rituale behozataláig*, MKsz, 1890, 163–191; Uő., *Egy magyar r. c. rituale a XVI. századból*, ItK, 1895, 65–81.

¹² HORVÁTH János, *A Halotti Beszéd történetéhez*, MNy, 1970, 421–429.

kus sermo-mintáját másolták bele. A temetési alkalomra kínálkozó mintaszövegek választéka tehát a 14. század közepére már sokkal szélesebb annál, mintsem hogy monolit irodalmi minta hatásával számolhatnánk. A Telegdi Csanádnak tulajdonított temetési beszéd ilyen leszűkítő értelmezése irodalomszociológiai szempontból is problémákat vet fel: ha a 14. században egy érsek egy uralkodó felett gyászbeszédet mondott, az bizonyosan nem nélkülözte a személyes elemeket, és nem is merülhetett ki három mondatban. Ráadásul a szövegben semmi sem jelzi, hogy itt az érsek gondolatainak, sőt sermójának idézéséről lenne szó. Teljesen egyetértek Madas Edit állásfoglalásával: nem egy évszázadok óta rögzült hazai formula, hanem általános keresztény gyakorlat a halállal üdvtörténeti távlatból szembenézni. Kicsi a valószínűsége, hogy a krónikaszerkesztmények érintett mondatai közvetlenül az érsektől származnának. A szemtanú krónikás e néhány bonyolult latin mondatban összegezhette a temetésen hallottakat, vagy maga kommentálta így a szomorú eseményt.

Erősítendő Madas Edit álláspontját, vagy még inkább Horváth János álláspontjának megalapozottságát gyengítendő idézek itt egy eddig figyelembe nem vett szövegpárhuzamot: „Minémü halhatatlanságban állatta vólt az Ur Isten, az ő képre teremtett embert, jól tudgyátok: mivel tudósoknak szöllok. Mellyből ha az Isten parancsolattyához való engedetlenség által, magát Adám, és minket, ki nem ejtett vólna: az épségnek állapottyában, sem meg nem hóltunk, sem el nem temettettünk vólna: hanem el-jüvén, kinek kinek Istentül rendelt, e' földön minden fáradság, fájdalom, bú, bánat, és keserűség nélkül való gyönyörtüses életének vége, csak álom bocsáttatott vólna reánk, és abban az álomban, az Istennek dicsösséges országában, a' szent Angyalok által, lelkestül s' testes-tül el-vitettünk vólna. [...] De oh szomorú eset! mellyel nem csak halált; hanem porban való temettetést s' porrá változást-is, hoza reánk, Adám Atyánk, mint Istennek ama' sententiájából ki-tetszik: por vagy és porrá kell lenned”. Sietek nyomban hozzátenni, hogy a most idézett mondatokat Szatmárnémeti Mihály kolozsvári kálvinista lelkész írta le 1683 decemberében,¹³ és a Pray-kódex *Halotti Beszédéhez* nyilvánvalóan semmi köziük sincs. Az azonos tárgyú keresztény vallási szövegek nagymérvű tematikai és motívikus egyezésében nincs semmi meglepő, és úgy látszik, az egyezések ebben az esetben talán még számosabbak is, mint Telegdi Csanád állítólagos beszéde vonatkozásában. Én is azt gondolom, hogy a temetésen hallottaknak vagy csak nagyon áttételes tükröződés-ként vehetjük számba a krónikaszerkesztmények szövegét, amelyből egyáltalában nem következtethetünk a temetésen csakugyan elhangzott prédikáció egészének sem tartalmára, sem szerkezetére, vagy a 14. századi krónikást magát is elég felkészültnek tarthatjuk egy efféle keresztényi kommentár megszüvegezésére.

Nem oly határozottsággal, mint Horváth János tétele, egy helyütt Tarnai Andor egy állításának ereje is megkérdőjeleződik a dolgozatban (87). A *Halotti Beszéd* közönségének kérdéséről van szó, amelyről Tarnai azt feltételezte, hogy előkelőbb társadalmi hely-

¹³ RMK I, 1301.

zetüekből állhatott,¹⁴ míg Madas szerint a belőle feltételezhető alapismeretekkel „nem csak előkelő hívek rendelkeztek”. Madas megfontolásaiban sok igazság van, magam azonban Tarnai gondolatainak lényegét nem ebben az állításban, hanem a másodlagos szóbeliség feltehető tartalmának megítélésében és e másodlagos szóbeliség társadalmi kiterjedése mértékének mérlegelésében látom. Márpedig a másodlagos szóbeliség mérlegelésére eleve csak az írásbeliségbe átlépő szövegeknek határhelyzeteiben nyílik bármilyen lehetőségünk, ez az átlépés pedig szerintem is, a dolog természeténél fogva gyakrabban történt meg az – ahogyan Tarnai fogalmaz – „előnyös helyzetű, esetleg előkelő származású” hívek környezetében, a közöttük működő képzetesebb papok munkájának eredményeként.

4. A monográfia következő fejezete a 13–14. század fordulójának magyarországi koldulórendi prédikációival foglalkozik. Egy ismét nagyon élénken vitatott szöveg, az ún. *Pécsi egyetemi beszédek* kapcsán a prédikálási készség fejlesztésének középkori módszereit is felvázolja. A teológiai tanulmányok rendszerében a bibliai szövegolvasást kísérő magyarázatot (lectio) a homályos pontok megvitatása, a nyilvános disputatio követte, végül a tanultakról való számadás egyik kötelező és épületes módja, az egyetemi prédikáció. A prédikáció tehát az oktatás szerves része lett, művelői a legkiválóbb magiszterek voltak. A Párizsban tanult III. Ince pápa szorgalmazására a IV. lateráni zsinat 1215-ben elrendelte, hogy a sokféle elfoglaltsággal túlterhelt, esetleg fogyatékos felkészültségű püspökök mellé rendelt alkalmas, munkabíró és jó szavú férfiak végezzék nagy gonddal a prédikáció szent feladatát. A megfelelő személyek többsége végül nem a világi papok közül került ki, hanem a prédikálási engedélyért ekkortájt kilincselő, szerveződében lévő két koldulórend tagjai közül (127–128). A 13. század harmincas éveitől mindkét koldulórend teológiai stúdiumainak központja a párizsi egyetem lett, az új prédikációs stílus gyors és általános elterjedése főként nekik köszönhető. Elsősorban a prédikáció szerkezete és a szövegelemzés technikája változott meg (thema, prothema, divisiók és subdivisiók dilatációja). Megszerkesztését számos különféle segédkönyv-típus mozdítja elő, a kevésbé képzett prédikátor pedig sermo-mintákra támaszkodhat (130–131). Az új prédikációtípust Magyarországon is a domonkosok és a ferencesek honosították meg. Az *Ómagyar Mária-síralmat* is a 13. század harmadik negyedében működő itáliai domonkosok sermói közé jegyezte le 1300 körül egy magyar domonkos szerzetes, a kódex rendszeres használatát a sermók magyar glosszái bizonyítják. A *Gyulafehérvári Sorok* magyar rimes divisiói a 14. század elején pasztorációs céllal összeállított kódexben a 13. század közepén–második felében élt párizsi ferences magiszterek sermóit kísérik. A magyar domonkos studium generale számára szerkeszthették a 14. század elején azt a sermonariumot, amely egy Aldobrandinus a Cavalcantibusnak tulajdonított sermociklus mellett a magyar szentek ünnepeire írt beszédvázlatokat is tartalmaz (ÖNB). A hazai rendi főiskolán eredeti modell-sermo-gyűjteményeket is írtak (131–132).

¹⁴ TARNAI Andor, *A Halotti Beszéd retorikája = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai: Új Sorozat, 3), 39–49.

Franciaországban elsajátított ismeretek birtokában, talán a budai Szent Miklós kolostor könyvtárában dolgozott az a domonkos teológus, aki a *Pécsi egyetemi beszédek* címmel számon tartott egyetlen eredeti domonkos prédikációgyűjteményünket, egy *de sanctis* ciklust készítette a 13. század végén. A Münchenben őrzött kézirat első része Nicolaus de Lyra (†1349) vasárnapi evangéliumi posztilláit tartalmazza, ez a kódexben feltehetőleg az eredeti sermonarium elveszett vasárnapi részét helyettesíti. A második rész, 199 sermo egy teljes sanctorale, néhány alkalmi beszéddel kiegészítve. A kézirat a 14–15. század fordulójára datálható, helyesírása alapján német nyelvterületre lokalizálható; a pécsi studium generaléra vonatkozó bejegyzés a második rész elején a sermók írásánál valamivel későbbi. Az eredeti corpus 13. század végére való datálása a citátumokból következik: a legkésőbbi szent az 1253-ban szentté avatott domonkos Veronai Péter mártír, a legkésőbbi idézett auktoritás IV. Ince (†1254), Aquinói Szent Tamás (†1274) teljességgel hiányzik, az Arisztotelész-idézetek a Guillelmus de Moerbeke 1260-tól terjedő görög–latin fordítását megelőző arab–latin verziókból származnak. Feltehető, hogy a sermonarium a budai kolostorban készült, ahol 1304-ben alapították meg hivatalosan is a magyar rendtartomány studium generaléját. A pécsi studium generale említése talán a kötet egyik használójával kapcsolatos. A tartalmas, magas színvonalú skolasztikus sermo-vázlatok prédikátori hivatásra készülő domonkos szerzetesnövendékek számára készültek, nagyon sok bennük a hivatásra vonatkozó reflexió. Ezzel kapcsolatban Madas Edit a 93. sz., Szent Domonkos tiszteletére írt beszédet elemzi részletesen (137–142). A gyűjteményben a klasszikus antikvitásból származó idézetek száma feltűnően magas: 22 szerzőtől mintegy 280 citátum. Jacobus de Voragine a magyarországi domonkos szerzetesnek kor- és rendtársa volt, 1273-ban Pécsen is járt. Az 1270-es évek végén–1280-as évek elején írt egy teljes prédikációgyűjtemény-sorozatot. A *Sermones dominicales*-kötet most átvizsgált téli részében csak 12 antik hivatkozás található (146).

A beszédek további jellemzői: a szerző gyakori kontaktuskeresése a hallgatósággal (*dico* közbevetés 36 sermóban); 32 prothema közül 19 nem bibliai eredetű, s ez az úzus a 14. század előtt igen ritka; a kompilációs felhasználást segíti, hogy 16 sermo hivatkozik egy-egy másikra a gyűjteményből; a klasszikus idézetek megoszlása nem egyenletes, hanem az idézetek nagy része kb. egy tucat beszédben koncentrálódik; Szent Ágoston után Szent Bernát a legtöbbet idézett auktoritás (147–148). A kutatásnak 9 olyan sermót sikerült felfedeznie más kódexekben, amely a *Pécsi egyetemi beszédek*kel kapcsolatba hozható, s vagy a budai domonkos által összeállított eredeti corpushoz tartozott, vagy a két szerző ugyanazt a forrást használta. Közülük 7 ugyanabban a feltehetően domonkos eredetű, a 14. század elejére datálható, egy kész összeállítás folyamatos másolatának látszó heiligenkreuzi kódexben található. Itt 133 *de tempore* és *de sanctis* beszéd a legnagyobb összevisszaságban követi egymást. Két további érintett szöveg lelőhelye egy másik, a 14. század közepe táján másolt, domonkos heiligenkreuzi kódex (149–151). E kódexek datálása egyébként annak bizonyításához is további érveket szolgáltat, hogy a *Pécsi egyetemi beszédek* eredeti corpora korábbi a pécsi egyetem alapításánál.

A 9 érintett szöveg közül 2 Szent László-beszéd azonos a *Pécsi egyetemi beszédek* között olvashatóval, ami azt jelzi, hogy ezek a gyűjteményből kiválva önállóan is terjedtek a magyar domonkos rendtartományban. Egy további Szent László-sermo eredeti corpushoz való tartozását gazdag klasszikus idézetanyaga és Gaufredus *Poetriájának* idézése bizonyítja, jelezve, hogy a corpus bővebb volt a müncheni másolatban rögzített-nél (152). Ennek a – későbbi közlésre félretett, itt csak vázlatosan ismertetett – prédikációnak feltűnő jegye a László-legenda által sugallhatott oroszlán-párhuzam, amely a thema-választást is meghatározta, majd az egész felépítés arra a tíz tulajdonságra épül, amelyben az oroszlán a jó fejedelemmel osztozik. A tulajdonságok Lászlóban való meglétének igazolását a sermo-minta szerzője a kidolgozóra bizza, a legenda alapján ez a munka könnyen elvégezhető. Egy Szent Imre-sermo corpusbeli eredetét egy *dico* közbevetés, stilisztikai sajátágok és a müncheni kézirat 141. sz. beszédének egy erre a beszédre illő tartalmi utalása bizonyítják (153–156). Az 5., Luca-napi beszédnek egy azonos forrás alapján készült változatát sikerült feltárni, ami arra utal, hogy beszéde vázlatát – ebben az esetben – a budai domonkos is készen vette át (157–170). A 4., Miklós-napi sermónak is megvan az azonos forráson alapuló párhuzama, ráadásul a mintapéldány kompilátora ugyanaz a személy, mint aki a Luca-napi sermók mintáját készítette (171–177). A *Pécsi egyetemi beszédek* két és a heiligenkreuzi egyik kódex egy Szent Tamás-beszéde közös forráson alapul (177–181). Az 51. sz. Szent Benedek-napi sermo és a másik heiligenkreuzi kódex sermója közös eredetiről készült, a gondolatmenet egymást kiegészítő részeit megőrző másolatok (181–191). A 11. sz. karácsonyi sermóhoz is előkerült egy, a mintapéldányhoz feltehetően közelebb álló, terjedelmesebb változat (191–195). A párhuzamok elemzése után a *Pécsi egyetemi beszédek* szerzőjének kompilátori tevékenysége először ragadható meg megfelelően. Ezekben az esetekben kész sermók alapján dolgozott, a beszédek szerkezetét nem változtatta meg, de a kötet egészének koncepciójához igazította azok tartalmát és belső arányait. A nem bibliai eredetű prothemákat készen vette át (196).

A felsorolt prédikációk egyikéhez kapcsolódva, egyetlen példával érzékeltetni szeretném, hogy a középkori prédikációirodalomban kidolgozott irodalmi eszközrendszer legfeljebb további módosulásokon megy át és gazdagodást könyvel el, de egészen a 18. század végéig elevenen működő marad. A barokk kori alkalmi magyar prédikációirodalom talán legnagyobb jelentőségű darabja, Hoffmann Pálnak a vezekényi négy Esterházy unokatestvért búcsúztató halotti prédikációja jól jelzi azokat a lehetőségeket, amelyek a *de sanctis* prédikáció új céloknak megfelelő adaptálásából voltak nyerhetők egy leleményes prédikátor kezében. Az Esterházy Lászlót középpontba állító prédikáció mindvégig olyan panelek felhasználásával építkezik, amelyek a Szent László-beszédek szokásos építőelemei voltak. A kiemelkedő hős oroszlánhoz való hasonlítása további motívumokkal gazdagodik, hiszen a prédikáció emblematikus főszereplője az Esterházyak címerállata, a griff, amelynek oroszláni félteste a testi kiválóságot, míg sasi félteste a lelki erényeket jelképezi. A oroszláni kiválóság összetevői között itt is szerepel a termet és a testi

szépség.¹⁵ Pálffy Tamás azonos alkalomra készült orációjában pedig megvan a Ladislaus név etimológiája is, igaz, ez sokat egyszerűsödött a középkori szövegekhez képest, viszont jóval könnyebben érthetővé vált: 'laudis laus'.¹⁶

Madas Edit könyvének utolsó alfejezetében a *Gyulafehérvári Sorok* 14. század első negyedére datálható kódexének a nagyobb egyházi ünnepekre adott 56 beszédmintájáról van szó. E sermők több mint a felét sikerült azonosítani vagy legalábbis szövegparhuzamot találni hozzájuk, mégpedig legnagyobb részt a párizsi egyetem teológiai fakultása 13. századi ferences magisztereinek munkáiban.

Madas Edit monográfiája rendkívül eredményes kutatómunka nagyon tartalmas summarázata. Kíváncsnak tartanám, hogy a szerzőnő, tapasztalatai birtokában, de az előadás módján sokat könnyítve, valamint a személyesen nem kutatott szövegekről írott szakirodalmi eredményeket összegezve, írja meg a középkori magyarországi prédikációirodalmat (rettenetesen hiányzó) teljes, rendszeres történetét is. Sőt, lehetséges, hogy érdemes volna a magyar prédikációirodalom történetét egészen a 18. századig összegezni, ahogyan ez a magyarországi könyvkultúra történetével is, éppen Madas Edit részvételével, eredményesen megtörtént.¹⁷

Kecskeméti Gábor

VITETNEK ÍTÉLŐSZÉKRE...

AZ 1674-ES GÁLYARABPER JEGYZŐKÖNYVE

Kiadja S. Varga Katalin, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2002, 342 l. + 2 térkép.

S. Varga Katalin kötete az 1674-es gályarabper jegyzőkönyveinek kiadása mellett a felségsértés vádjával 1670–74 között a pozsonyi véstörvényszék elé idézett közel félezer evangélikus és református prédikátorról és tanítóról fellelhető adatokat is tartalmazza. A cím a tragikus eseménysorozathoz méltóan egy korabeli névtelen verséből származik (akit a szakirodalom Szőnyi Nagy István erdélyi pré-

¹⁵ HOFFMANN Pál, *Halotti beszéd Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött* (Bécs, 1653, RMK I, 868 – RMNy 2459) = *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 127–154.

¹⁶ PÁLFFY Tamás, *Halotti beszéd Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött* (Bécs, 1653, RMK III, 1830) = *uo.*, 155–169, 160.

¹⁷ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

szépség.¹⁵ Pálffy Tamás azonos alkalomra készült orációjában pedig megvan a Ladislaus név etimológiája is, igaz, ez sokat egyszerűsödött a középkori szövegekhez képest, viszont jóval könnyebben érthetővé vált: 'laudis laus'.¹⁶

Madas Edit könyvének utolsó alfejezetében a *Gyulafehérvári Sorok* 14. század első negyedére datálható kódexének a nagyobb egyházi ünnepekre adott 56 beszédmintájáról van szó. E sermők több mint a felét sikerült azonosítani vagy legalábbis szövegparhuzamot találni hozzájuk, mégpedig legnagyobb részt a párizsi egyetem teológiai fakultása 13. századi ferences magisztereinek munkáiban.

Madas Edit monográfiája rendkívül eredményes kutatómunka nagyon tartalmas summarázata. Kíváncsnak tartanám, hogy a szerzőnő, tapasztalatai birtokában, de az előadás módján sokat könnyítve, valamint a személyesen nem kutatott szövegekről írott szakirodalmi eredményeket összegezve, írja meg a középkori magyarországi prédikációirodalmat (rettenetesen hiányzó) teljes, rendszeres történetét is. Sőt, lehetséges, hogy érdemes volna a magyar prédikációirodalom történetét egészen a 18. századig összegezni, ahogyan ez a magyarországi könyvkultúra történetével is, éppen Madas Edit részvételével, eredményesen megtörtént.¹⁷

Kecskeméti Gábor

VITETNEK ÍTÉLŐSZÉKRE...

AZ 1674-ES GÁLYARABPER JEGYZŐKÖNYVE

Kiadja S. Varga Katalin, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2002, 342 l. + 2 térkép.

S. Varga Katalin kötete az 1674-es gályarabper jegyzőkönyveinek kiadása mellett a felségsértés vádjával 1670–74 között a pozsonyi véstörvényszék elé idézett közel félezer evangélikus és református

prédikátorról és tanítóról fellelhető adatokat is tartalmazza. A cím a tragikus eseménysorozathoz méltóan egy korabeli névtelen verséből származik (akit a szakirodalom Szőnyi Nagy István erdélyi pré-

¹⁵ HOFFMANN Pál, *Halotti beszéd Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött* (Bécs, 1653, RMK I, 868 – RMNy 2459) = *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 127–154.

¹⁶ PÁLFFY Tamás, *Halotti beszéd Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött* (Bécs, 1653, RMK III, 1830) = *uo.*, 155–169, 160.

¹⁷ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

dikátorral azonosított), a protestánsok gyászévtizedét megidézõ egyik költeménybõl. A kötet külsõ formája – melynek kivitelezése a Kalligramot dicséri – valószásgos jegyzõkönyvet mintáz: fekete papírkötésben, cirkalmas latin betûkkel rótt, súlyos gyûjteményt.

A vaskos kötet fõ részét a *bilinguis* szövegkiadás adja, ami ebben a formában unikum. A gályarabper jegyzõkönyvének kiadása az elõszó tanúsága szerint a szerzõ-szerkesztõ régóta dédelgetett álma volt, ám az elsõdleges forrásra a kutatás-fordítás közben lelt rá az esztergomi primási levéltárban. A kiadás fõ céljául azt tűzte ki S. Varga Katalin, hogy az „õsforrás” hû fordítását adja közre, és ezzel a hiteles formával adjon inspirációt a további kutatásoknak. Az általa elvégzett munka kétséget kizáróan óriási teljesítmény. A fordítás nemcsak szöveghû, hanem gördülékeny, elegáns munka. A mintegy 180 oldalnyi párhuzamos szöveg mellé a szöveg gondozója számos segédanyagot készített: név- és helylistát állított össze táblázatos formában, a legfontosabb személyek életrajzi adatait külön is közölte, a származási helyeket – nem kis munkával – azonosította és két térképmellékletben is bemutatta. Azért, hogy a szöveg több, a korabeli eseményekben érintett kultúra számára elérhető legyen, rövid rezümét közölt a fõbb nyugati nyelvek mellett szlovákul és hollandul is.

Külön kell szólni a bevezetõ tanulmány erényeirõl. Itt a szerkesztõ nagyon szerényen egyedül arra vállalkozott, hogy feltárja, hogyan mûködött a pozsonyi törvényszék gépezete jogi szempontból nézve: milyen hivatkozási alapot mozgósítottak, milyen érvrendszert használtak a per folyamán, s emellett a források milyen

viszonyban vannak a tényleges procedúrával. Megállapítást nyert, hogy a kiadott szöveg letisztázott, rövidített, megfelelõen sarkított formája a hosszadalmas, többszõri kihallgatásoknak, vallomásfelvételeknek. Az adott kérdésekkel és választípusokkal körülhatárolt szövegek ellenére sem mûködhetett gyorsabban a törvényszéki eljárás – jórészt annak írásbeli jellege miatt –, bár néhol kimutatható, hogy maguk a bírák is igyekeztek azon gyorsítani. A bevezetõ tanulmány több helyen utal azokra a jelenségekre, amelyekre ki lehet terjeszteni a kutatásokat, de amelyek már egy másik dolgozat témáit adhatják.

Az egyik ilyen ötletet S. Varga Katalin sem vetette el. A forrásközlés után található a kötet díszítésére és egyben a korszak atmoszférájának a megidézésére is alkalmas „rajzkiadás”. Hodosi Sámuel, egykori debreceni diák, id. Köleséri Sámuel veje, késõbbi dunántúli református püspök volt a tulajdonosa annak az *album amicorum*-nak, melynek a tollrajzai a *persecutio decennalis*, a gályarabok üldöztetésének legfontosabb helyszíneit, eseményeit jeleltették meg. Az OSZK-ban õrzött példány ábrázolásai elõször itt láthatók, és ezek láttán számtalan korabeli kép, festmény idézõdik fel a szemlélõben. A forrásközlõ a rajzok feliratainak fordítása mellé csatolta az ábrázolt esemény valamelyik korabeli leírását is (jobbára a Makkai szerkesztette *Galeria omnium sanctorum*ból).

Minthogy S. Varga Katalin a kötet megfelelõ helyein mindig hangsúlyozta, hogy az adatgyûjtés során a szisztematikus vizsgálatokat (adategyeztetést, a szakirodalom historiográfiai alkalmazását, egyéb források bevonását és összehasonlító elemzését stb.) nem vállalhatta fel, hadd utaljunk itt egy-két általa hagyott útjelzõ alapján a

lehetséges nyomvonalakra, amerre többek között ez az összeállítás vezethet. A névlista alapján készített személyi adattár szándékoltan nem teljes: a jegyzőkönyvből is kimaradtak többen, akiket beidéztek, de nem jelentek meg a törvényszék előtt, valamint akik itt már nincsenek megnevezve, jöllehet a per során kihallgatták őket. Nem is beszélve azokról, akiket egyszerűen csak elmozdítottak állásukból, katonai segítséggel: például Szegedi Ferenc egri érsek közbenjárására (lásd Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Fasc. 432. Konv. A. fol. 93). Göncről Szatmárnémeti Mihály és Gyarmati János református lelkészek 1672. január 20-án menekültek, előbb Debrecenbe, majd tovább (RMK II, 1402, b1r–v).

S. Varga Katalin adatbázisa alapján családtörténeti kutatásokat is lehet indítani. Bátorkeszi István öt társával Nápolyt is megjárta, már saját sirversét is megírta (RMKT XVII/11, 94. sz.), végül mégiscsak hazatért, folytatta munkáját. Ellenben Bátorkeszi Szegi János nevű kollégája a meghurcoltatások hatására katolizált, erről könyvet is adott ki (RMK I, 1173), és így keveredett polémiába a kolozsvári lelkészszel, Szatmárnémeti Mihállyal (ennek a művének csak a címét ismerjük, az RMK I, 1353. előszavából: *Evangéliumi igazság sajtója, melyben egy Sodoma hegyén termett szőlő gerezd, megsajtoltatott*). Teljes a zürzavar pl. a Szentpéteri családnevű lelkészek között, mind felvidékiek, de ettől eltekintve ebben a kérdésben a jelenlegi adatok alapján nem látunk tisztán. Két zempléni származású Szentpéterit ismerünk: Sz. Mihály a sárospataki iskola logikatanára volt Tolnai Dali János mellett (Acta Patakina I/9. sz.), Sz. István pedig egy nemes úr (uo., 47. sz.). Másik hármat Gömör vármegyéből citáltak a pozsonyi

vésztörvényszék elé: János szuhai lelkipásztort, illetve id. Sz. Mángó Istvánt Rimasimonyiból és hasonló nevű fiát, Jánosiból, aki később Buccariban katolizált. Komárom vármegyéből Sz. Márton hetényi prédikátort idézték be. Gályarabságukból hárman Buccariból szabadultak, s Zürichből tértek vissza.

Szokás megjegyezni, hogy a peregrináló magyar diákok csoportosan utaztak, tanultak, valóságos kis kolóniát alkottak, szellemi közösséget. Csúzi Cseh Jakab, hányattatott sorsú prédikátor a szabadulása után kiadott kötetét rabtársainak ajánlotta (RMK I, 1274, Dd4r), és a kötet kiváló térképei révén rögtön az is kiderül, hogy ezek a lelkészek nagyjából egy területről származtak (Bars és Komárom vármegyéből), majd hasonló ítéletet szenvedtek el, és nagyjából előbbi helyeikre tértek vissza. Az áttértek és régi hitsorsosaik közti polémia irodalma is kiszélesíthető az összeállítás alapján. A fent említett Bátorkeszi Szegi János *Szőlő gerezd* című munkájával (1675), a Müllert fordító evangélikus, majd katolizáló Szenci Fekete István (1681), a *Furor bestiae*-t megíró Otrókoci Fóris Ferenc (1694) csak a legismertebb nevek. A további források (jegyzőkönyv másolatok, magánlevelezések) bevonása, összehasonlító vizsgálata mellett érdemes volna egyszer majd egy kutatócsoportnak bibliográfiai összegezést készíteni. Ez nemcsak apró részletmegoldásokkal szolgálhat (pl. a már a Sárospataki Füzetekben 1863-ban közölt Kocsi Csergő Bálint-levél és a korszak levéltudományának hasonló adalékai), hanem az egyéb forrástípusok bevonásával (pl. Czeglédi István özvegyének a folyamodványa, Bécs, HHStA, Fasc. 323. Konv. D) a korszak teljesebb mikrohistóriai feltérképezését is lehetővé teszi.

Az ötleteket, megjegyzéseket sokáig lehetne sorolni: a közölt forrásanyag és a mutatók révén a kötet a korszak kutatóit még számtalan irányba indíthatja el. A negyedfélszáz lapnyi terjedelmű forráskiadvány S. Varga Katalin hatalmas munkája,

szépen kivitelezett formában: de csak a jéghegy csúcsa. Inspiráló a belőle kibontakozó lehetőség a korszak történetének újabb feldolgozásaira.

Csorba Dávid

OROSZ LÁSZLÓ–FÜZI LÁSZLÓ: KECSKEMÉT IRODALOMTÖRTÉNETE

Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2003, 141 l. (Porta Könyvek).

Egy ilyen vállalkozás mindig felveti a kérdést: hol vonható meg a felveendő alkotók, intézmények és alkotások köre? Nagy István helybéli rektor a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi VI. kötetében, a „Szabados Ketskemét Városában született, vagy lakott, Íróknak nevei, és tudva lévő Munkái” címmel közölt, 32 nevet tartalmazó áttekintésében fele-fele arányban talált „Ketskeméti származású Írók”-at és „Máshonnan származott, de Ketskeméten lakott Írók”-at. A társadalmi mobilitás növekedésével a helyzet, persze, bonyolultabb lett.

Orosz László a kérdéssel már az 1970-es években szembekerült, amikor összeállította *Kecskeméti kis irodalomtörténet* című munkáját (Forrás, 1975/1–12). Ennek bővített változatában (*Kecskemét irodalmi öröksége*, 1990) így fogalmazott: „Nehéz eldönteni, Kecskemét irodalmi műveltségének részesei-e azok, akiket csupán születésük, gyermekkoruk vagy rövidebb itteni tartózkodásuk kapcsol városunkhoz. Azt hiszem, igen, ha beépültek a helyi hagyománytudatba. Véleményem szerint ide sorolhatók azok is, akik a városról írtak, vagy itt kaptak lehetőséget műveik megjelentetésére, még ha életrajzi kapcsolat nem fűzte is őket ide” (7). Most ugyanazt megismételte-fenntartotta (9). Noha a „helyi hagyományok” az első pillantásra

nehezen körülírható kategóriának tetszik, éppen Kecskemét példája lehet mérvadó ebben a tekintetben. Hogy zenei párhuzammal éljünk: Kodály Zoltán itt született, ám fél éves volt, amikor a család továbbköltözött. De beszélhetünk-e Kecskemét hagyománytudatáról a Kecskeméti Vég Mihály szövegére írt *Psalmus Hungaricus*, az 1952-es, Katona szobrát avató beszéde vagy a nevét viselő Kodály Zoltán Zene-pedagógiai Intézet nélkül? (59.) Petőfi Sándor vagy Jókai Mór kötődésének irodalomtörténeti jelentőségét senki sem vonja kétségbe, de – gondolom – ugyanígy vitán felül áll, hogy a Szilády-nyomda itt megjelenő ügyfelei éppúgy gyarapították a város irodalmi hagyománytudatát, mint azok a szerzők, akik ma a Forráshoz viszik kézírataikat vagy a Katona József Társaság rendezvényein lépnek az előadói emelvényre. Arra a felvetésre, hogy a város köré vonható koncentrikus művelődési körök nem keltik-e egy mesterségesen felfokozott irodalmi élet képzetét, azt felelhetjük: természetes jelenség, hogy e különböző literátus központok és regionális alközpontok köré rajzolt körök átfedik egymást egy virtuális, térben és időben megjelenő művelődéstörténeti modellben.

A kötet első fele, a *Kecskemét irodalmi öröksége* szó szerint ismétli meg az 1990.

Az ötleteket, megjegyzéseket sokáig lehetne sorolni: a közölt forrásanyag és a mutatók révén a kötet a korszak kutatóit még számtalan irányba indíthatja el. A negyedfélszáz lapnyi terjedelmű forráskiadvány S. Varga Katalin hatalmas munkája,

szépen kivitelezett formában: de csak a jéghegy csúcsa. Inspiráló a belőle kibontakozó lehetőség a korszak történetének újabb feldolgozásaira.

Csorba Dávid

OROSZ LÁSZLÓ–FÜZI LÁSZLÓ: KECSKEMÉT IRODALOMTÖRTÉNETE

Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2003, 141 l. (Porta Könyvek).

Egy ilyen vállalkozás mindig felveti a kérdést: hol vonható meg a felveendő alkotók, intézmények és alkotások köre? Nagy István helybéli rektor a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi VI. kötetében, a „Szabados Ketskemét Városában született, vagy lakott, Íróknak nevei, és tudva lévő Munkái” címmel közölt, 32 nevet tartalmazó áttekintésében fele-fele arányban talált „Ketskeméti származású Írók”-at és „Máshonnan származott, de Ketskeméten lakott Írók”-at. A társadalmi mobilitás növekedésével a helyzet, persze, bonyolultabb lett.

Orosz László a kérdéssel már az 1970-es években szembekerült, amikor összeállította *Kecskeméti kis irodalomtörténet* című munkáját (Forrás, 1975/1–12). Ennek bővített változatában (*Kecskemét irodalmi öröksége*, 1990) így fogalmazott: „Nehéz eldönteni, Kecskemét irodalmi műveltségének részesei-e azok, akiket csupán születésük, gyermekkoruk vagy rövidebb itteni tartózkodásuk kapcsol városunkhoz. Azt hiszem, igen, ha beépültek a helyi hagyománytudatba. Véleményem szerint ide sorolhatók azok is, akik a városról írtak, vagy itt kaptak lehetőséget műveik megjelentetésére, még ha életrajzi kapcsolat nem fűzte is őket ide” (7). Most ugyanazt megismételte-fenntartotta (9). Noha a „helyi hagyományok” az első pillantásra

nehezen körülírható kategóriának tetszik, éppen Kecskemét példája lehet mérvadó ebben a tekintetben. Hogy zenei párhuzammal éljünk: Kodály Zoltán itt született, ám fél éves volt, amikor a család továbbköltözött. De beszélhetünk-e Kecskemét hagyománytudatáról a Kecskeméti Vég Mihály szövegére írt *Psalmus Hungaricus*, az 1952-es, Katona szobrát avató beszéde vagy a nevét viselő Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet nélkül? (59.) Petőfi Sándor vagy Jókai Mór kötődésének irodalomtörténeti jelentőségét senki sem vonja kétségbe, de – gondolom – ugyanígy vitán felül áll, hogy a Szilády-nyomda itt megjelenő ügyfelei éppúgy gyarapították a város irodalmi hagyománytudatát, mint azok a szerzők, akik ma a Forráshoz viszik kézírataikat vagy a Katona József Társaság rendezvényein lépnek az előadói emelvényre. Arra a felvetésre, hogy a város köré vonható koncentrikus művelődési körök nem keltik-e egy mesterségesen felfokozott irodalmi élet képzetét, azt felelhetjük: természetes jelenség, hogy e különböző literátus központok és regionális alközpontok köré rajzolt körök átfedik egymást egy virtuális, térben és időben megjelenő művelődéstörténeti modellben.

A kötet első fele, a *Kecskemét irodalmi öröksége* szó szerint ismétli meg az 1990.

évi, azonos című kötet szövegét és képanyagát (9–69). A két mondat és egy kép bővülés az 1996-ban előkerült és még abban az évben hasonló kiadásban megjelent, a helyi Petőfi Nyomda támogatásával kibocsátott Petőfi-versfüzet, az *Ibolyák* említése és címlapjának mása (34). Ha egyfelől az olvasó sajnálja ugyan, hogy az elmúlt 13 év ismeretei nem kerültek bele a szintézisbe (új szemléletű kutatások folytak Mátyási József és a mesterkedő költők körül, folytatódott Katona József műveinek kritikai kiadása), másfelől megérti az üzenetet és átérzi Orosz László csöndes öntudatát: három ívnyi szöveg, amin az elmúlt évtizedben – a nagy átirások és átértelmezések évadján – egy jelzöt sem kellett változtatni...

Orosz László 1990-ben kijelölte a kutatás irányait is, amikor röviden összefoglalta az *1945-től* című alfejezetben (78–82) a később kidolgozandó irodalomtörténet meghatározó tényeit, egy „nagyobb távlatú utód” „biztosabb ítélet”-ére bízva a folytatást. A személy már akkor is szerepelt a vázlatnak egy félmondatában: „...a Forrás szerkesztőségében dolgozik (...) 1983-tól *Füzi László* irodalomtörténész, kritikus, 1989 júniusától a lap főszerkesztője” (82). A továbbírást valóban ő végezte el: *Kecskemét irodalma és irodalmi élete 1945 után* (73–128). A munka nehézségeivel ő is számot vetett. A „lokális, de nem provinciális” kecskeméti hagyománytudatnak akárcsak felvázolását újabb, 1990-ben még előre nem látható problémák gátolták, elsősorban a „biztosabb ítéletet” lehetetlenítő értékrend-zavarok (73). A leíró jelleg így szükségszerű, amelynek óhatatlan felsorolásait hét markáns kisportré – Hatvani Dániel, Zám Tibor, Buda Ferenc, Orosz László, Székér Endre, Pintér Lajos, Dobozi Eszter – ellensúlyozza.

Mindazonáltal Füzi László áttekintésének máris vannak olyan érvényes csomópontjai, amelyek a művelődéstörténeti tény igazságával rendelkeznek. Kecskemét hagyománytudatát változatlanul a Katona József-tradíció elevensége hitelesíti. Nem véletlenül: olyan parasztpolgári öntudatról van itt szó, amelyre a város mindenkori fejlesztői nyugodtan hagyatkozhattak és hivatkozhattak, de nem volt idegen a népi írók mozgalmától sem. A Katona-hagyomány ezenfelül szolgált mentesvárként vagy akár a nézetek elégséges minimumaként is. (Legutóbb 1991-ben, a 200. születési évfordulón.) Innen ered viszont az irodalomtörténész-jelenlét folyamatossága Kecskemét szellemi életében; Joós Ferenc és Orosz László neve kívánkozik feltétlenül ide. A közös forrásból látom levezethetőnek a „kecskemétiség” mindig valóságközeli voltát, szociográfiai meghatározottságát is (vö. Székér Endre utószavával: 129). Ehhez a 35. esztendejében járó Forrás évfolyamai kiváló forrásanyagul szolgálnak.

A város mindenkor tudott élni a megnyíló lehetőségekkel. A napóleoni háborúk kereskedelmének hasznát határai kiterjesztésére fordította, megteremtve alapját a Kada Elekkel fémjelezhető nagy (kulturális értelemben is nagy) fellendülésnek. Igen ígéretesek Füzi László áttekintésében azok a megjegyzések, amelyeket az 1960-as, 1970-es évek konszolidációjának és reformtörekvéseinek érvényesüléséről tett (91–93). A Kecskemétre érkező ebből akkoriban egy szokatlanul dinamikus, európai léptékű városfejlesztés eredményeit láthatta, amelyeket a megyei párt- és tanácsi vezetés ügyességének tulajdonított. Az viszont a felületes szemlélő számára is meglepő, hogy amíg az említett vezetők –

persze, a mindenkori politikai erőviszonyok függvényében – szép karriereket futottak be, a városépítészet jeleseit díjakkal, kiténtetésekkel halmozták, addig a szociográfiai irodalom tapasztalatainak figyelmen kívül hagyása ellen feljajduló költő, a *Tanya-hazám*, az *Árvaföld* és a *Himnusz haza* alkotója, Buda Ferenc (rendszerűl függetlenül) máig nem kapta meg az őt régóta megillető elismerést. Ne áalljuk kimondani: a Kossuth-díjat. Pedig a rendszerváltás óta négy kötete jelent meg, és rendelkezésre állnak az irodalomtörténeti feltételek is: Agócs Sándor folytatható bibliográfiája, Szekér Endre monográfiája.

A hagyományok – a szónak európai értelmezésében – nem díszként fityegnek egy városban, hanem annak közösségi lényegét, önazonosságát adják; az őket ápoló intézményekkel együtt a közösség fogalmának kritériumai. Két jó példát említenék a folytathatóságra. A nem-kecskeméti Sándor Iván, aki azonban a Forrás egyik meghatározó szerzője, készítette el a *Bánk bán* modern olvasatát, elemzését két

kiadást is megért, *Végsemmiség* című könyvében. Az ideszármazott Dobozi Eszter pedig máig felül nem múlt (és sajnos, nem is nagyon követett) szociográfiát írt az izsáki kárpótlás mikéntjéről (*Tíz körömmel*, 1994). Persze, alapvetően igaza van a mértéktartóan fogalmazó Füzi Lászlónak, amikor ismételt az elvégzendő elemzések sokaságáról, a résztanulmányok hiányáról és fontosságáról írt. (Milyen tanulságos lenne például az 52 éve önálló társulattal rendelkező Katona József Színház viszonytagságokkal teli műhelytörténete!)

Orosz László 1990-ben és 2003-ban is Horváth Jánost idézte a szintézis-vállalkozások átmeneti voltáról: „A tervszerű előmunkálatok hiányát megsínyli minden összefoglalás, viszont összefoglalás megkísértése nélkül sohasem jutnánk el a további teendők világos kijelöléséig” (9). Ennek szellemében illeti szakmai tisztelet és elismerés azokat, akik erre vállalkoztak – ezúttal Kecskeméten.

Kerényi Ferenc

HANG ÉS SZÖVEG.

KÖLTÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A LÍRAI MODERNSÉGBEN

Szerkesztette Bednics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 549 l.

A *Hang és szöveg* húsz tanulmánya közül több megjelent már korábban a (Kosztolányi-, Kassák- vagy József Attila-életművet értelmező) *Újraolvasó*-sorozat valamelyik kötetében vagy folyóiratban, és az egyes szerzők tanulmánygyűjteményeiben is fellelhető már egy-két, itt újraközölt cikk. A szövegek között első látásra nem fedezhető fel mélyebb kapcsolat – hogy mégsem véletlenszerű választásokról, illet-

ve egyszerűen csak egy kutatói együttműködés, az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport önprezentációjáról van szó, azt a kötet részére készült bevezető tanulmányban (*Alakzatváltások az irodalmi modernségben*) körvonalazott koncepció meggyőzően cáfolja.

A szerzők (Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Szirák Péter) felvázolják az eddigi kutatások történetét és kérdésirá-

persze, a mindenkori politikai erőviszonyok függvényében – szép karriereket futottak be, a városépítészet jeleseit díjakkal, kítüntetésekkal halmozták, addig a szociográfiai irodalom tapasztalatainak figyelmen kívül hagyása ellen feljajduló költő, a *Tanya-hazám*, az *Árvaföld* és a *Himnusz haza* alkotója, Buda Ferenc (rendszerűl függetlenül) máig nem kapta meg az őt régóta megillető elismerést. Ne álljunk kimondani: a Kossuth-díjat. Pedig a rendszerváltás óta négy kötete jelent meg, és rendelkezésre állnak az irodalomtörténeti feltételek is: Agócs Sándor folytatható bibliográfiája, Szekér Endre monográfiája.

A hagyományok – a szónak európai értelmezésében – nem díszként fityegnek egy városban, hanem annak közösségi lényegét, önazonosságát adják; az őket ápoló intézményekkel együtt a közösség fogalmának kritériumai. Két jó példát említenék a folytathatóságra. A nem-kecskeméti Sándor Iván, aki azonban a Forrás egyik meghatározó szerzője, készítette el a *Bánk bán* modern olvasatát, elemzését két

kiadást is megért, *Végsemmiség* című könyvében. Az ideszármazott Dobozi Eszter pedig máig felül nem múlt (és sajnos, nem is nagyon követett) szociográfiát írt az izsáki kárpótlás mikéntjéről (*Tíz körömmel*, 1994). Persze, alapvetően igaza van a mértéktartóan fogalmazó Füzi Lászlónak, amikor ismételt az elvégzendő elemzések sokaságáról, a résztanulmányok hiányáról és fontosságáról írt. (Milyen tanulságos lenne például az 52 éve önálló társulattal rendelkező Katona József Színház viszonytagságokkal teli műhelytörténete!)

Orosz László 1990-ben és 2003-ban is Horváth Jánost idézte a szintézis-vállalkozások átmeneti voltáról: „A tervszerű előmunkálatok hiányát megsínyli minden összefoglalás, viszont összefoglalás megkísértése nélkül sohasem jutnánk el a további teendők világos kijelöléséig” (9). Ennek szellemében illeti szakmai tisztelet és elismerés azokat, akik erre vállalkoztak – ezúttal Kecskeméten.

Kerényi Ferenc

HANG ÉS SZÖVEG.

KÖLTÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A LÍRAI MODERNSÉGBEN

Szerkesztette Bednics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 549 l.

A *Hang és szöveg* húsz tanulmánya közül több megjelent már korábban a (Kosztolányi-, Kassák- vagy József Attila-életművet értelmező) *Újraolvasó*-sorozat valamelyik kötetében vagy folyóiratban, és az egyes szerzők tanulmánygyűjteményeiben is fellelhető már egy-két, itt újraközölt cikk. A szövegek között első látásra nem fedezhető fel mélyebb kapcsolat – hogy mégsem véletlenszerű választásokról, illet-

ve egyszerűen csak egy kutatói együttműködés, az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport önprezentációjáról van szó, azt a kötet részére készült bevezető tanulmányban (*Alakzatváltások az irodalmi modernségben*) körvonalazott koncepció meggyőzően cáfolja.

A szerzők (Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Szirák Péter) felvázolják az eddigi kutatások történetét és kérdésirá-

nyait, és az alapvető cél kitűzésekor, a lírai modernség alakulástörténetének újragondolásakor kimondva-kimondatlanul, de már számolnak az ezt követő írások eredményeivel is. Így a szubjektív identitás egységének kérdésességére példaként hozott Ady-verset, *A föltámadás szomorúságát* néhány tanulmánnyal később Török Lajos értelmezi hasonló szempontból kiindulva. Egy másik példa: a szerzők az újraértések egyik alapvető jellemzőjének tartják, hogy a versolvasás dekonstrukciós műveletei (főként a *megszólitás-önmegszólitás* alakzata) kerülnek előtérbe, és valóban, szinte nincs is tanulmány a kötetben, amelyik ne idézné Culler idevágó írását. Persze a kölcsönösség itt is érvényes: a szerzők szerint a már korábban domináns (a hermeneutika és recepcióesztétika hatástörténeti elve köré szervezett) *irányzatközi olvasásmódnak* nem megteremtői, hanem folytatói a gyűjteménybe beavogatott szövegek. S bár a bevezető szöveg már jó előre leszögezi, hogy a korszak-retorikát fenntartásokkal kell kezelni, hiszen ez a retorika éppen az időben változó diszkurzív távlatoknak való kiszolgáltatottságát akarja eltakarni, legegyszerűbbnek mégis azt látom, ha a lírai modernséget újraérteni kívánó tanulmányokat elsősorban a „korszakok” mentén csoportosítom. Ez egyrészt azért veszélytelen, mert mindegyik szerző tartja magát ahhoz a bevezetőben megfogalmazott véleményhez, hogy az új kérdésirányokra szükség van, de ezeket az újraértéseket azonnal reflexiónak kell kitenni. Másrészt mindegyik szöveg dolgozik készen kapott *korszak-fogalmakkal*, amelyeket egy-egy vers olvasása során akarva-akaratlanul is újrakonfigurál, kiegészít vagy teljes mértékben újrafogalmaz.

Még ha a szövegek nagy irodalomtörténeti spektrumot fognak is át, mindegyik tanulmány mögött ott van az a törekvés, hogy a magyar irodalmi modernség újrakonstruálásának nehéz feladatában részt vegyen. A „modernség előtti” költeményeket értelmező szövegek például azért tűzik maguk elé a feladatot, hogy (s ezzel folytatom a bevezető szöveg gondolatmenetének parafrázálását) fölmutassák a modernség ambivalens viszonyát a romantikához, amelyet vagy a folytonosság, vagy a diszkontinuitás képletével kellene leírniuk. Mint a szerzők megjegyzik, a korábbi kutatások (és itt leginkább a kilencvenes évek elején megjelent „...*de nem felelnek, úgy felelnek*”: *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján* című kötetben összegzett eredményekre kell gondolni) adnak ehhez útmutatást, hiszen ott már megállapítást nyert például az, hogy a nyugati modernség hazai recepcióját nagyban meghatározták a magyar késő romantika kódjai.

A bevezetőt követő, Tolcsvai Nagy Gábor jegyezte írás (*A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben – történeti tipológiai vázlat*) is épít a korábbi újraolvasások eredményeire (idézi például Molnár Gábor Tamás eredetileg a *Kosztolányi-újraolvasó* részére készült, de ebben a kötetben is szereplő *Őszi reggeli*-elemzését). Erre már csak azért is szüksége van, mert a húsz tanulmány közül ez a szöveg vállalkozik a legnagyobb feladatra: fölvezetni egy költészettörténeti ívet a metafora alakulástörténetén keresztül Arany Jánostól kezdve egészen József Attiláig, Szabó Lőrincig. Talán még ennél is merészebb párosítás a választott módszer: a líraértés hermeneutikai fordulatát ugyanis a kognitív nyelvészet eredmé-

nyeivel próbálja meg összehangolni a szerző. Ennek problematikus voltát maga Tolcsvai Nagy Gábor is exponálja, hiszen kijelenti, ha esetleg egy kognitív szemantikai magyarázat számol is a *történetiség* mozzanatával, nincsenek ilyen irányú történeti kutatások, tehát például a *fogalmi metaforáról* nem feltételezhető, hogy történeti képződmény. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a koncepció sokat hasznosít Lakoff és Turner kutatásaiból, s a két kutató éppen az irodalmi metaforáknál nem tudta megadni azok jelentéstani feltételeit. Ezen nehézségeken úgy lesz úrrá a szerző, hogy a kognitív nyelvészeti szempontok számára csak egy horizontot jelenítenek, melyet lehet érvényesíteni a kiválasztott versek és metaforák értelmezésekor, de nem kizárólagosan. Emellett szüntelenül figyelmeztet a koncepcióból adódó lehetséges buktatókra, a befejezés kijelentésének megfelelően nem jön létre egy erőltetett, célelvű fejlődéstörténet, csak egy alakulástörténet, amely – megfelelően a hermeneutikai premisszáknak – soha nem tekinthető befejezettnek. Ennek a tanulmányának a diszkurzivitása közelít leginkább egy tankönyvi megoldáshoz (erős tagoltság, jegyzetszerűen csoportosított megállapítások, táblázatok, összefoglalás), s ezáltal példászerűen teljesíti a fülszövegben ígért felsőoktatási hasznosíthatóságot is.

Teljesen jogos tehát a szerkesztők azon döntése, hogy Tolcsvai Nagy Gábor történeti-tipológiai vázlatát tették a bevezető utáni első helyre, hiszen a többi írás nem lép fel ilyen átfogó ígérennyel. Ebből adódhat, hogy azok – témájuknak megfelelően – már történeti sorban követik egymást, hogy végül a három „tiszta” világirodalmi témájú tanulmány zárja a sort. Jelen recenzió is követi ezt a sort az írások be-

mutatásakor, legfeljebb annyi megszorítással él, hogy a romantikát tárgyaló, a jórészt komparatíván olvasó modernséget értelmező és a világirodalmi tárgyú tanulmányokat három meghatározó, az átlagosnál jóval terjedelmesebb írás (Mesterházy Balázs, Lőrincz Csongor, illetve Kulcsár-Szabó Zoltán szövegei) köré csoportosítja. De mielőtt erre sor kerülne, érdemes egy kitérővel megbontani ezt a történetiséget követő vonalat. Bónus Tibor *A ló meghal, a madarak kirepülnek*-elemzése értelem-szerűen a kirajzolódó történeti ív avantgárd szakaszánál található, de nagyon jó példa arra, hogy egy új kontextusban milyen értékei domborodnak ki egy már megjelent tanulmánynak. Az eredetileg a *Kassák-újraolvasóban* megjelent szöveg számos más színvonalas, Kassák e remekművét értelmező írás társaságában áll – hogy mégis ezt választották a szerkesztők, annak az lehet az oka (s itt még erősebben kirajzolódhat a költésztörténeti koncepció), hogy az interpretációt megelőzi egy, a hermeneutika és a dekonstrukció *modernség*-koncepcióit és az avantgárd irányzatainak nyelv- és szubjektumszemléleti komponenseit elemző módon bemutatató rész is. Ráadásul a többször említett „autoreferencialitás” itt is érvényesül: ebben az esetben a rákövetkező, Bartal Mária József Attila-tanulmánya már hasznosítja például a *dada* újraértett és a jelen horizontjából felértékelt poétikáját abban az érvelésmódban, melynek legfőbb törekvése, hogy József Attila korai, avantgárd hangoltságú verseinek poétikai teljesítményeire hívja fel a figyelmet.

Visszatérve a történeti sorhoz és a kötet bevezető tanulmányának érveléséhez, a három, „modernséget megelőző” témát választó szöveg mindegyike egyaránt meg-

győz minket arról, hogy mennyire a korábbi szövegek olvasásán és félreolvasásán alapul egy későbbi korszakkonstrukció, így maga a modernség eszméje is. Szegegy-Maszák Mihály a töredékszerűséget vizsgálva Vörösmarty költészetében mutat rá, hogy a műalkotások történetiségének felismerése romantikus eredetű (ma azt becsüljük, ami régebben fogyatékosnak tűnt – vagyis másként olvasunk). Eise-mann György pedig azért kárhozza a pozitivisták kanonizációját, mert az „átmenetként” aposztrófálta többek között Vajda János költészetét, megakadályozva ezzel a modernség újraértését. Ez a kanonizációs törekvés ugyanis elrejti a romantika a szimbolizmus nyelvezetébe való transzferálódásának nyomait, annak poétikája viszont a romantika sajátos félreolvasásából is eredeztethető. Mesterházy Balázs tanulmányának („*Meines Anfangs erinnr ich mich nicht*”: *A szimbolikus szerkezetek problematikája Goethe korai lírájában*) provokatív mottóválasztása (az idézet Britney Spearstól származik) elég radikális módon ébreszt rá arra, hogy egyes félreolvasások milyen tartósan rögzültek a nyugati kultúrában. Persze nem kell popsztárnak lenni ahhoz, hogy valaki a *Belső kifejeződéseként* olvassa a verseket (vagy éppen saját dalait), így viszont elég emlékeztető módon sikerült megmutatni a történetiségét ennek a gyakori, eleve adottnak vélt olvasási stratégiának. Az ilyen műértést Goethe korai lírájából származtatják, amely – Mesterházy elnevezése szerint – egy „posztromantikus vakság” terméke, mert abból a költészetből származtatja magát, amely nem ad alapot erre. Az *önkifejezés* esztétikája és a szimbolikus szerkezetek felőli olvasás további „vakfoltokat” hoznak létre: egy alapvető

tautológiát felejtetnek el, hogy a jelek eleve csak szimbolikusan olvashatók, illetve a jel és a jelentés közötti hiátust, diszkontinuus viszonyt kívánják eltakarni (s ezáltal a nyelvi jel materiális aspektusát is el akarják rejtetni). Különböző, egymást kizáró figurális rendek összehangolására tett sikertelen kísérleteknek is tekinthetők ezek az olvasási stratégiák, a *zseni* esetében még ennél is többről, egy figuratív és egy narratív logika kibékítéséről lenne szó, de ez a két logika egymás számára is olvashatatlan marad, vagyis csak egy ideologizáló félreolvasás állíthatja azt, hogy a kettő között harmonikus a viszony, problémátlan az átmenet. Mesterházy a *Mahomets-Gesang* elemzésénél mutatja be, hogy a *zseni* teremtette alkotás és a természet között diszkontinuus a szövegben a viszony, s ezzel a költemény a *zseni* kompenzatórikus-szimbolikus teljesítményét folyamatosan cáfolja.

Egy másik korai elméleti írás (*Von deutscher Baukunst – 1771–72*), amely elvileg annak az organicitás-elvnek a megalapozója, amelyre majd a kései Goethe építi szimbólum–allegória oppozícióját, szintén csak egy félreolvasás által válhatott a romantikában nagy karriert befutó teória eredetivé. A szöveg *tapasztalata* ugyanis az, hogy csak a szavak rendje van, nincs elmozdulás a szintagmatikus szintről, s a szimbólum vagy az antropomorfizmus ideológiája csak ennek a *tapasztalatnak az elfelejtése* alapján lehetséges. Mesterházy szerint magának a romantikának a retorikája is e tapasztalat és felejtése közötti felszámolhatatlan differenciának az ideologizálásán nyugszik. A tanulmányt a végén olvasható összegzés illeszti egyértelműen a líratörténetet újraértő szövegek sorába: a korai Goethe-lírákat tehát „hoch”-

és posztromantikus félreolvasásai hozták létre (élén a kései Goethével), voltaképp a 19. század irodalma ennek a félreolvasásnak az állandó ismétléseként fogható fel, még ha ez az újraolvasás létesíti is Goethe és a romantika szembeállítását, ahogyan a modernség is a romantika egy ilyen típusú olvasatának tekinthető.

Érthető módon a kötet legnagyobb csoportját alkotó tanulmányok ilyen, a modernség horizontját valamiféle újraolvasásban megeremtő művek értelmezését választották – s ezen újraolvasások során gyakran a szövegek „egymást is olvassák”, nem beszélve a szerzők ezekre alapozó saját olvasatairól. Hansági Ágnes a *Kláriskok* újraértését egy, a hatvanas–hetvenes évek fordulóján lezajlott úgynevezett „*Kláriskok*-vita” értelmezése után végzi el, ahogy Oláh Szabolcs is azáltal hívja fel eddig elhanyagolt Kosztolányi-versekre a figyelmet, hogy először arra kérdez rá, vajon a régi magyar szövegeket olvasó Kosztolányi esetében milyen poétikai látásmód érvényesült. Ehhez a metódushoz kapcsolódik H. Nagy Péter és Dobos István is, hiszen mindketten interpretációk értelmezéseit adják: az előbbi Domonkos István *Kormányeltörésben* című költeményét állítja tehát párbeszédbe Ady *A Szerelm eposzából* című szövegével, az utóbbi pedig József Attila költészetelméleti nézeteire tud következtetni abból, hogy milyen változtatásokat ajánl a költő egy Babits-vers „jobbá tétele” céljából. Lőrincz Csongor *A medializálódás poétikája: esztétizmus és kései modernség (Hofmannsthal, Babits, József Attila)* című tanulmányában hasonlóképpen egy József Attila-vers (a *Jön a vihar...*) felől olvas egy Babits-szöveget, az *Esti kérdést* – azzal a különbséggel, hogy egy világiro-

dalmi kontextusból, Hofmannsthaltól és az esztétizmus problematikus fogalmától elindulva értelmezi a későmodernség pozícióját. Talán ennél is lényegesebb jellemzője Lőrincz Csongor írásának, hogy a *medialitás* – főleg kittleri ihletettségű – elvének beemelésével tudja az esztétizmus egyik legfontosabb nyelvszemléleti összetevőjét, a *költői szó* kitüntettségét értelmezni. A mindennapi nyelvhasználattól eltérően tehát, ahol a nyelv médium csupán, a „szó” pedig csak ennek formája, az esztétizmusban maga a forma lesz a médium, azaz areferenciálissá válik. A forma illetően leválasztása a médiumtól teszi lehetővé az esztétizmust mint olyant, hiszen kizárja a *közvetítettség*ből adódó szubverzív impulzusokat. Ezért lehet az elhíresült *Chandos-levélre* is azt mondani, hogy abban a nyelvi krízis csak másodlagos lesz a tudati válsághoz képest, hiszen nem veszi figyelembe a kommunikatív feltételeket (a *medialitást* – vagyis hogy a „nyelvet” is nyelvek előzik meg), s ez paradox módon az én reflexív egységének helyreállításához vezet: a nyelvi válsághoz egy reflektáló tudat jut el.

A dolgozat fő kérdésére, miszerint a *szó* kitüntetett szerepe hogyan jelenik meg illetve dekonstruálódik „esztétistának” nevezett szövegekben, a Hofmannsthal-filológjától eltérően nemcsak az esszéiben, hanem az egyes versek olvasásában is keresi Lőrincz Csongor a választ. Hasonlóan a korai Goethe-lírához, az olvasatok nem igazolják, hogy ezek a versek a klaszszikus modernség nyelvszemléletének prototipikus darabjai lennének. A *Ballade des äußeren Lebens* tehát csak első pillantásra emlékeztet az *Esti kérdésre*, kettejük között inkább a távolság a jellemző, hiszen a Babits-vers „bennragad” egy orális nyelvi

paradigmában, ami annyit jelent, hogy nem reflektál az őt megelőző szövegre, a szubjektum uralja a médiumot és a topológiai helyettesítéseket, a szövegformálás zavartalan folytonosságot feltételez az *írottág* és az oralitás között (ez a paradigma tehát szoros kapcsolatban van a jelenségre való szimbolizációval és így a *szó* erejébe vetett hittel is). Ezzel szemben a *Jön a vihar...* hátrahagyja az orális poétika mediális paradigmáját azáltal, hogy a versben a jelekben felerősödik az úgynevezett „inszkripcionális” karakter, azaz az alakzatok leválnak egy „konkrétól” (például egy élő beszédhelyzetről), nem lehet őket lokalizálni, anyagszerű lesz a létmódjuk, s a notáció nyomainak lesznek mindösszesen, amelyeket csak idézni lehet, integrálni nem. Ez a szöveg figyelembe veszi, hogy a kommunikáció az észlelés feltétele lesz, a médium, amely a hozzáférést biztosítja, nemcsak az *észleltet*, de az *észlelt* is átalakítja. Az ezt követő, Kulcsár Szabó Ernő jegyzete írás kérdésselvetése szintén a mediális problematikáján alapszik, komparatív szempontból (egy Ernst Stadler-vers és Szabó Lőrinc *Lidércének* összevetésével) arra akar választ kapni, hogy a mozgás „mediális átkódolása” miként megy végbe és milyen mértékben reflektált a későmodernségben. A különbség a két szöveg között abban fogható meg, hogy Szabó Lőrinc versének átkódolásai az esztétikai tapasztalat részévé tudják tenni még a mediális közvetítettségéből adódó identikus hozzáférhetetlenséget is.

A magyar klasszikus és későmodern líra újraértése valóban nem lehetséges világ-irodalmi párhuzamok, illetve párhuzamos jelenségek értelmezése nélkül. Peter Zajac Vladimir Holanról szóló írása éppen ezért nyer fontos szerepet, mert a cseh késő-

modern költészet akkori szituációja nagyban hasonlít a magyaréhoz: a legkiemelkedőbb teljesítmények együtt haladtak az európai költészet fejleményeivel. Az amerikai költészetből sajnos Ezra Pound az egyetlen, akit ezekhez a folyamatokhoz még kötni szoktak (pedig például Wallace Stevensnek is helye lenne egy összehasonlító líratörténetben), aki a *Cantók* „polilógiájával” a későmodern egyik határát jelölhette ki. Varga Tünde Poundnak a *Cantók*at megelőző korszakából az *image* és az *ideogramma* fogalmait elemzi, nagyban kapcsolódva ezzel az általam már kiemelt két tanulmányhoz, hiszen Pound a kínai írásjelek létmódját *félreolvasva* (elfelejtve, hogy azoknak is van fonetikus eleme) akar olyan verbális képeket létrehozni (*ideogrammákat*), amelyek szó szerint láthatóvá válnának, teljes mértékben negligálva a *mediális* fordításból adódó identikus hozzáférhetetlenséget. Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya (*Poétika és poetológia: Gottfried Benn*) pedig minden tekintetben hiánypótló. Gottfried Benn költészetelméleti írásainak értelmező bemutatása nemcsak azért nem várható tovább magára, mert a későmodern paradigma egyik megalkotójáról van szó, hanem azért is, mert korábban (az 1970-es *Világirodalmi lexikon* szócikke által) „károsnak” nyilvánított benni poetológia nagy hatással volt a közelmúlt magyar líraértésre is. Kulcsár-Szabó Zoltán négy fogalmat helyez előtérbe (a *lírai ént*, a *vers monologikusságát*, az *abszolút költészetet* és a *chiffret*), melyekkel egyrészt – ahogyan fogalmaz – a poetológia és a poétika nyelvi világa közötti átjárhatóság egy útját világíthatja meg, másrészt összefüggéseket tud kimutatni a 20. század költészetének másik két meghatározó lírikusának, Eliotnak és különösen

Valérynek a költészetelmélete és a benni poetológia között. Benn elméleti írásai is a megelőző poetológiák olvasata alapján hozzák létre saját (későmodern) pozíciójukat, hiszen azok egytől egyig az (ön)ki-fejezés szubjektivistikus ideológiájának kritikái. A *chiffre* fogalma ('rejt-jel'), mely mögött ugyan ott van a *szó* jelentő ereje, de mégiscsak annak puszta materiális lenyomata, azonban már a *mediális hozzáférhetetlenség* tapasztalatát is magába foglalja. Benn számára a költői nyelv – mint a *chiffre* – tehát törli vagy elrejti önnön megnevező aktivitását, s ezen a nyelvfelfogáson alapul a másik három fogalom is.

A két, feminista irodalomtudományi nézőpontokat érvényesítő tanulmány szándékosan került a sor végére, vállalva ezzel a patriarchális beszédmód vádját is. Céлом épp az ellenkezője volt, hiszen az esztétikai tapasztalat medialisálásának vizsgálata mellett a kötet másik előremutató aspektusának tartom a feminista vagy *gender*-kutatásokat, amelyek az új évezred első évtizedében még számos eredményt hozhatnak a magyar líraértés számára. Menyhért Anna és Zsadányi Edit írásai azért jelentősek, mert meggyőzően léptek túl egy tematikus feminista kritikán, mely nehezen tudta érvelésmenetébe állítani a szövegek poétikai karakterét, ők viszont már a műnem (a líra) választásakor erre

vállalkoztak. De ebben az előző mondatban is van reflektálatlanul hagyott „patriarchális” előfeltevés: Zsadányi Edit hívja fel a figyelmet arra, hogy például az általa elemzett Gertrude Stein-szövegnek, a *Tender Buttons*nak talán csak egy patriarchális rend miatt kellene egy ilyen műnemi *kategóriába* bekerülnie. Mégis Menyhért Annáé a nehezebb feladat, mert nem egy körvonalazódó feminista kánon alapszövegére építi írását, hanem Babits *Régen elzengtek Sappho napjai* című versét olvassa feminista módon, tehát egy eddigi szilárd értelmezéshagyományt kell maga mögött hagynia.

Ez a két utóbbi szöveg tehát ismét csak példa arra, hogy ugyan már korábban megjelentek máshol is, de itt egy új kontextusban már egészen más jellemzőjük lesz hangsúlyos. S ez az egész kötetről elmondható: az új és az újraközölt tanulmányok között egyensúly van, mint ahogyan ez a válogatás nem csupán visszatekint az eddigi kutatási eredményekre, hanem az új kérdésirányok kijelölését is lehetővé teszi. Retrospekció és előrettekintés kiegyenlítik egymást, nem is várható el más egy olyan kutatói attitűdtől, amely – ahogy a bevezető fogalmaz – egyszerre végzi el a különböző korszakok alkotásainak újraértelmezését, és teszi ki ezeket az újraolvasásokat folyamatos reflexiónak.

Takács Miklós